كونشەھەر تارىخ ماتېرىياللىرى

بىرنچى توپلام

جۇڭگو خەلق سياسى مەسلھەت كېڭشى كونشەھەر ناھيلك
كومتېتى، تارخ ماتېرياللرى تەھرر ھەيئتى تۈزدى

3

كونىشەھەر تارىخ ماتېرىياللىرى

بىرىنچى توپلام

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى
كونىشەھەر ناھىيىلىك كومىتېتى تارىخ
ماتېرىياللىرى ھەيئىتى تۈزدى

كونىشەھەر ناھىيەلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى تارىخىي ماتېرىياللار كومىتېتى ئەزالىرى

مۇدىر: ياڭ جىڭئەن (سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)

مۇئاۋىن مۇدىر: قاۋۇل كېرىم (تارىخىي ماتېرىياللار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى)

ئەزالىرى: ماموت ئىسمايىل، ئىسلام كېرىم، ئابدۇكېرىم ئەخمىدى، ئىسمايىل ئۇرايىم، مەھەممەت ئىسلام، دىڭ لىجى، فاڭ جۇاڭسىڭ، ياڭ يىفى، ئابدۇرۇسۇل كېرىم، ۋېي جىخوڭ.

«كونىشەھەر تارىخىي ماتېرىياللىرى» تەھرىر ھەيئىتى

ئەزالىرى: ياڭ جىڭئەن، ماموت ئىسمايىل، ئەركىن ئىمىن، ھەسەنجان ساقى، قاسىم ئابدۇللا، مەھەممەت ئىمىن ھېيت، ئەخەت راخمان، ئابدۇكېرىم ئەخمىدى، قاۋۇل كېرىم، ئىسمايىل ئۇرايىم، ئابدۇرېھىم رازى، مەمتىمىن ماموت، ۋارىسجان رەھىم، ھېيت كېرىم.

باش تەھرىرلەر: ئەركىن ئىمىن، ياڭ جىڭئەن، ھەسەنجان ساقى، قاسىم ئابدۇللا، ئەخەت راخمان

مەسئۇل تەھرىرلەر: ياڭ جىڭئەن، ماموت ئىسمايىل، ئابدۇكېرىم ئەخمىدى، قاۋۇل كېرىم.

编好文史资料

为振兴疏附经济

服务。

姚宜建

一九九四年七月二十日

تارىخىي ماتېرىياللارنى ياخشى رەتلەپ، كونشەھەر ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرايلى!

ياۋيىجيەن

كونشەھەر ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى

تارىخى ماتېرىياللارنى قېزىش،
رەتلەپ ۋە نەشر قىلىپ، ئەجداتلارنىڭ
تارىخى مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ،
ئەۋلاتلارنى تەربىيەلەپ، تارىخى
ماتېرىياللارنى ناھىيەمىزنىڭ ئىسلاھات،
ئېچىۋېتىش، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش،
ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ئۈچۈن
خىزمەت قىلدۇرايلى!

ئابدۇكرىم لسەلەي،

1994.8.10

كونىشەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى

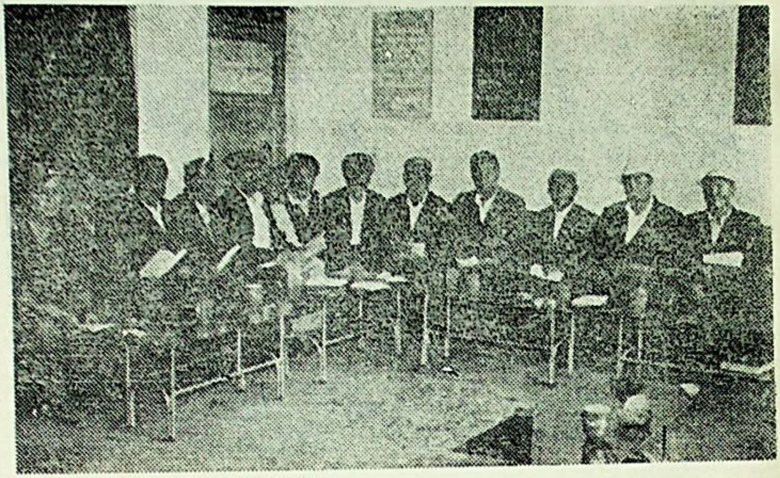

تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى ئەزالىرى خىزمەت ئۈستىدە

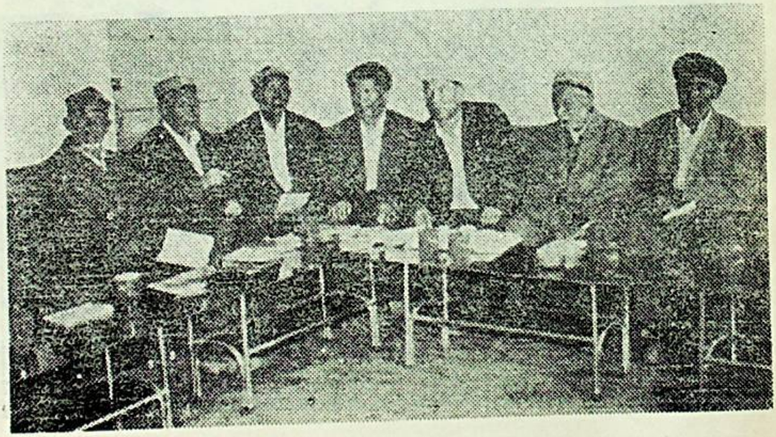

تارىخ ماتېرىياللىرى تەھرىر ھەيئەتلىرى

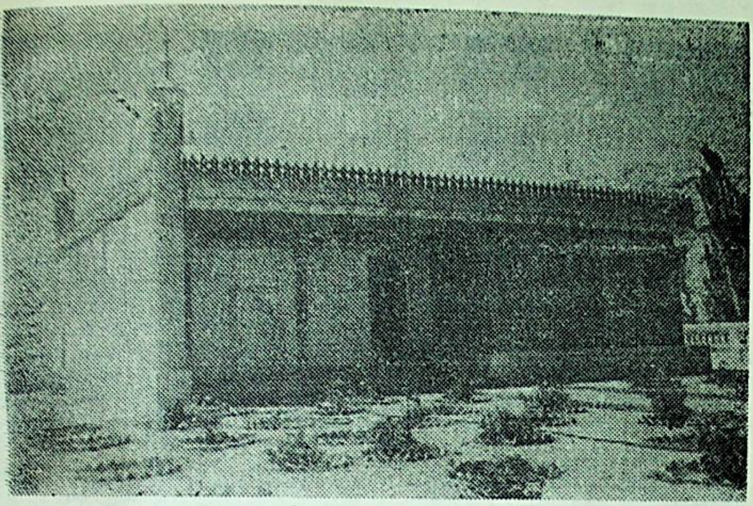

مەخمۇد قەشقىرى قەبرىگاھى

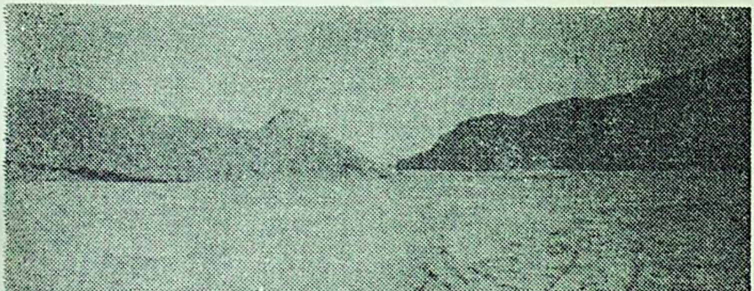

قەدىمكى يىپەك يولى

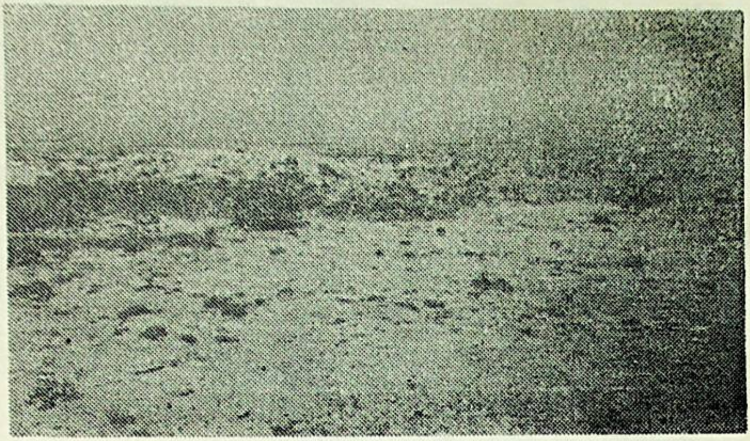

ئوپال يېزىسىدىكى يەتتە ئەزىزلىرىم مازىرى

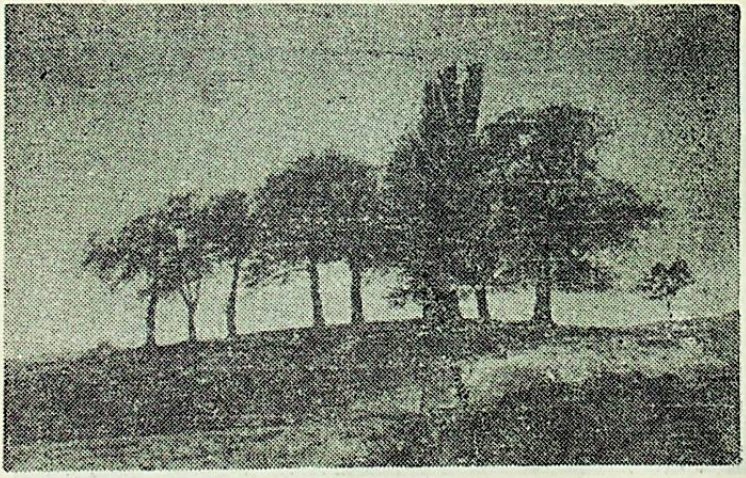

ئوپال يېزىسىدىكى غوجا قونار تەكيەگاھى

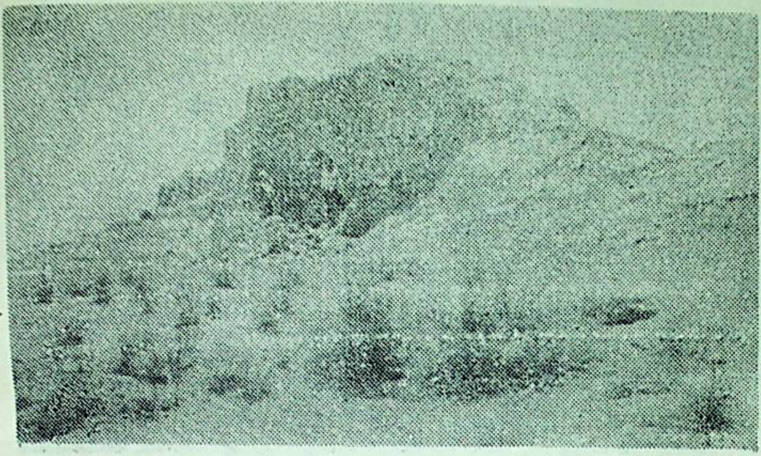

خانوي قەدىمى شەھرى سىپىل قالدۇقى

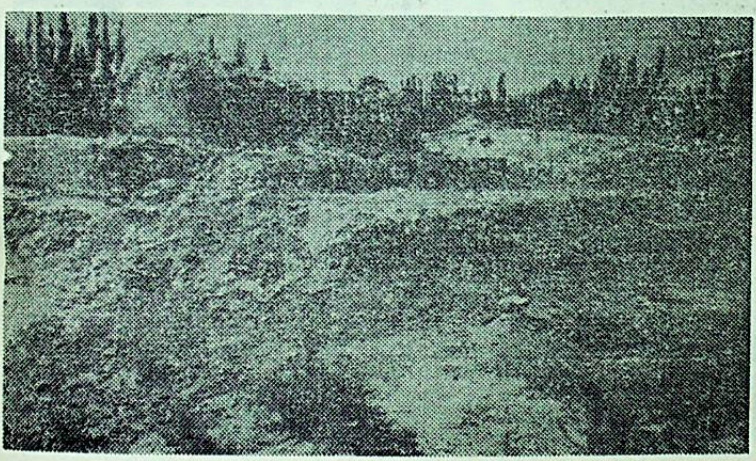

سوبۇلتىكىن قەبرىسى

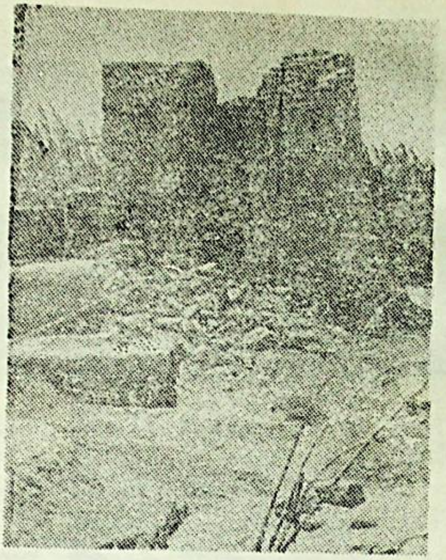

ئالەپتەكسن

قەبردگاهی

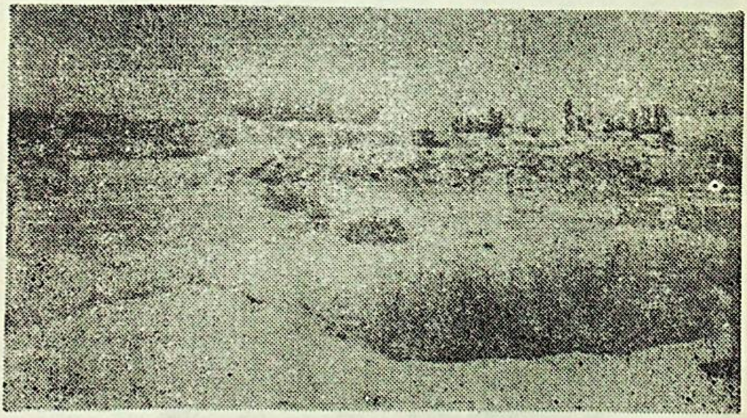

ا نگەر بپزبسمدکی غوجی ئاگاه غوجام قەبرسی

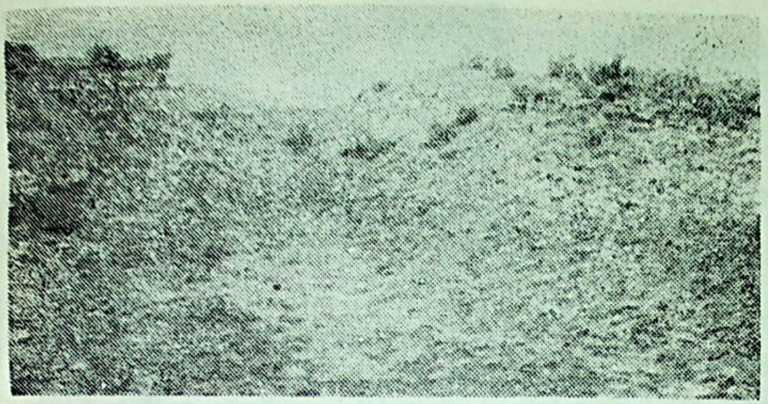

ئوپال يېزىسىدىكى ئاقتالا قەدىمىي شەھىرى

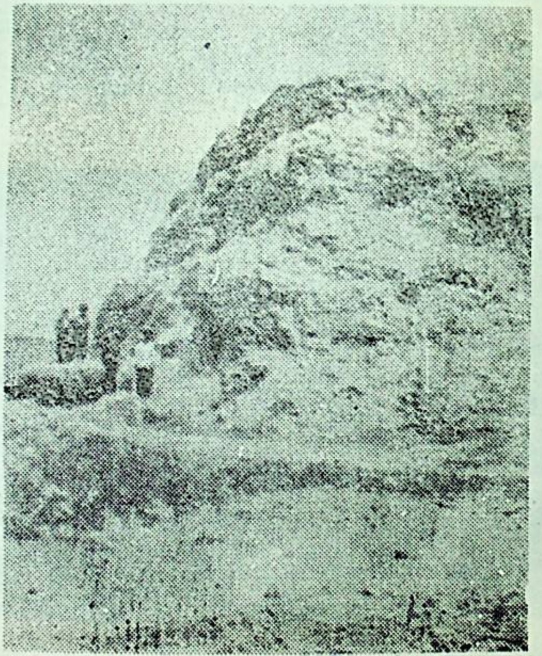

مۇش يېزا مەلىك يولدىكى مۇنار

بەشكەرەم

يېزىسىدىكى مۇنار

بۇددا مونارى

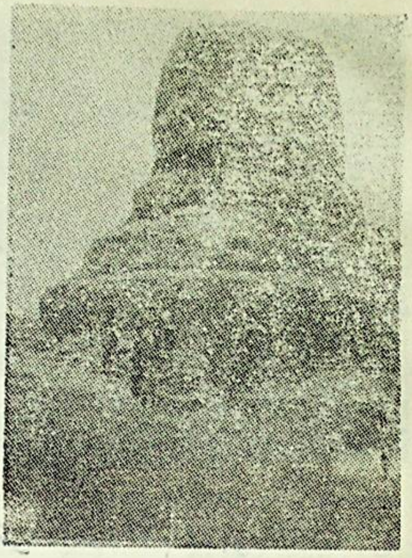

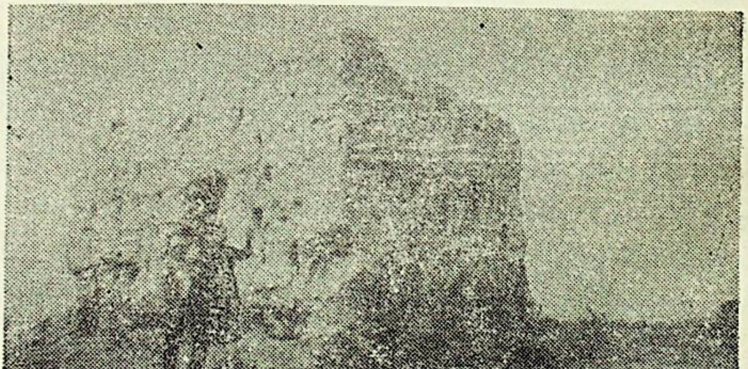

بەشكەرەم يېزىسىدىكى كەپتەرخانا (خەدەك
بۇددا ئىبادەتخانىسى قالدۇقى)

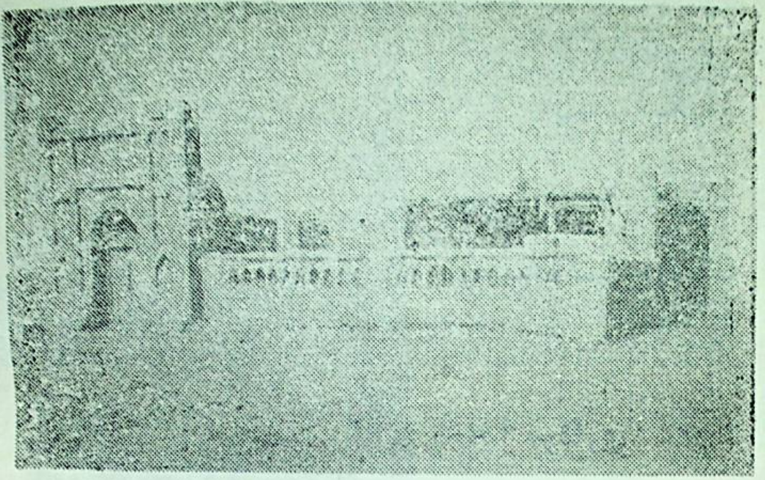

زەمىن يېزىسىدىكى تاشماللام قەبرىگاھى

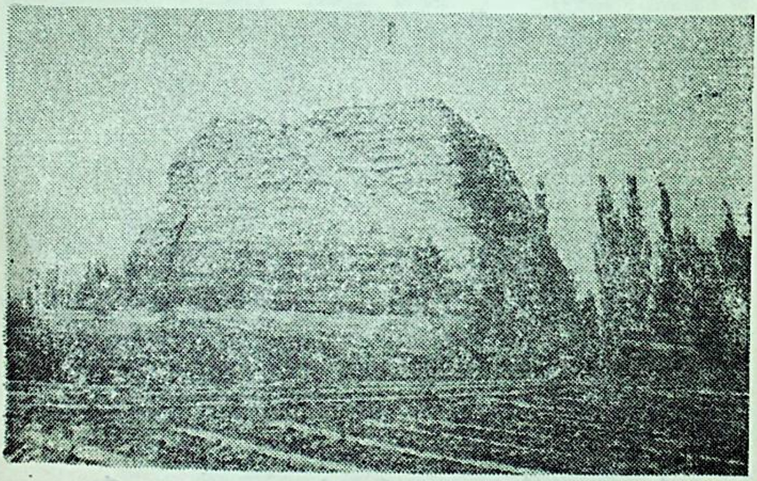

لەنگەر يېزىسىدىكى ئاقتام تۆرى

كىرىش سۆز

تارىخ — ئىنسانىيەتنىڭ كەچۈرمىشى، بۇ كەچۈرمىش — تەبىئىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەمۇرىي، ھەربىي، ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. بۇنداق كۆپخىل پائالىيەتلەر مۇئەييەن ۋاقىت، مۇئەييەن ئورۇن، مۇئەييەن شارائىتتا ئېلىپ بېرىلغان. ئۇنىڭ مۇئەييەن سەۋەب، مۇئەييەن جەريان، مۇئەييەن نەتىجە، مەزمۇنلىرى بار.

ئىنسانىيەت تارىخى — ئىنسانىيەتنىڭ تۈنۈگۈنى، تۈنۈگۈن بولسا بۈگۈننىڭ ئانىسى، بۈگۈن بولسا ئەتىنىڭ ھامىلىسى. خۇددى شۇ مەنىدە بۈگۈن تۈنۈگۈننىڭ داۋامى بولغىنىدەك، ئەتىمۇ بۈگۈننىڭ داۋامى بولىدۇ. ئۆزگىرىشلەر، تەرەققىياتلار تارىخنىڭ مەزمۇنى ۋە مەقسىتىدىن ئىبارەت. تارىخنىڭ تۈنۈگۈننى توغرا بىلگەندە، تارىخنىڭ بۈگۈننى توغرا چۈشەنگىلى، تارىخنىڭ ئەتىسىگە توغرا يۆنىلىش ھەم توغرا مۆلچەر تۇرغۇزغىلى بولىدۇ.

تارىخىي كەچۈرمىشلەر ئىنتايىن مول بولغان قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلار، خاسىيەتلىك ئىبرەت ۋە ئۈلگىلەر ئىنتايىن كۆپ قىرلىق بىلىم، چۈشەنچە، ئۇقۇم، خۇلاسىلەرنىڭ بىپايان خەزىنىسى، تارىخىي ماتېرىياللارنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، نەشىر قىلىش، ئەۋلادلار تەربىيىسى ۋە ئىجتىمائىي

كىرىش سۆز

تارىخ — ئىنسانىيەتنىڭ كەچۈرمىشى، بۇ كەچۈرمىش — تەبىئىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەمۇرىي، ھەربىي، ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. بۇنداق كۆپخىل پائالىيەتلەر مۇئەييەن ۋاقىت، مۇئەييەن ئورۇن، مۇئەييەن شارائىتتا ئېلىپ بېرىلغان. ئۇنىڭ مۇئەييەن سەۋەب، مۇئەييەن جەريان، مۇئەييەن نەتىجە، مەزمۇنلىرى بار.

ئىنسانىيەت تارىخى — ئىنسانىيەتنىڭ تۈنۈگۈنى، تۈنۈگۈن بولسا بۈگۈننىڭ ئانىسى، بۈگۈن بولسا ئەتىنىڭ ھامىلىسى. خۇددى شۇ مەنىدە بۈگۈن تۈنۈگۈننىڭ داۋامى بولغىنىدەك، ئەتىمۇ بۈگۈننىڭ داۋامى بولىدۇ. ئۆزگىرىشلەر، تەرەققىياتلار تارىخنىڭ مەزمۇنى ۋە مەقسىتىدىن ئىبارەت. تارىخنىڭ تۈنۈگۈننى توغرا بىلگەندە، تارىخنىڭ بۈگۈننى توغرا چۈشەنگىلى، تارىخنىڭ ئەتىسىگە توغرا يۆنىلىش ھەم توغرا مۆلچەر تۇرغۇزغىلى بولىدۇ.

تارىخنى كەچۈرمىشلەر ئىنتايىن مول بولغان قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلار، خاسىيەتلىك ئىبرەت ۋە ئۈلگىلەر ئىنتايىن كۆپ قىرلىق بىلىم، چۈشەنچە، ئۇقۇم، خۇلاسىلەرنىڭ بىپايان خەزىنىسى، تارىخنى ماتېرىياللارنى قېزىش، توپلاش، رەتلەش، نەشىر قىلىش، ئەۋلادلار تەربىيىسى ۋە ئىجتىمائىي

كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى بىر نەچچە يىللىق تەييارلىق ۋە تىرىشچانلىق ئارقىلىق «كونىشەھەر تارىخىي ماتېرىياللىرى» تۇنجى سانىنى تۈزۈپ نەشر قىلىپ جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلدى ۋە بۇ ئىشنى بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشقا بەل باغلىدى، بۇ كىتاب بۇ ساھەدىكى خىزمىتىمىزنىڭ تۇنجى مېۋىسى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىخىي بىلىملىرىمىز، تەھرىرلىك سەۋىيىمىز ۋە تەجرىبە ساۋاقلىرىمىز چەكلىك، شۇڭا، بۇ ساھەدىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەنقىدى ياردەمدە بولۇشىنى، جامائەتچىلىكنىڭ كونىشەھەرگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بۇ كىتابنىڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن بارلىق رەھبەرلەرگە، ئاپتورلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تارىخىي ماتېرىياللار كومىتېتى

«كونىشەھەر تارىخىي ماتېرىياللىرى» تەھرىر ھەيئىتى

تەربىيىگە، كەلگۈسىگە مۇناسىۋەتلىك زور ئەھمىيەتكە
ئىگە مۇھىم بىر خىزمەت.

مەرھۇم زۇڭلىمىز جۇئېنلەي 1959 - يىلى 4- ئايدا مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ پېشقەدەم ئەزالىرىنى قوبۇل قىلغاندا تارىخىي ماتېرىيال، تارىخىي ئەسلىمىلەرنى يېزىشنى تەشەببۇس قىلغان ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كې- ڭەشلەر تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىگە بولغان دىق- قەت ئېتىبارىنى كۈچەيتىپ، قۇتقۇزۇش، قېزىش، توپ- لاش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىنى زىممىسىگە ئېلىپ، ناھايىتى مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر بوستانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا ئورۇنلاش- قان كونىشەھەر ناھىيىسى تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، بۇنداق ئۇزۇن تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان ئاسارە- ئەتىقە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپلۈكى، مەھمۇد قەشقىرى، ھېلاۋىدىن غېرىبىي، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، سەلەي چاققان، تاشۋاي، شەۋقى، ئاۋۇت راۋاب، داۋۇت راۋاب قاتارلىق ئالىم، يازغۇچى- شائىر، سەنئەت، مۇزىكا ئەربابلىرىنىڭ يۇرتى سۈپەت- تىدە شىنجاڭغا، پۈتۈن مەملىكەت ۋە دۇنياغا مەشھۇر، ناھىيىمىزدە نۇرغۇنلىغان ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر ۋە پائالىيەتلەر، تارىخىي شەخسلەر ئۆتكەن. ئۇنى يورۇتۇش — ئىجتىمائىي، ئىلمىي، تارىخىي بىلىملەر بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ئىنتايىن مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك زور ۋە زۆرۈر خىزمەت.

مەندەرىجىسى

كىرىش سۆز 1
كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي
تارىخىي ئەھۋالى .... مامۇت ئىسمايىل 1
كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت تارى-
خى .... قاۋۇل كېرىم 17
جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى
كونىشەھەر ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ قىسقىچە تا-
رىخى .... مامۇت ئىسمايىل 23
توققۇزاق بازىرى توغرىسىدا 29
گۈللىنىۋاتقان كونىشەھەر ... قاۋۇل كېرىم 39
ئاۋات ئۆستىڭى توغرىسىدا ... مەھتىمىن مامۇت 48
كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىختىن بۇ-
يانقى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى
.... زەيتۇنەم 54
كونىشەھەر مائارىپى ... ئابدىكېرىم ئەخمىدى 67
يۇرت شەجەرىسى يېڭى ئۆستەڭ يېزىسىنىڭ
بىنا قىلىنىشى توغرىسىدا ... غەيرەتجان ئوسمان 99
ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادى-
كارلىقلىرى .... ھېيت كېرىم 106
ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى نۇقتىلىق مۇھاپى-
زەت قىلىنىدىغان ئورۇنلار توغرىسىدىكى قىسقىچە ...
ئىزاھات .... ۋارىسجان رەھىم 111
تېرىم يېزىسىدىكى تارىخىي ئىزلار توغ-

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي تارىخىي ئەھۋالى

مامۇت ئىسمايىل

كونىشەھەر ناھىيىسى

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان تارىخى ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ، لېكىن، كونىشەھەر خەلقىنىڭ تارىختا ئۆتكەن ئەجدادلىرى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان قەشقەر ئەتراپىدىكى مۇشۇ ماكاندا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ياشاپ، مۇشۇ تەۋەرۈك زېمىننى گۈللەندۈرۈپ كەلمەكتە.

مىلادىيىدىن 6000 يىل بۇرۇن قەشقەر ئەتراپىدا چوڭ ھەجىمدىكى تاش قوراللار بەلگە قىلىنغان يېڭى تاش قورال مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. مىلادىيىدىن 1100 يىل بۇرۇنلا ناھىيە دائىرىسىدىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەر مىتال قۇراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 947 - يىلىغا قەدەر بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى ئىقتىسادىي جەمئىيىتىگە كىرىپ بولغان.

ھازىرقى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى خانئۆي قەدىمكى شەھىرى ۋە ناھىيىنىڭ غەربىگە جايلاشقان تاشمۇللام مازىرى، ناھىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان ئوپال يېزىسى دائىرىسىدىن تېپىلغان

رىسىدا.................. ئەسقەر توختى 123
ھەزرىتى موللام مەقبەرىسىنىڭ مەھمۇد
قەشقەرى مەقبەرىسى ئىكەنلىكىنى بېكىتىش جەر-
يانىدىن بىر ئەسلىمە ...... ئىسمايىل ئىبراھىم 126
ئازادلىق ئەرپىسىدە توققۇزاق خەلقىنىڭ
بېشىدىن ئۆتكەن ئاجايىپ پاجىئەلىك ۋەقەلەر
.... ئابدۇرېھىم رازى 135
سوۋېت گىراژدانلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈش
ۋەقەسى ... ئىسمايىل ئۇرايىم، ئابدۇرېھىم رازى 141
تارىخي شەخسلەر مەھەممەت ھاجىم مەۋ-
لىۋى داموللام .... ئابدۇللا قاسىم 146
موللا ھالاۋىدىن غېرىبى ...ئىسمايىل ئۇرايىم 154
توققۇزاقتىكى يېڭى ماتارىپ ھەرىكىتىنىڭ
تەشەببۇسچىسى ۋە ئاساسچىسى ئابدۇللا رازى
توغرىسىدا .... ئابدۇرېھىم رازى 158
پېشقەدەم ماتارىپچى مەرىپەتپەرۋەر دېموك-
راتىك زات قاسىم رەھىم .... غوپۇر قاسىم 162
ئەنجانباي............ ئىسمايىل ئۇرايىم 168
مۆتىۋەر زىيالىي ئابدۇللا داموللام توغرى-
سىدا 187
بۈۋى مەريەمخېنىم ھەققىدە... مەمتىمىن ھېيت 189
غوجاۋا غوجام (غوجى ئاگاھ غوجام) ھەققىدە
.... رازىيە قادىر 192

ئەجدادلىرى ئاشۇ مۇشكۈل كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن.

كونىشەھەر ناھىيىسى قۇرۇلغانىدىن كېيىنمۇ تاكى 1949-يىلى (ئازادلىققا قەدەر) غىچە ئۇ يامان كۈنلەر توختاپ قالماي داۋاملاشقان، خەلق ئاشۇ ئازاب-ئوقۇبەتلەر ئىچىدە ياشاپ ئازادلىققا ئېرىشكەن.

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ئورنى

كونىشەھەر ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربى جەنۇبىغا، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقى شىمالى ئېتىكىگە جايلاشقان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان تۈز لىنىيە ئارىلىقى 980 كىلومېتىر، مۇساپە لىنىيە ئارىلىقى 1490 كىلومېتىر بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۈچ ئەتراپىنى ئوراپ تۇرىدۇ. ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورۇنلاشقان جاي قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى توققۇزاق بازىرىدا بولۇپ، شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. جۇڭگو-پاكىستان تاش يولى ناھىيىمىزنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان شەرقتىن غەربكىچە بولغان زېمىنىنىڭ ئەڭ ئۇزۇنلۇقى 113 كىلومېتىر بولۇپ شەرقى مېرىدىئان 75° 18′—76° 53′، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان زېمىنىنىڭ ئەڭ كەڭلىكى 91 كىلومېتىر بولۇپ، شىمالىي پاراللېل 38° 55′—39° 40′ قىچە ئورۇنلاشقان.

ناھىيىنىڭ تۆت تەرەپ چېگرىسى بولسا شەرق تەرىپى قەشقەر شەھىرىنى ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ پەيزاۋات ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇب تەرىپى يېڭى-

نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار بۇنى تولۇق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 206- يىلى باشلانغان ئىككى خەن دەۋرىدىن باشلاپ ۋەي، جىن ۋە جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەرى دەۋرىدىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر بولسۇن ۋە ياكى مىلادى 1912- يىلىدىن كېيىنكى مىنگو (جۇمھۇرىيەت) دەۋرىدىن ئازادلىققا قەدەر بولغان مۇشۇ بىر قانچە تارىخىي دەۋرلەردە ناھىيىمىز دائىرىسىدە يۈز بەرگەن چوڭ ئىشلار، ئۆزگىرىشلەر، تەرەققىياتلار، مەغلۇبىيەتلەر، راھەت - پاراغەتلەر، جەۋرى-زۇلۇملاردا بولسۇن ۋە ياكى قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا، بەگلىكلەر بىلەن بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا، ئامباللار بىلەن ئامباللار ئوتتۇرىسىدا، خانلىقلار بىلەن خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا، ئەمەلدارلار بىلەن ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدا، شەھەرلەر بىلەن شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا، تۆۋەن بىلەن يۇقىرى ئوتتۇرىسىدا، پۇقرالار بىلەن ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدا، يەرلىكلەر بىلەن چەت ئەل كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇش - جىدەل، قوزغىلاڭ، توپىلاڭ، بۇلاڭ - تالاڭ، بىر - بىرىنى بوزەك قىلىش، قىرىش، ئېزىش قاتارلىقلار، ئېغىر كۆلپەتلىك كۈنلەر، شۇنداقلا كەلكۈن، سۇ ئاپىتى، قايتا - قايتا يۈز بەرگەن ئېغىر يەر تەۋرەش ئاپىتى، چۈما، ۋابا قاتارلىق جانغا زامىن بولىدىغان ئېغىر يۇقۇملۇق كېسەل قاتارلىق تۈرلۈك تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە نۇرغۇن قېتىم يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ناھىيىمىز خەلقى ۋە ئۇنىڭ تارىختا ئۆتكەن

1. سەمەن 4. ئاۋاتە 7. تاشمىلىق
2. قوغان 5. توققۇزاق 8. ئۈستۈن ئاتۇش
3. بەشكېرەم 6. ئوپال 9. مۇش-سۇللوغ...

ئۇنىڭدىن باشقا غەربتىكى تاغلىق رايونلاردا بەش قەبىلە بولغان: 1. قوشچى، 2. چوك باغاش، 3. بىۋاش، 4. قىپچاق، 5. ئەمەن.

قىسقىسى، ناھىيىمىز توپتوغرا 110 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان شىنجاڭدىكى قەدىمكى ناھىيىلەرنىڭ بىرى.

1912- يىلى كونىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىگە بىۋاسىتە قارايدىغان بولغان. 1927-يىلى شىنجاڭ قەشقەر مەمۇرىي باشلىق مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. 1943- يىلى شىنجاڭ 3-تەپتىش مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. 1883- يىلى كونىشەھەر ناھىيىسى رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن باشلاپ تاكى 1949- يىلى ئازادلىققا قەدەر كونىشەھەر ناھىيىسى تۇرۇشلۇق جايى هازىرقى قەشقەر شەھەرى ئىچىدە بولۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەھكىمە، ۋالىي مەھكىمىسى، مەمۇرىي تەپتىش مەھكىمىسى قاتارلىق ئورۇنلار تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ كەلگەن.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كونىشەھەر ناھىيىسى شىنجاڭ ئۆلكىسى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە، جەنۇبى شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولۇپ كەلگەن.

1952- يىلى 5-ئاينىڭ 23- كۈنى كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر رايونى (شەھەر ئىچى ۋە يېقىن

شەھەر ناھىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى ئوـ
لوغات ئارقىلىق قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىـ
نىڭ ئۇلۇغچات ناھىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالىي
تەرىپى قاراتاغ، قوماللتاغلىرى ئارقىلىق قىزىلسۇ قىرغىز
ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش شەھەرى بىلەن تۇتىشىدۇ.

غەربىي جەنۇب تەرىپى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

يېزا ئىگىلىك رايونلىرى دېڭىز يۈزىدىن 1220 مېتىردىن، ئەڭ ئېگىز يېرى 1600 مېتىرغىچە ئىگىزلىككە جايلاشقان تاغلىق رايونلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز چوققىلىرى (ناھىيەنىڭ شىمالىدىكى قوماللتاغ، قاراتاغ چوققىلىرى) 3800 مېتىردىن ئېگىز كېلىدۇ. تاغلىق رايونلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 56 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، تۈزلەڭلىك ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 44 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ناھىيەنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 4148 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

3. كونىشەھەر ناھىيەسىنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان ۋاقتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گوۋاڭشۈي 9-يىلى مىلادى 1883-يىلى ۋولەن، ۋوسۇ دەرياسى (ئۇيغۇرچە ئۇلۇغ سۇ دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى كېرەك. موڭغۇلچە سۆزدىن كېلىپ چىققان دېيىلگەندىمۇ ئۇلان ـ قىزىل، يەنىلا قىزىل دەرياسى مەنىسىدە) نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن 11 يېزىنى ئايرىپ، كونىشەھەردە كونىشەھەر ناھىيەسى تەسىس قىلىنغان.

11 يېزا مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

خەنزۇتىلىدا «سوفۇ» دېيىلىدۇ. «سوفۇ» دېگەن بۇ خەنـ
زۇچە ئاتالغۇ «سۇلې» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ،
«سۇلې ئاتالغۇسى — تۈمەن ۋە قىزىل دەريا ھاۋزىسىدا
مىلادى 6- ئەسىرگىچە داۋاملاشقان. «سۇلې» (سۇلۇق)
دۆلىتىنىڭ نامىدىن كەلگەن. سوفۇ—«سۇلې»نىڭ ھەـ
راسى، «سۇلې»نىڭ يېنىدىكى جاي دېگەن مەنىنى ئىپاـ
دىلەيدۇ.

1828- يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەرنى ئىداـ
رە قىلغۇچى تۇتۇق مەھكىمىسى ۋە قەشقەرنىڭ مۇداپىـ
ئە باش بۇغ ئەمەلدارى جوجىڭياۋ — قىزىل دەرياسىـ
نىڭ جەنۇبى تەرىپىدىكى (قەشقەر شەھىرىگە تۇققۇز
كىلومېتىر كېلىدىغان) جايغا سېپىل سوقتۇرۇپ، ھەربىي
شەھەر بىنا قىلىپ، بۇ شەھەرگە تۇتۇق مەھكىمىسى ۋە
ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ (ھەربىي) شەھەر
قەشقەر شەھىرىگە نىسبەتەن يېڭىدىن بەرپا قىلىنغانـ
لىقى ئۈچۈن ئۇنى يېڭىشەھەر دەپ ئاتىغان، خەنزۇـ
لار بۇ شەھەرنى «خەنچىڭ» (خەنزۇلار شەھىرى) دەپ
ئاتىغان.

خەنزۇلار قەشقەر شەھىرىنى «خۇيچىڭ»، (مۇسۇلـ
مانلار شەھىرى) دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن شۇنى چۈشەـ
نىپ ئالغىلى بولىدۇكى، سۇلې ئەسلى قەشقەرنىڭ
ئىسمى بولۇپ، سۇيى مول، سۇلۇق دېگەن مەنانى ئىپاـ
دىلەيدۇ. خەنچىڭ — 165 يىللىق تارىخقا ئىگە يېڭىـ
دىن بەرپا قىلىنغان ھەربىي شەھەرى بولغانلىقى ئۈچۈن،
يېڭىشەھەر دەپ ئاتالغان. كونىشەھەر ناھىيەسى
تارىختىن بۇيان تاكى 1955- يىلىغىچە قەشقەر شەھەـ
رىدە ناھىيەلىك ھاكىمىيەتنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بولـ
غانلىقى ئۈچۈن كونىشەھەر ناھىيەسى دەپ ئاتالغان.

ئەتراپلىرى) ئاساس قىلىنىپ قەشقەر شەھىرى تەسىس قىلىنغان، ئاھالىنىڭ باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان جايلاردىن شەھەر ئىچىدىكى مەدەنىيەت رايونى، تەنتەربىيە رايونى قاتارلىق تۆت رايون ۋە سەمەن رايونىنىڭ كۆكيەرىق، شامالباغ، قوتچا، قىزىلدۆۋە يېزىسى، 4- يېزىنىڭ ئۈچ كەنتى، 12- يېزىنىڭ ئۈچ كەنتى، قوغان رايونىنىڭ دۆلەتباغ، نەزەرباغ، ھەزرەت، ۋاپ، بېشىم يېزىلىرى قاتارلىق رايون، يېزا، كەنتلەر قەشقەر شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1955- يىلى كۈز پەسلىدە كونىشەھەر ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ چىققان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ناھىيىگە تەۋە رايونلار بىر قېتىم تەڭشەلگەن.

1. سەمەن رايونىدىن لەنگەر رايونى بۆلۈنۈپ، ئىككى رايون بولغان.

2. ئاۋات رايونىدىن يېڭى ئۆستەڭ رايونى بۆلۈنۈپ، ئىككى رايون بولغان.

3. توققۇزاق رايونى زەمىن، سايباغ، ئوغۇساق قاتارلىق ئۈچ رايونغا بۆلۈنگەن، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىگە تەۋە رايون 12، يېزا 92 قىلىپ بېكىتىلگەن.

«كونىشەھەر» نامى توغرىسىدا

كونىشەھەر — قەدىمكى شەھەر دېگەن سۆز بولۇپ، كونىشەھەر ناھىيىسى قىلىنغاندىن تارتىپ تاكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ چىققانغا قەدەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلاشقان قەشقەر شەھىرىنىڭ 3000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر ئىكەنلىكىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. كونىشەھەر

قەشقەرنى يازلىق پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۈچ ئەسىردىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرگەن.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا قەشقەر رايونىدا سەئىدىيە خاندانلىقى قۇرۇلغان. مىلادى 1759- يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوشۇن چىقىرىپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلار توپىلىڭىنى باستۇرۇپ، شۇ يىلى 6- ئايدا قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، قەشقەر رايونىدىكى ھازىرقى كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، مارالبېشى قاتارلىق ناھىيە، شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بەگلىك تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، قەشقەر شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان.

1788- يىلى مەسلىھەتچى ۋەزىر مەھكىمىسى يەنە قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، قاراشەھەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا قاتارلىق سەككىز شەھەرنى ئىدارە قىلغان، سابىق سۇلىپ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق ئورۇن كونىشەھەر ناھىيە دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

يېڭىشەھەر ناھىيىسى ئىلگىرىكى سۇلىپ دۆلىتىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

1883- يىلى (گۇاڭشۈ يىنىڭ 9- يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ھەربىي رەھبەرلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇپ، جايلاردا ئايماق (ئوبلاست) ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويغان.

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شۇ چاغدىكى چېگرىسىنىڭ ئايرىلىشى — شەرقتەرىپى بەشكېرەم يېزىسى

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە مەمۇرىي رايونلىرى

بۈگۈنكى كونىشەھەر ناھىيىسى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىلا غەربىي دىياردىكى قەدىمكى سۇلې دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 60- يىللاردا غەربىي دىياردا تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا، سۇلې غەربىي خەن سۇلالىسىغا تەۋە بولغان. مىلادىنىڭ 73- يىلىدىن كېيىن بەنچاۋ سۇلېنى چوڭ بازا قىلىپ، غەربىي دىيارنى ئوتتۇز نەچچە يىل تۇتۇپ تۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇي سۇلالىسىغا قەدەر غەربىي دىيار غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان. (مىلادىدىن 675- يىلى غەربىي ئورۇنلارغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئەنشى غەربىنى تىنچلاندۇرۇش تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغان. بۇنىڭ تەۋەلىكىدە تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىن پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى ئامور دەرياسىغا قەدەر كەڭ رايونلار بولغان، سۇلې باش ئەمىر مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا، شۇ چاغدىكى نام چىقارغان غەربتىكى تۆت شەھەرنىڭ بىرى بولغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلې غەربىي لياۋ (كېدان) خاندانلىقىغا تەۋە بولغان، مۇشۇ جەرياندا سۇلې دېگەن نام تەدرىجىي ھالدا قەشقەر دېگەن نامغا ئۆزگەرگەن.

مىلادى 840-يىلىنىڭ ئاخىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندا قەشقەر رايونىنى مەركەز قىلغان خاقانىيە ئۆلكىسى تەشكىللەنگەن، قەشقەر شەھىرى يازلىق پايتەخت بولغان. (قىشلىق پايتەختى بالاساغون- خارابىسى قىرغىزىستاندىكى توقماق شەھىرى يېنىدا)

پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر كۆلىمى 162 مىڭ 487 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 131 مىڭ 893 ئائىلە، 151 مىڭ 331 نەپەر نوپۇس، 170 كەنت بار ئىدى. يەنە 31 ئورۇندا ھەربىي چازا، 25 ئورۇندا چارۋا بېقىش نۇقتىسىمۇ بار ئىدى.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى يەنىلا كونىشەھەر ناھىيىسىدە (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدە) تەسىس قىلىندى. شۇ چاغدا كونىشەھەر ناھىيىسىدە 12 رايون بولۇپ، تۆت رايون شەھەر ئىچىدە ئىدى. سەمەن، قوغان، بەشكېرەم، ئاۋات، توققۇزاق، ئوپال، تاشمىلىق، بۇلاقسۇ (ئۇ چاغدا بورا خىتاي دەپ ئاتىلاتتى) قاتارلىق سەككىز رايون يېزىلاردا ئىدى. 102 يېزا، 524 كەنت، 439 مىڭ 800 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى. شۇنىڭدىن بۇيان بىر قىسىم يېزا، كەنتلەرنى قەشقەر شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش، قايتۇرۇپ ئېلىش ئىشلىرى ۋە ناھىيە دائىرىسى ئىچىدە قوشۇۋېتىش، بۆلۈۋېتىش، چوڭايتىش - كىچىكلىتىش قاتارلىق ئىشلار داۋاملىق تەكرارلىنىپ تۇردى.

1993 - يىلدىكى ئەھۋالدا ھازىر بار بولغان يېزىلار سەمەن، لەنگەر، مۇش، خاڭدى، قوغان، بەشكېرەم، ئاۋات، يېڭىئۆستەڭ، ئاققاش، پاختەكلە، ئوغۇساق، زەمىن، سايباغ، ئوپال، بولاقسۇ، تېرىم، تاشمىلىق قاتارلىق 17 يېزا، توققۇزاق بازارلىق ھۆكۈمەت، تۆت مەيدان (چارۋىچىلىق، ئورۇقچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئورمانچىلىق) 235 كەنت، 1599 مەھەللە، 71 مىڭ 168 ئائىلە، 351 مىڭ 235 نوپۇس بار. بۇنىڭدىن

ئارقىلىق پەيزاۋات ناھىيىسى بىلەن تۇتاشقان. جەنۇب تەرىپى — قىزىل ئارت داۋىنى ئارقىلىق چار رۇسىيە ئىشغالىيىتىدىكى پەرغانە ئۆلكىسى بىلەن تۇتاشقان. شىمالىي تەرىپى — تورغات داۋىنى ئارقىلىق چار رۇسىيە ئىشغالىيىتىدىكى يەتتە سۇئۆلكىسى بىلەن تۇتاشقان. غەربىي - جەنۇب تەرىپى قىياق باش ئارقىلىق تاشقورغان ناھىيىسى بىلەن تۇتاشقان. شەرقىي شىمال تەرىپى — باتۇر ماناق ئارقىلىق ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن تۇتاشقان. غەربىي شىمال تەرىپى داستار داۋىنى ئارقىلىق چار رۇسىيە ئىشغالىيىتىدىكى قىرغىزلار بىلەن تۇتاشقان. شەرقتىن - غەربكىچە بولغان ئارىلىقى 990 چاقىرىم، جەنۇبتىن-شىمالغىچە بولغان ئارىلىقى 564 چاقىرىم، بولۇپ، زېمىن ۋە نوپۇستا شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ ناھىيە بولغان. تاغلىق رايونلارنىڭ سىرتىدا توققۇز يېزا تەۋە بولغان. بۇلار: سەمەن، قوغان، بەشكېرەم، ئاۋات، توققۇزاق، ئوپال، تاشمىلىق، ئۇستۈن ئاتۇش، ۋە مۇش، سۇلوغلاردىن ئىبارەت. ئىككى يېزا تاغ ئارىسىدا بولۇپ، ئىسمى ئېنىق ئەمەس، بۇ يەرلەردە قوشچى، چوڭ باغاش، بۆۋاش، قىپچاق، ئەمەن قاتارلىق بەش قەبىلە ياشىغان.

1900- يىلى (گۇاڭشۈ يىلىنىڭ 26- يىلى) كونىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ (قەشقەر شەھىرىنىڭ) كۆلىمى 12 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 6137 ئائىلە، 22 مىڭ 487 نوپۇسى بار بولغان. ناھىيە دائىرىسىدىلا توققۇز ئورۇندا بازار بولغان.

مايىلىقدانلار تېرىلىدۇ. باغۋەنچىلىك ناھىيىمىز خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئەڭ كۆڭۈل بۆلۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتقان بىر ئىقتىسادىي مەنبەسى، بەشكېرەم، ئاۋات قاتارلىق يېزىلاردا باغۋەنچىلىك ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۈزۈم، ئەنجۈرنىڭ داڭقى بار.

ناھىيىمىزدە ئاساسلىقى، ئۈزۈم، ئانار، ئەنجۈر، بادام، ئالما، ئامۇت، چىلان، ئۆرۈك، شاپتۇل، توغاچ قاتارلىق مېۋىلەردىن باشقا يەنە،سانى چەكلىك بولغان قارا ئۆرۈك، ئەينۇلا، ئالمرات، كۆكسۇلتان، ئامىلە، چوڭ گىلاس قاتارلىق مېۋە تۈرلىرى بار. ئالاھىدە تونۇشتۇرۇشقا ئەرزىيدىغىنى شۈكى، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئەڭ كەم ئۇچرايدىغان، ئۇنىڭ ئەتىۋارلىق ھەم مۇھىم قۇۋۋەت دورا خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئاتاقلىق پىستە مېۋىسىمۇ ناھىيىمىزدىن چىقىدۇ. باغ كۆلىمى 100 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ھۆل قۇرۇق مېۋىلىرى قەشقەر شەھىرىنى تەمىنلىگەندىن باشقا، دۆلىتىمىزنىڭ چوڭ شەھەرلىرىگىمۇ جۆنىلىدىن چەت ئەللەرگىمۇ ئېكسپورت قىلىنىدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھۆل ئۈزۈم پاكىستانغا ئېكسپورت قىلىنىۋاتىدۇ.

ھاۋا كىلىماتى ۋە سۇ مەنبەسى

كۈن نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چۈشۈش ۋاقتى 2870 سائەت، قۇياش نۇرىنىڭ ئومۇمىي يورۇتۇش مىقدارى 148 كالورىيە سانتىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى سىلسىيە 11°26′، ئەڭ يۇقىرىسى 39°6′. يەر قاتلىمىنىڭ توڭلاش چوڭقۇرلۇقى 30 سانتى-

يېزا ئائىلىسى 65 مىڭ 460، يېزا نوپۇسى 305 مىڭ 495 نەپەر، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 649 مىڭ مو.

ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز، ئۆزبېك، تاجىك قاتارلىق توققۇز مىللەت بار بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. خەنزۇلار 3613 نەپەر بولۇپ، بىر پىرسەنتىنى، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسىنىڭ 99 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىكى

كونىشەھەر ناھىيىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن، باغۋەنچىلىك، ئورمانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپلەر بىلەن تەڭ شۇغۇللىنىدىغان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى، يېزا-بازار كارخانىلىرى ۋە سودا-سانائەت ئىشلىرى ئەمدىلا راۋاجلىنىشقا باشلىدى. دانلىق ئاشلىق جەھەتتە ئاساسلىقى بۇغداي، قوناق، شال تېرىلىدۇ. بۇغداي كۆلىمى 330 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئورنىدىن 200 مىڭ مو ئەتراپىدا قوناق تېرىلىدۇ. سۇ كەمچىل بولۇش تۈپەيلىدىن پەقەت بۇلاق سۇلىرىدىلا تايىنىپ 40 مىڭ مو ئەتراپىدا شال تېرىلىدۇ. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن ئاساسلىقى پاختا تېرىلىدۇ. كۆلىمى 200 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ، دېھقانلار ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ قالدى. يەنە كۆكتات، قوغۇن-تاۋۇزلارمۇ تېرىلىدۇ. پاختا چىگىتىدىن باشقا يەنە، بىر قىسىم زىغىر، ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا قاتارلىق

ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، سۇيى مول كۆرۈنىدۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدىكى ھالقىلىق مەزگىلدە ھەر يىلى داۋاملىق ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىدۇ. 6 — 7 ئايلاردا بولسا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئىككى دەريانىڭ تۆت قىرغىقىدا خەلقنىڭ دېھقانچىلىق تېرىلغۇسى ۋە مال - مۈلكى داۋاملىق زىيانغا ئۇچرايدۇ، بەزى يىللاردا ئېغىر ئاپەت بولىدۇ. تارىختىن ھازىرغىچە ئىككى دەريا ياقىسىدىكى خەلق كەلكۈنگە مۇداپىئە كۆرۈش سىنىقىدىن تېخى قۇتۇلغىنى يوق.

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرى ۋە مۇھىم ئاسارە - ئەتىقە ساياھەت ئورۇنلىرى

كان بايلىقلىرىدىن تاشتۇز، گەج - ھاك، نېفىت، ئالتۇن قاتارلىق بايلىق مەنبەلىرى بار. ھازىر بىر قىسىم تاشتۇز، گەج - ھاك تاشلىرىدىن پايدىلانغان بولسىمۇ، لېكىن نېفىت، ئالتۇن كانلىرى تېخى ئېچىلمىدى.

مۇھىم ئاسارە-ئەتىقە ۋە ساياھەت ئورۇنلىرىدىن 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، تىلشۇناس، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى ناھىيىمىزنىڭ ئوپال يېزىسىدا بولۇپ، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق قىلىپ بېكىتىلگەن. ناھىيىمىزنىڭ بەشكېرەم يېزىسىنىڭ شەرقىدىكى خانئۇي قەدىمكى شەھەر خارابىسى — غەربىي دىياردىكى قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرسى.

مورا بۇددا مۇنارىسى — بۇ يەر ئەسلى بۇددا

مېتردىن 90 سانتىمېترغىچە بولىدۇ. قىرائۇسىز ھەزگىلى ئوتتۇرىچە 211 كۈن، ئەڭ كۆپ بولغاندا 235 كۈن. ئەڭ ئاز بولغاندا 177 كۈن بولىدۇ.

يىللىق ھۆل – يېغىن مىقدارى ئوتتۇرىچە 150 مىللىمېتر، پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2535 مىللىمېتر بولۇپ، ھۆل – يېغىن مىقدارىنىڭ 35 ھەسسىسىدىن كۆپرەك.

كونىشەھەر ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىدە ئاساسەن دەريا سۈيىگە تايىنىدىغان بولۇپ، ئاساسلىقى قىزىل دەرياسى، گەز دەرياسى، ئۆزىگدىن قالسا چاقماق دەرياسى، تۇمەن دەرياسى قاتارلىق تۆت دەريا سۈيىدىن پايدىلىنىدۇ. بۇلاق سۇلىرى بىلەن قوشۇپ ھېسابلىغاندا ھەر يىلى كۆپ بولغاندا 1 مىليارد كۇب مېتر، ئاز بولغاندا 915 كۇب مېتر سۇ باشلىنىدۇ، لېكىن سۇدىن ئەمەلىي پايدىلىنىش ئۈنۈمى ھازىر ئاران 40% ئەتراپىدا بولماقتا.

قىزىل دەرياسى ناھىيىمىزنىڭ غەربىدىن شەرق تەرىپىگە قاراپ ناھىيىمىز دائىرىسىدە 75 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئېقىپ ئۆتىدۇ. دەريا سۈيىنىڭ ئەڭ چوڭ ئېقىن مىقدارى 1600 مېتر كۇب سېكۇنت، ئەڭ ئاز مىقدارى 16 مېتر كۇب سېكۇنت.

گەز دەرياسى ناھىيىمىزنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن شەرق تەرەپكە قاراپ ناھىيىمىز دائىرىسىدە 55 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئېقىپ ئۆتىدۇ. دەريا سۈيىنىڭ ئەڭ چوڭ ئېقىن مىقدارى 400 مېتر كۇب سېكۇنت، ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى يەتتە مېتر كۇب سېكۇنت. قاردىماققا كونىشەھەر ناھىيىسى ئىككى چوڭ دەريانىڭ باش

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىيەت تارىخى

قاۋۇل كېرىم

چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاتالمىش ئەرباب، سەنشى گەنسۇنىڭ گوبېرناتورى زوزۇڭتاڭنىڭ قەشقەر يەنى قەدىمكى سۇلې دۆلىتىدە سۇلې ياموللى تەسىس قىلىش، بىر نەپەر ناھىيە ئامبىلى قويۇپ «(يېڭىشەھەر) نى ئىدارە قىلىش، سوفۇ ياموللى تەسىس قىلىپ بىر نەپەر ناھىيە ئامبىلى قويۇپ، خويچىڭ (كونىشەھەر) نى ئىدارە قىلىش، بۇ ئىككى يامول سۇلې يامۇلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇش» دېگەن تەكلىپى ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى لىيوجىڭتاڭنىڭ ئۆلكە ۋە ناھىيە قۇرۇش توغرىسىدىكى كونكرېت لايىھىسىگە ئاساسەن، قىزىل دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدىكى 11 يېزىنى ئايرىپ، قەشقەر كونىشەھەر قەلئەسىدە 1883 - يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 9 - يىلى) كونىشەھەر ناھىيىسى قۇرۇلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

1883 - يىلى كونىشەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ 9- ئاينىڭ 14- كۈنى (گۇاڭشۈينىڭ 9 - يىلى) مەخسۇس يارلىق بىلەن شۈيجىڭجۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئامبالىلىقىغا تەيىنلەنگەن.

1888 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 14- يىلى) تېيىنچەنكو ئامبالىلىقىغا تەيىنلەنگەن

1890 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 16 - يىلى) لىيوجاۋسوڭ ئامبالىلىقىغا تەيىنلەنگەن.

ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ھازىر ئاران ئىككى مۇنارىلا ساقلىنىپ قالغان.

ئوپال يېزىسىنىڭ ئوپولات دېگەن يېرىدە 1 ـ، 2 ـ ئەسىرلەردە بىنا قىلىنغان بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار.

قوغان يېزىسىنىڭ چاقماق دەريا بويىدىكى ئۈچ پەرىشتە غارى، ناھىيە بازىرىنىڭ ئايىغىدىكى ھېسا تام بۇددا دىنىنىڭ ئىبادەتخانىسى ھەم قەدىمكى خارابە شەھەر قاتارلىقلار بار. ئاسارە ـ ئەتىقە، يادىكارلىق ئورۇنلىرى ناھىيىمىزنىڭ ھەممىلا يېزىلىرىدا بار.

ناھىيىمىز ئۇزۇن تارىختىن بۇيان قايسى سۇلالىلارنىڭ دەۋرىدە بولسۇن، سۇلې دۆلىتىنىڭ، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ۋە سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ، مىنگو دەۋرىدىكى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىدە، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ ئۇزۇن تارىخ جەريانىدا بولۇپ ئۆتكەن چوڭ ئىشلارنىڭ ئىزى قالدۇرۇلغان جاي، شۇڭا، ئاسارە ـ ئەتىقە، يادىكارلىق ئورۇنلىرى تېخى ئېچىلمىغان نۇرغۇن سەيلە ـ ساياھەت سۇ مەنبەلىرى بار.

ئىزاھات

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1) ش ئۇ ئا ر ق كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى.

2) قەشقەر تارىخي ماتېرىياللىرى 1 ـ توپلام.

3) ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1992 ـ يىللىق يېزا خىزمەت خۇلاسە ماتېرىيالى.

4) مۇناسىۋەتلىك تارىخي ماتېرىياللار.

1918 - يىلدىن 1920- يىلى 7 - ئايىنىڭ 9 - كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 7 - يىلىدىن مىنگونىڭ 9 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 9 - كۈنىگىچە) ماجۇن ھاكىم بولغان.

1920 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 9 - كۈنىدىن 1921 - يىلى 10 - ئايىنىڭ30 - كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 9 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 9 - كۈنىدىن مىنگونىڭ 10 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 30 - كۈنىگىچە) جىڭ شۈرىن ھاكىم بولغان.

1921 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن 1922 - يىلى 1 - ئايىنىڭ31 - كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 10 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن مىنگونىڭ 11 - يىلى 1 - ئايىنىڭ 13 - كۈنىگىچە) ياڭ زىڭچۈن ۋاقىتلىق ھاكىم بولغان.

1922 - يىلى 2 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن 4 - ئاي- 30 - كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 11 - يىلى 2 - ئايىنىڭ 1- كۈنىدىن 4 - ئايىنىڭ 30 - كۈنىگىچە) توگوڭچو ھاكىم بولغان.

1922 - يىل 5 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن1923 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 31 - كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 11 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن مىنگونىڭ 12 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 31 - كۈنىگىچە) ۋىي جىڭياۋ ۋاقىتلىق ھاكىم بولغان.

1923 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن 1926 - يىلى 3 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىگىچە (مىنگونىڭ12 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن مىنگونىڭ 15 - يىلى 3 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىگىچە،چىڭ روبىيڭ ھاكىم بولغان.

1926 - يىلى 3 - ئايىنىڭ 1 - كۈنىدىن 1927 -

1893 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 19 ـ يىلى) ياڭ جىڭـ
خەي ئامبال ياردەمچىلىكىگە تەيىنلەنگەن.

1895 ـ يىلى 5 ـ ئايدا (گۇاڭشۈيىنىڭ 21 ـ يىلى
ـ ئايدا) شى بىڭچىڭ ئامباللىققا تەيىنلەنگەن.

1903ـ يىلى 9ـ ئايدا (گۇاڭشۈيىنىڭ 29ـ يىلى 9ـ
ئايدا) ليو گوجى ئامباللىققا تەيىنلەنگەن. ئۇنىڭ
قاچانغىچە ئامبال بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن
كىمنىڭ ئامبال بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

جۇمھۇرىيەت دەۋرى

1912 ـ يىلى (مىنگونىڭ 1ـ يىلى) جاڭ بىڭدۇ كوـ
نىشەھەر ناھىيىسىگە ھاكىم بولغان.

1913 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1914 ـ
يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 2 ـ يىلى
8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 3 ـ يىلى 2 ـ
ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە) لى شىھاكىم بولغان.

1914 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1915 ـ
يىلى 8 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 3 ـ يىلى
2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 8 ـ ئايـ
نىڭ 31 ـ كۈنىگىچە) شياۋجەنجاڭ ھاكىم بولغان.

1915 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1917 ـ
يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 4 ـ يىـ
لى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 6 ـ يىلى 4 ـ
ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە ماشاۋۇ (ماتىتەي) ھاكىم
بولغان.

1917 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 1918 ـ
يىلىغىچە (مىنگونىڭ 6 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈـ
نىدىن مىنگونىڭ 7 ـ يىلىغىچە) ليودىيەنگوي ھاكىم
بولغان.

6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە) چوگوچەن ھاكىم بولغان.

1944 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1945 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 23 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 34 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگىچە) سوڭ دىجىڭ ھاكىم بولغان.

1945 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 34 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىگىچە) شىن لىجوڭ ھاكىم بولغان.

1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 1946 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 34 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە) رېن لىسەن ھاكىم بولغان.

1946 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1948 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 38 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە) تۇرسۇن ئېلى ھاكىم بولغان.

1948 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى (مىنگونىڭ 38 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى) ئابدۇقادىر ھېسامىدىن قوشۇمچە ھاكىم بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن

1950 ـ يىلدىن 1954 ـ يىلغىچە ياقۇپ ھاجىم ھاكىم بولغان.

1955 ـ يىلدىن 1956 ـ يىلغىچە مەمەت ئۆمەر ھاكىم بولغان.

يىلى 7 ـ ئايىنىڭ 11 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 15 ـ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 16 ـ يىلى 7 ـ ئايىنىڭ 31 ـ كۈنىگىچە) دىڭ زەنشەن ھاكىم بولغان.

1927 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە (مىنگونىڭ 16 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 26 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە) تاۋ مىنيۇ ھاكىم بولغان.

1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1938 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 26 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن مىنگونىڭ 27 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنىگىچە) ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ھاكىم بولغان.

1938 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنىدىن 1940 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 19 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 27 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 29 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 19 ـ كۈنىگىچە) نەققارى ھاكىم بولغان.

1940 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 19 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 29 ـ يىلى 2 ـ ئايىنىڭ 19 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنىگىچە) ئېلى داۋۇت ھاكىم بولغان.

1940 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنىدىن 1942 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 31 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 29 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 6 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 31 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 31 ـ كۈنىگىچە) لى جىڭ گاڭ ھاكىم بولغان.

1942 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 31 ـ كۈنىدىن 1944 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنىگىچە (مىنگونىڭ 31 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 31 ـ كۈنىدىن مىنگونىڭ 33 ـ يىلى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى كونىشەھەر ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ قىسقىچە تارىخى

مامۇت ئىسمايىل

ئازادلىقتىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، بىرلىكسەپ ئەزالىرى خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى بىلەن يىغىنغا قاتناشتۇرۇلۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بېرىلغان. مۇشۇ ئاساستا سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى كومىتېتى قۇرۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن تەييارلىق قىلىنغان.

قەشقەر شەھىرى بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشتىن ئىلگىرى 1950 - يىلى 7 - ئايدا چاقىرىلغان كونىشەھەر ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلاپ چىقىلغان دائىمىي ئىشلار كومىتېتى سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ خىزمىتىنى ۋەكالىتەن ئۆتىگەن. 1952 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ يوليورۇقىغا، شۇنىڭدەك شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەش 1 - سانلىق يىغىنىنىڭ قارارىدا كۆرسىتىلگەن «ھەر دەرىجىلىك يەرلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى تەشكىلاتلىرى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن، ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، سىياسىي كېڭەشنىڭ يەرلىك تەش-

1956 ـ يىلدىن 1959 ـ يىلغىچە ئىمىن تۆمۈر ھاكىم بولغان.

1959 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە بارات يۈسۈپ ھاكىم بولغان.

1967 ـ يىلدىن 1969 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىغا ياڭ جىڭرىن مۇدىر بولغان.

1969 ـ يىلدىن 1971 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلاۋى كومىتېتىدا لىيورىن (ھەربىي ۋەكىل) مۇدىر بولغان.

1973 ـ يىلدىن 1974 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا ۋاڭ ئىنجىڭ مۇدىر بولغان.

1974 يىلدىن ـ 1976 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا مەمەت ئۆمەر مۇدىر بولغان.

1976 ـ يىلدىن 1980 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا ئابدۇقادىر چوڭ مۇدىر بولغان.

1981 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە سەمەت ئۇرايىم ھاكىم بولغان.

1984 ـ يىلدىن 1987 ـ يىلغىچە مامۇت ئىسمايىل ھاكىم بولغان.

1987 ـ يىلدىن ھازىرغىچە ئابدۇكېرىم سەلەي ھاكىملىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتىدۇ.

1960 ـ يىلي 6 ـ ئايىنىڭ 7 ـ كۈنى چاقىرىلغان. ئەزا سانى 53 نەپەر، دائىمىي ئەزاسى 15 نەپەر بولغان.

رەئىس: ۋاڭخۇگۈيى (ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى)

مۇئاۋىن رەئىس: ئىسلام كېرىم، (مۇئاۋىن ھاكىم)، سۇلايمان مەخسۇم بولغان.

سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1961 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چاقىرىلغان. ئەزاسانى 61 نەپەر، دائىمىي ئەزاسى 19 نەپەر.

رەئىس: ۋاڭ خۇگۈيى (ناھىيىلىك پارتكومشۇجىسى)،

مۇئاۋىن رەئىسلەر: بارات يۈسۈپ (ھاكىم)، سۇلايمان مەخسۇم، مامۇت قازاخۇنۇملار بولغان.

سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ يىغىنى 1965 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى چاقىرىلغان. ئەزاسانى 61 نەپەر، دائىمىي ئەزاسانى 19 نەپەر بولغان.

رەئىس: ياڭ باۋخې.

مۇئاۋىن رەئىسلەر: بارات يۈسۈپ، (ھاكىم)، مامۇت قازاخۇنۇم، مەمتىمىن داموللالار بولغان.

مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي مەزگىلىدە سول لۇشيەن تۈپەيلىدىن سىياسىي كېڭەش ۋە ئۇنىڭ پائالىيىتى توختاپ قالغان، 3 ـ ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى قايتا ئەسلىگە كەلگەن.

سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1981 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى چاقىرىلغان. ئەزاسى 62 نەپەر، دائىمىي ئەزاسى 32 نەپەر بولغان. بۇلار: شىڭ ۋېنۋىن، ئىسلام كېرىم، ۋاھىت ھوشۇر، يۈنۈس

كەلاتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالسا بولىدۇ» دېگەن يوليورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم سىياسىي كېڭەشكە 45 نەپەر ھەيئەت، توققۇز نەپەر دائىمىي ھەيئەت بەلگىلىگەن. رەئىسلىكنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جوباۋجە قوشۇمچە ئۆتىگەن. دائىمىي ھەيئەت ئىچىدىن بىر نەپەر دائىمىي تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن رەئىس (ياقۇپ ھاجى)، بىر نەپەر كاتىپ سايلاپ چىقىلىپ، دائىمىي خىزمەت ئاپپاراتى شەكىللەندۈرۈلگەن. كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ تۇنجى قېتىملىق يىغىنى 1956 - يىلى 1 - نۆۋەتلىك يىغىنى، ئومۇمىي ھەيئەتلەر يىغىنى چاقىرىلغان، شۇنىڭدىن باشلاپ تۈزۈم بويىچە ساغلاملىشىپ خىزمەت مۇنتىزىملاشقان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم 1956 - يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى كومىتېتىنى رەسمىي قۇرۇشنى قارار قىلغان. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىدە چاقىرىلغان سىياسىي كېڭەش ئەزالار يىغىنىدا سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلغان.

كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ 1-نۆۋەتلىك كومىتېتى 1-يىغىنى 1956 - يىلى 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چاقىرىلغان. سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزا سانى 51 نەپەر، دائىمىي ئەزاسى 15 نەپەر بولغان. رەئىس ۋاڭ خۇڭيى (ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى)، مۇئاۋىن رەئىس نىزامىدىن قازى بولغان.

سىياسىي كېڭەش 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى يىغىنى

17 نەپەر، بۇلار: مامۇت ئىسمايىل، ليو پىياۋ، مەشرەپ ساۋۇت، يۇنۇس ئىمىن، جاڭ يوڭجوڭ، كېرىم قاسىم، تۇردى ھاجىم، ياڭ جىڭشەن، تۇرسۇن ئابدۇراخمان، باۋدىيەنخۇا، مەرەمنىسا، ئابدىرېھىم مەمتاجىم، ئابدىكېرىم ئەھمىدى، شەرۋان ئىمىن، زىكىرىللا، ياڭ يىپى، ۋاڭ زىگاڭ.

رەئىس: مامۇت ئىسمايىل.

مۇئاۋىن رەئىسلەر: ليو پىياۋ، مەشرەپ ساۋۇت، يۇنۇس ئىمىن، جاڭ يوڭجوڭ، كېرىم قاسىم، تۇردى ھاجىم.

سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى 1990- يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چاقىرىلغان، ئەزا سانى 75 نەپەر بولۇپ 2 - يىغىنىدا كۆپەيتىپ تولۇقلانغان، جەمئىي ئەزا سانى 103 نەپەر، دائىمىي ئەزا سانى 17 نەپەر. بۇلار: مامۇت ئىسمايىل، قاسىم ئابدۇللا، جاڭ يوڭجوڭ، كېرىم قاسىم، ياڭ جىڭشەن، ساۋۇت ئۆمەر، تۇردى ھاجىم، تۇرسۇن ئابدىراخمان، باۋدىيەنخۇا، ئابدۇرېھىم مەمتاجىم، ئابدىكېرىم ئەھمىدى، شەرۋان ئىمىن، شياۋزىتاڭ، ليوخەنجاڭ، زەيتۇنەم، ئەركىن ئىمىن، تاڭ يويەن.

رەئىس: مامۇت ئىسمائىل.

مۇئاۋىن رەئىسلەر: قاسىم ئابدۇللا، جاڭ يوڭجوڭ، كېرىم قاسىم، ياڭ جىڭشەن، ساۋۇت ئۆمەر، تۇردى ھاجىم.

سىياسىي كېڭەش 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى 1993 - يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چاقى-

ئىمىن، ليۇجىڭيو، مەھەممەت بارات، مامۇت قازى، ئەمەت قاسىم، ئەمەت روزى، مەشرەپ ساۋۇت، ياڭ تىيەنرىن، ھامۇت يۈسۈپ، ئامىنە ئېزىز، ئوبۇل مۇسا، ئابدۇرېھىم مەمتاجىم، ناسىر ئىسمايىل، يۈۋىنچاۋ، مېزراپ سېلىم، ۋاڭ سىجى، زىكىردىللا، مەرەمنىسا، شاڭ گۈيخۇا.

رەئىس: شىڭ ۋىۋىن، (ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى)

مۇئاۋىن رەئىسلەر: ليۇجىڭيو، ئىسلام كېرىم، ۋاھىت ھوشۇر، يۈنۈس ئىمىن، مەھەممەت بارات، مامۇت قازى، ئەمەت قاسىم، ئەمەت روزى، مەشرەپ ساۋۇتلار بولغان.

سىياسىي كېڭەش 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - يىغىنى 1984 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چاقىرىلغان. ئەزا سانى 75 نەپەر، دائىمىي ئەزاسى توققۇز نەپەر، بۇلار: ئىسلام كېرىم، ليۇ جىڭيۇ، يۈنۈس ئىمىن، مەشرەپ ساۋۇت، جاڭ يوڭجوڭ، مەھەممەت ھاجىم، مەھەممەت بارات، مەرەمنىسا، ئامىنە ئېزىز، شياڭ گويخۇا، تۇرسۇن سىدىق، ياقۇپ داموللام، باۋدىيەنخۇا، ياڭ جىڭمىن، شىرىپ ھەسەن، ئابدۇرېھىم ھاجىم، ۋاڭ زىڭاڭ، زىكىردىللا، ئابدىكېرىم ئەھمىدى.

رەئىسى: ئىسلام كېرىم.

مۇئاۋىن رەئىسلەر: ليۇجىڭيو، يۈنۈس ئىمىن، مەشرەپ ساۋۇت، جاڭ يوڭجوڭ، مەھەممەت بارات، مەھەممەت ھاجىم.

سىياسىي كېڭەش 7- نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى 1987 - يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چاقىرىلغان. ئەزا سانى 75 نەپەر، دائىمىي ئەزا سانى

ئالماشقاندىن كېيىن شۇ ئورۇنلىرىدا ۋاپات بولدى ياكى دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىقتى.

ناھىيىمىزدە سىياسىي كېڭەش كومىتېتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنىڭ سانى داۋاملىق كۆپەيدى، سۈپىتى بارغانسېرى ئۆستى، رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. «سىياسىي ئىشلار دامەسلىھەتلىشىش، دېموكراتىك نازارەت قىلىش» تىن ئىبارەت فۇنكسىيىلىك رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم تۆھپە قوشتى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە نۆۋەتتە ئىسلاھات- ئېچىۋېتىش، مۇقىملىق، تەرەققىيات ئۈچۈن، تىرىشىپ ئۆز رولىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا جارى قىلدۇرماقتا.

توققۇزاق بازىرى توغرىسىدا

ناھىيىمىز زېمىنى قەشقەر بوستانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا ئورۇنلاشقان . ناھىيىمىز زېمىنىدا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن ئىلگىرىمۇ ۋە 1883 - يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنمۇ، قەدىمكى شەھەر قەشقەر ناھىيىمىزنىڭ مەمۇرىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، سودا ، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ مەركىزى بولۇپ كەلگەن، شۇڭا، ناھىيىمىز كونىشەھەر ناھىيىسى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن ناھىيىمىز — شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى بىر قىسىم يېزا - كەنتلىرى ئايرىلىپ، قەشقەر شەھىرى تەسىس قىلىندى. بىر قىسىم تەييار-

رىلغان. ئەزا سانى 122 نەپەر، دائىمى ئەزا 23 نەپەر،
بولار: ئەركىن ئىمىن، ھەسەنجان ساقى، ياڭ جىڭ-
ئەن، مىجىت ئەھەت، چىن شياۋلوڭ، ئابدىكىرىم قارا-
جىم، قاسىم ئابدۇللا، مامۇت ئىسمايىل، ۋىسي يەنشو،
تۇرسۇن ئابدىراخمان، شەرۋان ئىمىن، شياۋزىتاڭ، ئاب-
دىكىرىم ئەھمىدى، زەيتۇنەم، تاڭ يويەن، ئوبۇلقاسىم
مامۇت، ھۆسەيىن سادىق، شى شۇاڭشاڭ، ئېزىز يۈنۈس،
ئەخەت راخمان، رەنيافۇ، ھامۇت قاراجىم، سى ۋىخەن.

رەئىس: ئەركىن ئىمىن.

مۇئاۋىن رەئىسلەر: ھەسەنجان ساقى، ياڭ -
جىڭئەن، مىجىت ئەھەت، چىن شياۋلوڭ، ئابدىكىرىم
قاراجىم.

سىياسىي كېڭەش 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىدىن
9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىغا قەدەر رەئىس، مۇئاۋىن
رەئىس بولغانلاردىن ھازىرغىچە ۋاپات بولغانلار: نى-
زامىدىن قازاخۇنوم، سۇلايمان مەخسۇم، بارات يۈسۈپ،
مامۇت قازاخۇنوم، ساڭ باۋخى، مەھتىمىن داموللام،
ليۇجىڭيو، ۋايىت ھوشۇر، مەھەممەت بارات، مەھەممەت
ھاجىم مەۋلىۋى، تۇردى نىيازھاجىم.

دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققانلار: ۋاڭ خوڭيى،
ئىسلام كېرىم، شىڭ ۋېيۋىن، يۈنۈس ئىمىن، مەشرەپ
ساۋۇت، ئىنەت قاسىم، ئەھەت روزى، لىيوفىياۋ، ما-
مۇت ئىسمايىل، جاڭ يوڭجوڭ، ساۋۇت ئۆمەر.

يۇقىرىقى كىشىلەردىن بەزىلىرى سىياسىي كې-
ڭەشتە خىزمەت ئىشلەۋاتقان مەزگىلىدە ۋاپات بول-
دى يىناكى سىياسىي كېڭەشتىن يېشى توشۇپ پېنسى-
يىگە چىقتى، بەزىلىرى باشقا جايلارغا خىزمەت

تېمپېراتۇرا 39 سېلسىيە گىرادۇس، يىللىق ئوتتۇرىچە قىراۋسىز مەزگىل 221 كۈن، يىللىق ئوتتۇرىچە كۈن نۇرىنىڭ يورۇتۇش ۋاقتى 2870.6 سائەت.

يېزا ئىگىلىكى، بولۇپمۇ كۆزلۈك زىرائەتلەرنىڭ پىشىپ يېتىلىشىگە، ۋە قۇياش ئېنېرگىيەسىدىن پايدىلىنىشقا تەبىئىي ئىمكانىيىتى ياخشى، ئوتتۇرىچە يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 72.2 مىللىمېتىر، پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3537.8 مىللىمېتىر، غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى ئىككى مېتىر سېكونت، ئەڭ يۇقىرى سۈرئەت 30 مېتىر سېكونت (11 بال)، بۇ ھال سۇغىرىشقا بولغان بېسىمنى كۈچەيتىدۇ.

ھازىر توققۇزاق بازىرى ئىچىدە خەلق يولى، غالىبىيەت يولى، مەدەنىيەت يولى، ئىتتىپاق يولى، زەمىن يولى، مەنگەن يولى، شوغوز يولى، ئىشلەمچى يولى قاتارلىق سەككىز يول، ئۈچ كەنت، بىر مەھەللە بار. (ئاياغ شوغوز، لەنگەر، تۆۋەنكى ھويلا كەنتلىرى ۋە گەدەن مەھەللىسى) ئاساسلىق يوللار ئاسفالتلاشتۇرۇلغان. ئاساسىي يولنىڭ كەڭلىكى 12 مېتىر، ئورمان بەلبېغى، ۋېلسىپىت يولى ۋە پىيادىلار يولى ئايرىلغان، رېدە، مەجنۇنتال، مانتا سۆگەت، چىنار، تېرەك قاتارلىق دەرەخلەر بىلەن كۆكەرتىلگەن. بازارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە مەنگەن ئۆستىڭى، جەنۇب تەرىپىدە شوغوز ئۆستىڭى غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ تۇرىدۇ، ئىچىملىك سۇ ۋە يوندە يوللىرى راۋانلاشتۇرۇلغان. جۇڭگو-پاكىستان تاشيولى ناھىيە مەركىزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. بازار ئىچىدە پارتكوم، ھۆكۈمەت ۋە

لىق خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ 1955 ـ يىلى كۈزدە كونىشەھەر ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىق ناھىيىمىزنىڭ ئىدارە ـ جەمئىيەت ئورگانلىرى قەشقەر شەھىرىدىن 16 كىلومېتر يىراقلىقتىكى توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ چىقتى.

توققۇزاق بازىرى ـــ ئازادلىقتىن ئىلگىرى توققۇزاق بەگلىكىگە قارايدىغان، ھەر چارشەنبە كۈنى بازار بولىدىغان بىر بەگلىك ھويلا، بىر ساقچى رايونى، بىر باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر نەچچە سوداۋە قول ھۈنەرۋەنلەر دۇكانلىرى، ساراي (دەڭ) بولغان. بۇ بازار ئوغۇساق، زەمىن، سايباغ يېزىلىرىنىڭ دېھقانلىرى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرىدىغان كىچىك بىر بازار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن توققۇزاق رايونىنىڭ 6 ـ يېزىسى ئىدى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارارىدىكى سىياسىي، مەمۇرى، ئىقتىسادىي مۇئەسسەلەر توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن، 1958 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن توققۇزاق رايونىنىڭ 6 ـ يېزىسىدا يېزا دەرىجىلىك بازارلىق ھۆكۈمەت تەسىس قىلىندى.

بازار رايونىنىڭ يەر شەكلى تۈزلەڭ، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1305 مېتر، ھاۋا رايى مۆتىدىل بېلباغ، قۇرۇقلۇق قۇرغاق ھاۋا كىلىماتىغا تەۋە. تۆت پەسىل ئېنىق، ياز ئۇزۇن، قىش قىسقا، ئوتتۇرىچە تۆۋەن تېمپېراتۇرا 6.9 گرادۇس، قىشتىكى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 35.2 سېلسىيە گرادۇس، ئەڭ ئىسسىق ۋاقىت 7 ـ ئاي بولۇپ، ئەڭ يۇقىرى

ئورۇنلاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوغۇساق (ئوغۇزساك)، ئىنىساق (ئانا ساك)، تۆگىساق (تۆگەل ساك)، ئېكىساق (ئىلىك ساك)، قونساق (قون ساك) قاتارلىق ناملار پەيدا بولغان. شۇنداق ساك قەبىلىلىرىدىن توققۇزى توققۇزاققا ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن توققۇز ساك دېگەن مەنىدە توققۇزاق بولۇپ ئاتالغان.

2. كۆچۈپ كەلگەن ساكلار توققۇز قەبىلە بولسىمۇ ئۇلار بۇ يەردە ماكانلاشقاندىن كېيىن ھاللىنىپ قۇدرەت تېپىپ، توققۇز يەردە شەھەر، قەلئە بەرپا قىلىپ، ئۇلۇغ ساك، كۆپ ساك دېگەن مەنىدە توققۇزساك، توققۇزاق دەپ ئاتالغان.

3. ئىسلام دىنى تارقاتقۇچىلىرىدىن بىرى بولغان سەييىت جالالىدىن باغدات (ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بىناكارلىق شىركىتىنىڭ ئورنىدا مازىرى بولۇپ يۆتكىۋېتىلگەن) مۇسۇدا كەنتىگە چۈشكەندە يەرلىك خەلق ھۆرمەت يۈزىسىدىن توققۇز قاتلاق خام تەقدىم قىلغانىكەن. سەييىت جالالىدىن باغدات: — بۇ مۇسۇلمانلار ياخشى ئىكەن، شۇڭا، بۇلارنىڭ يۇرتى توققۇز ئاق ـ توققۇزاق دەپ ئاتالغاي دېگەن. شۇنىڭ بىلەن توققۇزاق دەپ ئاتالغان.

4. ئوغۇساق كۆۋرۈكىدىن قولچى كەنتىگىچە بولغان قەدىمكى يول ئۈستىدە توققۇز پارچە ئاق يەر ياكى بىنام بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن توققۇز ئاق ـ توققۇزاق دەپ ئاتالغان، دېگەندەك چۈشەندۈرۈشلەر بار.

تۆۋەندە توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى شەرھلەيدىغان ئىككى پارچە تارىخىي رىۋايەتنى ئىلاۋە قىلىمىز.

ھەر قايسى ئىدارە-جەمئىيەت، شىركەت،سودا - تەمە-
نات تارماقلىرى، تۆت بانكا، دوختۇرخانا، كىنوخانا-
سەنئەت ئۆمىكى، تەنتەربىيە مەيدانى، ناھىيىلىك خەلق
باغچىسى، باغۋەنچىلىك مەيدانى، زاۋۇت كارخانىلاردىن
باشقا، ئىككى ئوردۇندا تولۇق ئوتتۇرا، (كەسپىي تولۇق
ئوتتۇرا 9 - ئايدا پۈتۈپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدى.
بىر مۇكەممەل ئوتتۇرا (خەنزۇ)، تولۇقسىز ئوتتۇر
(مىللىي)، ئۈچ باشلانغۇچ مەكتەپ (بىرسى خەنزۇچە
مەكتەپ)، بىر بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، بىر يېتىم-
يېسىرلار مەكتىپى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

ناھىيە بازىرىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆپچىلىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆچۈپ چىققاندا سېلىنغان كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق كونا قۇرۇلۇشلار بولۇپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ئوق قىلغان ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش دولقۇنىدا زاما-نىۋى پىششىق خىش ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق قەۋەتلىك بىنالار كۆپىيىپ، يېڭى بىر زامانىۋى شەھەر قىياپى-تىنى نامايان قىلماقتا.

نۆۋەتتە توققۇزاق بازىرى — ناھىيىمىزنىڭ سى-ياسىي، مەمۇرىي، ئىقتىسادىي، سودا ۋە سانائەت مەر-كىزى بولۇپ، توققۇزاق بازىرىنىڭ نامى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە ھەر خىل رىۋايەتلەر ۋە ھەر خىل چۈ-شەندۈرۈشلەر بار:

1. مىلادىيە 3 - ئەسىردە خېشى كارىدورىدىن ئې-لى ۋادىسىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيسۇنلار ئۇ يەردىكى ساكلارنى قوغلىۋەتكەن، قوغلانغان ساكلارنىڭ بىر قىس-مى جەنۇبقا كۆچۈپ، ھازىرقى توققۇزاق ئەتراپىغا

ساكلارنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ ئاددى پۇقرا-لىرىغىچە ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا (ساك) نامىنى قوشۇپ چاقىرىشىدىكەن.

ئىپكساق (ئىلىك ساك)، بايساك (بەگساك)، تۆ-گىساق (تۆگەل ساك)، ئوغوساق (ئوغوز ساك)، ئىنىي-ساك (ئانا ساك)، قونساق (قون ساك) دەپ ئاتالغان يۇرتلار نامى ئۇنىڭغا ساك پادىشاھى تەرىپىدىن قو-يۇلغان كىچىك ئىلىگ خانلارنىڭ نامى ئىكەن.

كۈزدە مول ھوسۇل تويى ئۆتكۈزۈش — ئۇلار-نىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، مول ھوسۇل تويى چوڭ مۇ-راسىمى ئىكەن. بۇ مۇراسىم توققۇز كۈن داۋاملىشى-دىكەن. ئەڭ ئۇچقۇر ئات، ئەڭ كۈچتۈڭگۈر نار، ئەڭ سېمىز كالا - قويلار، ئەڭ سوقۇشقاق بۇقا - قوچقار-لار، يوغان سەركىلەر، توقماققا چىقىدىغان ئۆچكىلەر، تالاشتۇرىدىغان ئىت، سوقۇشتۇرۇلىدىغان خوراز، ئا-جايىپ يوغان قوغۇن - تاۋۇز، كاۋا - قاپاقلار، ئوخ-شىغان بۇغداي - قوناق باشلىرىدىن ياسالغان دەستى-لەر، غۇۋمەك - بولۇپ يېتىلگەن ئالما، ئا-نار، شاپتۇل، ئامۇت، بېھى، ئۈزۈم شاخلىرىنى كۆتۈ-رۈشكەن ساكلار مانى كەنتىگە يىغىلىپ، مول ھوسۇل خۇشاللىقىنى نامايان قىلىپ، چېلىشىش، ئات بەيگىسىدىن باشلاپ خوراز سوقۇشتۇرۇشقىچە بولغان تۈر-لۈك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈشىدىكەن. بوزا، قىمىز، شاراب ئىچىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ساما سېلىشىدىكەن.

بارلىق ساكلار يىغىلىپ ئويۇن - تاماشا، يې-مەك - ئىچمەك تەرىپىدىن توققۇزى تەل بولۇشۇپ، توققۇز كۈن مول ھوسۇل شادلىقى بىلەن دەۋران

1. توققۇزاق نامى توغرىسىدا رىۋايەت

مۆتىۋەرلەر، تارىخىي كىتابلار، نوپۇزلۇ-
تارىخچىلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىگە ۋە توققۇزاق ئەتراپ-
دىكى ئاخىرىدا ساك (ساق) نامى قوشۇلۇپ كېلىدىغا-
بىر قانچە يۇرت ناملىرىغا قارىغاندا، توققۇزاق —
«توققۇزساك» دېگەن نامنىڭ ھازىرقى تەلەپپۇزى دە-
چۈشەندۈرۈش — تارىخىي ئىلىمغا، ئەمەلىيەتكە ۋە ئە-
قىلگە ئۇيغۇن. بۇ توغرىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار-
ياۋچىلار تەرىپىدىن ئېلى ۋادىسىدىن قوغلانغان
ساكلارنىڭ پادىشاھى توققۇز قەبىلىنى ئەگەشتۈرۈپ
ئۆزىنىڭ ئىتتىنىك قېرىنداشلىرى ياشايدىغان سولوق-
سۇلې (قەشقەر) رايونىغا كېلىپ، كۆك ئارتىنىڭ (پا-
مىرنىڭ) شەرقىي تەرەپلىرىگە ماكانلىشىپتۇ، ئەمىن-
لىك سۇ، تۇپراق، ئوت - چۆپلۈك، يايلاق شارائىتىدا
ھاللىنىۋاتقان ساكلار ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز شەھىرى ۋە
قورغانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، قۇدرەتلىنىپتۇ. ئۆ-
زىنىڭ كونا دىنىي ئېتىقادى بولغان شامان دىنىدىن
يەرلىك ۋە ئىرانلىق دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دەۋەت-
لىرى بىلەن مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بوپتۇ.
ئۇلارنىڭ پادىشاھى — ئانىقاز شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان
بولسىمۇ، دىنىي ۋە مىللىي مۇراسىملىرى مانى كەنت
(مەنگەن) دەپ ئاتىلىدىغان بەش دەرۋازىلىق شەھەر-
دە بولىدىكەن.

ساكلار ئۆز تەۋەسىنى ئىلىك خانلارغا سويۇر-
غال (بولۇشۇپ بېرىپ باشقۇرۇش) قىلىپ بۆلۈپ بېرىش
ئارقىلىق باشقۇرغان بولۇپ، بۇنداق سويۇرغال زې-
مىنلار ئىلىك خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلار ئىكەن،

بولۇپ، قاپ ئوتتۇرىسىدىكى دەرۋازىدىن پادىشاھ كىرىپ چىقىدىكەن. پادىشاھنىڭ ئىسمى «ئاق باشخان» دەپ ئاتىلىدىكەن، ئىككى ياندىكى ئارا دەرۋازىدىن ۋەزىر-ۋۇزرالار ۋە باشقا ئوردا خادىملىرى كىرىپ چىقىدىكەن. ئەڭ چەتتىكى كىچىك دەرۋازىدىن پۇقرالار كىرىپ-چىقىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى ھەم پۇقرالىرى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، مانى دىنى بۇ شەھەردە ناھايىتى ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى تولۇق ئىجرا قىلىنىدىكەن، ھەر قېتىملىق دىنىي مۇراسىملاردا كەڭ كۆلەملىك پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ پۇقرالىرى مانى دىنىغا شۇنداق ئېتىقاد قىلىدىكەنكى، باشقا دىنلارنى زادى قوبۇل قىلمايدىكەن، شۇڭا، بۇ شەھەر، بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلق ئېتىقاد قىلىدىغان مانى بىلەن باغلاپ، مانىكەنتى دەپ ئاتىغانىكەن.

سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز دائىرىسىدىكى شەھەر، ئايماق، يېزىلارغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى زورلاپتۇ. بەزىلىرى قوبۇل قىپتۇ، بەزىلىرى قوبۇل قىلماپتۇ. مانىكەنتى پۇقرالىرى ئۆز دىنىي ئېتقادىدا چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن سۇتۇق بوغراخان لەشكەرلىرى نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنى قىرىپ تاشلاپتۇ. ئۆلگەنلەر ئۆلۈپتۇ، تىرىك قالغانلار ئەتراپتىكى يېزا، قىشلاقلارغا قېچىپ كېتىپتۇ. شەھەرنى ئالغان سۇتۇق بوغراخان لەشكەرلىرى ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن بۇ شەھەرنى كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىپ. شەھەر سېپىلىنى بۇزۇپ

سۇرىشىدىكەن، بۇ ئورۇن «تـوققۇز ســاك» دەپ ئاتال-
غانىكەن.

توققۇز سۆزى — بىزدە ھەممىسى كۆپ، بارلىق، جىق، ئۇرغۇن دېگەن مەنىدە دەپ چۈشىنىلدۇرگەندە، «توققۇزاق» بارلىقسا كلار يىغىلىپ، كۆپلىگەن تاماشا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەر دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. («كونىشەھەر خەلق رىۋايەتلىرى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى).

2. مانى كەنتى (مەنگەن) ھەققىدە رىۋايەت:

ھازىرقى كونىشەھەر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق توققۇزاق بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپى (يۇقىرقى مەنگەن)، شەرقىي تەرىپى (تۆۋەنكى مەنگەن)، شەرقىي جەنۇب تەرىپى «ھاساتام» دەپ ئاتىلىدۇ.

80 ياشتىن ئاشقان پېشقەدەم مائارىپچى ئابدىرېھىم رازى كىچىك چاغلىرىدا يۇرت ئاقساقاللىرىدىن ماللاخۇن ھاجىم، توختى چوڭ، مەدىل مولىلام، ئاتاۋۇللا ئاخۇنۇم، ھوشۇر چوڭ، يۈسۈپ چوڭ، مەھەممەت چوڭ، كېرىم ئاخۇنلاردىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن، مانى كەنتى (مەنگەن) ۋە ھاساتام ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت قىلىدۇ:

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن قەشقەرگە كېڭەيتىشتىن ئىلگىرى مەنگەن (مانى كەنتى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر ئىكەن. بۇ شەھەرنى ئوراپ تۇرىدىغان سېپىل «ھېسارتام» (كېيىنچە ھاساتام دەپ ئاتالغان) دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ قاتار ئىچىلىغان بەش دەرۋازىسى

گۈللىنىۋاتقان كونىشەھەر

كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەر ۋە سۇ بايلىقى

قاۋۇل كېرىم

يەر بايلىقى

قەشقەر بوستانلىقىنىڭ مەركىزى قىسمىدا، قىزىل ۋەگىز دەرياسىنىڭ تىندۇرما تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان كونىشەھەر ناھىيە تېررىتورىيىسى ئەزەلدىن قەشقەرنىڭ قەدىمكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى ئىدى. يەر تۈزۈلۈشى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قىيپاش، چېت - ياقا تاغلىق رايونلىرىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى شالاڭراق، نەملىك ساقلاش ئىقتىدارى تۆۋەن، تۇپرىقى قۇۋۋەتلىكرەك بولۇپ، تاغلىق رايونلار ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 56 پىرسەنتىنى، تۈزلەڭلىك 44 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1982 - يىلىدىكى 2 - قېتىملىق تۇپراق تەكشۈرۈشتە ۋە كېيىنكى چېگرا بەلگىلەش ۋە ئۆلچەش ئارقىلىق پۈتۈن ناھىيىمىزنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 4146 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئۆلچەملىك موغا سۇندۇرغاندا 6 مىليون 220 مىڭ موغا تەڭ ئىكەنلىكى ئىسپاتلاپ چىقىلدى. بۇنىڭدىن دېھقانچىلىق تېرىلغۇ يېرى (سۇغىرىلىدىغان) 889 مىڭ 727 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 14.3 پىرسەنتىنى، دې-

تاشلاپتۇ. شۇ چاغدا ئۈزۈلمەي قېپقالغان قىسمى — «هاسا تام» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خارابىگە ئايلىنىپتۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن مەنگەن كەنتى تەۋەسىدىكى دېھقانلار هاساتام خارابىلىقىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن يەر ئاچقاندا، بۇ يەردىن نۇرغۇنلىغان ساپال قاچا، كۈپ، تۈرلۈك مىس پۇل، ئۆي سايمانلىرى چىققان. سۇ قويسا سۇ يەر ئاستىدىكى ئۆڭكۈر-گۆرلەرگە كىرىپ كېتىپ، دەسسىگەن ئادەملەر ئۆڭكۈرگە چۆكۈپ كەتكەنىكەن.

دېمەك، مانى كەنتى (مەنگەن) قەدىمكى زامان مانى دىنى ئەۋج ئالغان بىر شەھەر بولۇپ، هاساتام ئۇنىڭ سېپىلى ئىكەن. كېيىنچە تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى قوشۇلۇپ، چۈشۈپ قېلىشى تۈپەيلىدىن «مانى كەنتى» (مەنگەنگە)، «هېسار تام» (هاسا تامغا) ئۆزگىرىپ كەتكەنىكەن. 1955-يىلى كونىشەھەر ناھىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ بارغانىدىن بۇيان «مانى كەنتى» توققۇزاق دەپ ئاتالغان بۇ كىچىك بازار گۈللەنگەن ئاۋات شەھەرگە ئايلىنىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى.

(«كونىشەھەر خەلق رىۋايەتلىرى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى.)

●

چارۋىچىلىق ئارقىلىق دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ كېۋەز (پاختا) تېرىلغۇ كۆلىمىنى كۆپەيتىش، سورتىنى ياخشىلاش، ئىلمىي پەرۋىش قىلىش، ھەر خىل كېۋەز زىيانداشلىرىنى يوقىتىش ئارقىلىق مەھسۇلات يىلمۇ - يىل ئېشىپ، دېھقانلارنى بېيىتىشنىڭ ئاساسلىق يوللىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. دېھقانلىرىمىز ئىشلەپچىقارغان پاختا سورتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن تەلەپنى قاندۇرالماي كەلمەكتە.

باغۋەنچىلىكمۇ كونىشەھەر ئىگىلىكىدىكى ئاساسلىق تۈۋرۈكلەردىن بىرى. ئەنجۈر، ئانار، ئۈزۈم، توغاچ، شاپتۇل، ئۆرۈك، پىستە، بادام ناھىيىمىزنىڭ مەشھۇر ۋە ئىستىقباللىق باغ مەھسۇلاتلىرىدۇر.

سۇ بايلىقى

ناھىيىمىز ئاساسلىقى دەريا سۈيىگە تايىنىپ يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ناھىيە. ناھىيىمىزنىڭ سۇ ئىشلىرىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ناھىيىمىز ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىش - راۋاجلانماسلىقىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش.

ناھىيىمىزنىڭ سۇ مەنبەسى ئاساسلىقى قىزىل، گەز، تۈمەن، چاقماق دەريالىرى ۋە ئىچكى قىسمىدىكى بىر بۆلۈك بۇلاق سۇلىرىدىن ئىبارەت.

ناھىيىمىزگە سۇ مول بولغان يىللىرى 1 مىليارد كۇب مېتىر، سۇ قىس بولغان يىللىرى 850 مىليون كۇب مېتىر، ئوتتۇرا ھال يىللىرى 915 مىليون كۇب مېتىر سۇ باشلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دەريا سۈيى 600 مىليون كۇب

قانلارنىڭ ئېيلىق يەر ئورنى 85 مىڭ 235 مو بولۇپ، ئومۇ-
مىي يەر كۆلىمىنىڭ 1.3 پىرسەنتىنى، باغ كۆلىمى 32 مىڭ 27
مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 0.5 پىرسەنتىنى، ئور-
مان يەر كۆلىمى 276 مىڭ 191 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆ-
لىمىنىڭ 4.4 پىرسەنتىنى، بىنام يەر كۆلىمى 889 مىڭ
516 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 14.3 پىرسەنتىنى
(بۇنىڭ ئىچىدە 295 مىڭ 617 موسى تۇزلەڭ ئوتلاقلىق)
سۇ سىستېمىلىرى ئىگىلىگەن. يەر 96 مىڭ 387 مو بولۇپ، ئو-
مۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 1.6 پىرسەنتىنى، يولغا كەتكەن
يەر 87 مىڭ 214 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 1.4 پىر-
سەنتىنى، ساي-چۆل-جەزىرە 317 مىڭ 456 مو بولۇپ، ئومۇ-
مىي يەر كۆلىمىنىڭ 5.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ،
(تاغ باغرىدىكى قورغان، ئوتلاقمۇ شۇنىڭ ئىچىدە).
سىرتقى ئورۇنلار ئىشلىتىۋاتقان يەر 105 مىڭ 982 مو بولۇپ،
ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 1.7 پىرسەنتىنى، باشقا ئىش-
لارغا ئىشلەتكەن يەر 26 مىڭ 530 مو بولۇپ، ئومۇمىي يەر
كۆلىمىنىڭ 0.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تاغ كۆلىمى 3 مىليون 412 مىڭ 289 مو بولۇپ، ئومۇمىي
يەر كۆلىمىنىڭ 54.4 پىرسەنتىنى (بۇنىڭ ئىچىدە 240
مىڭ 348 موسى چۆل باياۋاندىكى ئوتلاق) تەشكىل قىلىدۇ.

كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى 889
مىڭ 720 مو يەرگە بۇغداي، قوناق، كېۋەز، ماي پىلەقدان،
قوغۇن - تاۋۇز، سەي-كۆكتات تېرىپ ئۆز تۇرمۇشىنى
قامدىغاندىن تاشقىرى، بىر قىسىم يېزىلار دەريا بويى-
لىرى، بۇلاق ئەتراپلىرىدا شال تېرىيدۇ. ئوتلاقلاردا
چاھۋا بېقىپ ئۆزىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى ياخشىلاپ،

بۇلاق سۈيى بولۇپ، باشلىنىش نۇقتىسى لەنگەرىيېزىسى بىلەن سەھەن يېزىسىنىڭ چېگرىسىدىن ئاياغقا بارغانسېرى سۇ مىقدارى كۆپىيىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتىر، تارىختا بۇ دەريانىڭ ئەڭ يۇقىرى ئېقىن مىقدارى 7 مېتىر كۇب سېكونت بولۇپ، 60 – يىللاردىن باشلاپ تەدرىجىي ئازلاپ 3 مېتىر كۇب سېكونتقا چۈشۈپ قالدى، سۇغىرىش كۆلىمى 150 مىڭ مو.

(4) چاقماق دەرياسى — بۇ دەريا قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسى دائىرىسىدىن 27 كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ، ناھىيىمىز دائىرىسىگە كىرىدۇ. ناھىيىمىزگە كېلىشلىك سۇ نىسبىتى 25% بولۇپ، سۇ مىقدارىنىڭ ئاز، مۇساپىسىنىڭ ئۇزۇن، دەريا ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى ۋە ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىدىكى ئېغىزلارنىڭ كۆپلۈكىدىن نىسبەتلىك سۇ يېتىپ كېلەلمەيدۇ. پەقەت ئاتۇش يېزىسى سۇغا تويۇنغاندىلا، ئاندىن بىر بۆلۈك سۇ كېلىدۇ.

(5) بۇلاق سۇلىرى — ناھىيىمىز دائىرىسىدىكى بۇلاق سۇلىرى ئاساسلىقى مۇش، سەھەن، پاختەكلە، ئوغۇساق، سايباغ، ئوپال، بۇلاقسۇ، تاشمىلىق قاتارلىق يېزىلارغا تارقالغان، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 6.5 مېتىر كۇب سېكونت، يىللىق توپلانما سۇ مىقدارى 200 مىليون كۇب مېتىر. ناھىيىمىز پايدىلىنىدىغان يىللىق قىسمى 150 مىليون كۇب مېتىر. قالغان 50 مىليون كۇب مېتىر سۇ سىرتقا ئېقىپ كېتىدۇ. بۇ خىل بۇلاق سۇلىرى تارقاق، يەر شەكلى چوڭقۇر بولغاچ هازىرغا كەلگىچە ناھىيىمىزگە بىر تۇتاش

مېتر، بۇلاق سۈيى 311 مىليون كۇب مېتر ئەتراپىدا، 1993-يىلى دەريا، بۇلاق سۇلىرىدىن ناھىيىمىزگە 882 مىليون 720 مىڭ كۇب مېتر سۇ ئېلىنغان. ھەر مو تېرىلغۇ يەرگە 178 كۇبتىن توغرا كېلىدۇ. (50% پايدىلىنىش ئۈنۈمى بويىچە ھېسابلىنغاندا 89 كۇب مېتر سۇ ئېتىزغا كىرىدۇ.)

(1) قىزىل دەرياسى — بۇ دەريا ناھىيىمىزنىڭ غەربىدىن شەرققە كېسىشىپ ئۆتۈپ، ناھىيىمىز ئىچىدە 75 كىلومېتر مۇساپىدا ئاقىدۇ. تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى ئېقىن مىقدارى 1600 مېتر كۇب سېكونت، ئەڭ تۆۋەن ئېقىن مىقدارى 16 مېتر كۇب سېكونت، ناھىيىمىز قىزىل دەرياسىدىن 35.57% سۇ ئالىدۇ. ناھىيىمىزگە تەقسىم قىلىنىدىغان يىللىق سۇ مىقدارى 468 مىليون كۇب مېتر، سۇغىرىش كۆلىمى 762 مىڭ 123 مو، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر موغا تەخمىنەن 614 كۇب مېتر سۇ توغرا كېلىدۇ.

(2) گەز دەرياسى — گەز دەريا ناھىيىمىز دائىرىسىدە 55 كىلومېتر مۇساپىدە جەنۇبتىن شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. ئەڭ چوڭ ئېقىن مىقدارى 400 مېتر كۇب سېكونت، ئەڭ تۆۋەن مىقدارى 7 مېتر كۇب سېكونت، ناھىيىمىز ئوتتۇرىچە نىسبەت بويىچە 14.75% نىسبەتتە سۇ ئالىدۇ. يىللىق تەقسىم قىلىپ ئالىدىغان سۇ مىقدارى 145 مىليون كۇب مېتر، سۇغىرىش كۆلىمى 325 مىڭ 132 مو، ئوتتۇرىچە ھېساب بىلەن ھەر موغا توغرا كېلىشى تەخمىنەن 446 كۇب مېتر.

(3) تۈمەن دەرياسى — بۇ دەريانىڭ سۇ مەنبەسى

بۇنىڭ سەۋەبى، توك راۋان ئەمەس، قۇدۇقسۇيىنىڭ تەننەرق سەرپىياتى قىممەت، شۇڭا، دېھقانلار قىزىقمايدۇ.

هازىرقى سۇدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

ناھىيىمىزنىڭ هازىرقى سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى 46.9% بولۇپ، ناھىيىمىزگە ھەر يىلى ئوتتۇرىچە باشلانغان 915 مىليون كۇب مېتر سۇدىن 46.9 پىرسەنتىلا ئېتىزغا باشلىنىپ قالغان 53.1 پىرسەنتى پارغا ئايلىنىش، سىڭىپ كېتىش قاتارلىق ھەرخىل يوللار بىلەن ئىسراپ بولۇپ تۈگەيدۇ. يەنى ناھىيىمىزگە باشلانغان ئومومى سۇنىڭ 929 مىليون كۇباسىدىن پايدىلىنىپ 486 مىليون كۇباسى ئىسراپ بولۇپ كېتىدۇ.

ناھىيىمىزدىكى 651 مىڭ 329 مو تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ بىر موسىنىڭ يىللىق سۇغىرىش نورمىسى 1382 كۇب مېتر. بىر مىليون 266 مىڭ 282 مو تېرىلغۇ كۆلىمى بويىچە ھېسابلىغاندا، بىر مويەرنىڭ يىللىق سۇغىرىش نورمىسى 710 كۇب مېتردىن توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۆلچەم دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ كۆرسەتكۈچىدىن 25—30 پىرسەنتكىچە ئارتۇق، ناھىيىمىزنىڭ سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى بىر پىرسەنت ئاشۇرۇلسا، بۇنىڭ بىلەن تېجەپ قېلىنىدىغان سۇ 91 مىڭ 500 كۇبا بولۇپ 6500 مو كۆلەمنى بىر يىللىق سۇ بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ.

سۇ، تۇپراق تەڭپۇڭلۇقى

سۇ، تۇپراق تەڭپۇڭلۇقى دېگەنلىك — سۇغىرىلىدىغان كۆلەمگە ئېھتىياجلىق بولغان سۇ بىلەن تەمىنلەي-

يۆتكەپ ئىشلىتىشكە ئىمكانىيەت ياراتماقتىمىز، داۋاملىق ئىزدىنىۋاتىمىز.

(6) سۇ ئامبارلىرى — ناھىيىمىزدە ھازىرسۇ قاچىلاپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەتتە ئورۇندا سۇ ئامبىرى بار. يىللىق ئومۇمىي قاچىلاش مىقدارى 70 مىليون كوبا، ھازىر ئەمەلىي پايدىلىنىۋاتقىنىمىز تۆت ئورۇن، ئەسلى لاھىيىدىكى سۇ سىغىمچانلىقى 54 مىليون كوبا، ئەمەلىي يىللىق قاچىلىنىۋاتقىنى 24 مىليون كۇب مېتىر ئەتراپىدا، مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب لاي ـ لاتقا تىنىشى ئېغىر. قالغان ئۈچ ئورۇندىكى سۇ ئامبىرى ئاساسلىقى سۇ كىرىش ئۆستىڭى يوق، خەتىرى بار ئامبارلار. سۇغىرىش كۆلىمى 22 مىڭ مو.

(7) سۇغىرىش قۇدۇقلىرى — ناھىيىمىز دائىرىسىدە ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئەتىياز ۋە كۈزدىكى قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قېزىلغان قۇدۇق 184 كۆز، (93 ـ يىلدىكى سان) ھازىر ئىشلىتىۋاتقىنى 75 كۆز، ئومۇمىي قۇدۇقتىن سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغىنى 122 كۆز، (بۇنىڭدىن يېزىلارنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىغا 119 كۆز، شەھەر سۇغىرىش ئىشلىرىغا ئۈچ كۆز) ئىچىملىك سۇ ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغىنى 46 كۆز، بۇنىڭدىن يېزا ئىچىملىكى 39 كۆز، شەھەر ئىچىملىكى 7 كۆز.

سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان قۇدۇق 18 كۆز، بۇنىڭدىن يېزا سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغىنى ئون كۆز، ناھىيىگە قاراشلىق سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغىنى سەككىز كۆز، ئۇنىڭدىن باشقا، سۇ تارتىش ناسوسلىرى ئۈچ ئورۇندا بولۇپ، بۇلاردىن مۇۋاپىق پايدىلانغاندا 15 مىليون كۇب سۇ تارتىپ، قىيىنچىلىقنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھازىر 4 مىليون كۇب سۇ تارتىپ چىقىرىۋاتىدۇ.

كېۋەزنىڭ بىرىنچى سۇيىنى بېرىش ۋاقتى يىللاردىكىدىن 15 — 20 كۈنگىچە ئارقىغا سۈرۈلدى ۋە بىر سۇدىن ئىككى پايدىلىنىشنىڭ ئۈنۈمى زور بولدى.

6 -، 7 - ئايلاردىكى قورغاقچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىدىكى سەۋەبلەر: بىرىنچى، تېرىش ۋاقتى، سۇ بېرىش ۋاقتى جىددىي ۋاقىت خاراكتېرىنى ئالغان. سورتلۇق قوناق كۆلىمى كۆپ بولغاچ كېۋەزنىڭ بىرىنچى سۇيى بىلەن قوشۇمچە زىرائەتنىڭ بىرىنچى سۇيى ئارىلىقىدا جىددىي سۇ تالىشىش يۈز بېرىدۇ. ئىككىنچى، كېۋەز ھايسىلىرىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن بىرىنچى سۇيىنى ئارقىغا تارتىپ ئالدىرىغاندا 7-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن كېيىن سۇغىرىش تەكىتلىنىپ (بۇ چاغ دەل قوشۇمچە زىرائەتكە سۇ بېرىش ۋاقتى)، ھەتتا 7 - ئاينىڭ 20- كۈنىگىچە سۇ بېرىلمىدى. بۇ مەزگىل تېمپېراتۇرا ئۇستۇن، باشقا زىرائەتلەرمۇ جىددىي سۇ تەلەپ قىلىدىغان مەزگىل بولغاچ ئېغىر ھالدا سۇ جىددىيچىلىكى يۈز بېرىدۇ.

خۇلاسە

ناھىيىمىزنىڭ يەرشارائىتى بىر قەدەر ياخشى، تېرىلغۇ يېرى كۆپ، (بەزى شەھەرگە يېقىن يېزىلىرىمىزدا يەنىلا تېرىلغۇ يەر بىر قەدەر قىس بولسىمۇ) بوز يەر ئېچىش ئىمكانىيىتىمۇ بار.

دەريا، بولاق ۋە قۇدۇق سۇلىرىنى مۇۋاپىق ئىشلەتسەك سىڭىپ كېتىش ۋە پارغا ئايلىنىشنى ئىمكانىيەت يار بەرگەن دائىرىدە چەكلىسەك، سۇ ئىشلىتىشنى ئىلمىيلاشتۇرساق، سۇ باشقۇرۇشنى كۈچەيتسەك، سۇ مەنبەسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. قىسقىسى، ناھىيىمىز يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىستىقبالى پارلاق.

دىغان سۇنىڭ باراۋەر بولۇشى دېگەنلىك بولۇپ، نا-
هىيىمىزنىڭ يىللىق ئوموٴمى سۇ مىقدارىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، يىللىق ئوموٴمى كەلگەن سۇ ئېھتىياجلىق سۇ-
دىن 7% ئارتۇق، (هازىرقى سۇغىرىش سەۋىيىسى بو-
يىچە ھېسابلىغاندا) لېكىن ناھىيىمىزدە ئەتىيازدا قۇر-
غاقچىلىق، يازدا كەلكۈن، كۈزدە سۇ قىسلىق يۈز بې-
رىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب، دەرياسۇيىنىڭ پە-
سىللىك تارقىلىشىنىڭ تەكشى بولماسلىقى، يەنى سۇ
ئېھتىياجلىق بولغان ئەتىياز ۋە كۈزدە دەريا سۇلىرى
ئىنتايىن ئازلاپ كېتىدۇ، يازداكى لكۈن كېلىپ سۇ ئېھ-
تىياجىدىن ئېشىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ناھىيىمىز بو-
يىچە دەريا سۇلىرىنىڭ پەسىللىك تارقىلىشى مۇنداق:
ئەتىيازدا يىللىق سۇنىڭ كېلىشى 26.8%، يازدا
يىللىق ئوموٴمى سۇنىڭ كېلىشى 55.4%، كۈزدە يىل-
لىق ئوموٴمى سۇنىڭ كېلىشى 17.8%، ئەتىيازداكەم-
لەيدىغان سۇ مىقدارى 24% -، يازدا ئېھتىياجىدىن
ئاشىدىغان سۇ مىقدارى 21% +، كۈزدە ئېھتىياجىدىن
كەملەيدىغان سۇ مىقدارى 24%.

1958- يىلدىن باشلاپ، تەدرىجىي ئەتىيازدىكى قۇر-
غاقچىلىق ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىنىپ، بۇ
زىدىيەت 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 10-
كۈنىگىچە مەركەزلەشتى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرىنچى،
ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قىش
ۋە ئەتىيازدىكى بىكار سۇدىن پايدىلىنىپ، كېلەر يىل-
لىق كېۋەز تېرىلىدىغان كۆلەمنىڭ 50—60 پىرسەنتىگە توڭ
يا تقۇزۇش ئوموملاشتۇرۇلدى. ئىككىنچى، كېۋەزنى يو-
پۇق يېپىپ تېرىش ئوموملاشتۇرۇلغانىدىن كېيىن

كۆلىمى ئەڭ كەڭ بولغان ئاۋات ئۆستىڭى ناھا-
يىتى قەدىم زامانلاردىن باشلاپ، ناھىيىمىز تېررىتو-
رىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۆمەن دەرياسى ئې-
قىنىنىڭ شىمالىدىن تاكى قارا تاغ، ئاق تاغ، بوز تاغ، قو-
مال تاغقىچە تەدرىجىي ئېگىزلەپ بارىدىغان، غەربتىن
شەرققە، شىمالدىن جەنۇبقا پەسلەپ بارىدىغان، بۇ تاغلار-
نىڭ يانباغرىدىكى تۆز لەڭلىكنى سۇغىرىش ئۈچۈن، خىزمەت
قىلىدىغان سۇ ئىنشائاتىنىڭ غولى بولۇپ
كەلگەن.

قەدىمكى ئاۋات ئۆستىڭى توغرىسىدا يازما تا-
رىخىي ماتېرىيال يوق، لېكىن، خەلق ئارىسىدا تارقى-
لىپ يۈرگەن رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ دەسلەپ مۇش،
ئاندىن سۇللۇغ (لەڭگەر يېزىسىنىڭ بىر قىسمى)،
كېيىنرەك مورتوم (خاڭدى يېزىسى) نىڭ سۇ ئېھتىياجىنى
قامداش ئۈچۈن مۇش يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
بۈرجىكىدىن باشلانغان، ئاق تاغ ۋە بوز تاغنىڭ
باغرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان بىر ئۆستەڭ قېزىلىپ، قى-
زىل دەرياسىنىڭ سۈيى بىلەن بۇ يۇرتلار كۆكەرتىلگەن.
(مىلادى 6 ـ ئەسىردىن بۇرۇن.)

بۇ ئۆستەڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتا نېمە دەپ ئاتال-
غانلىقى ھەققىدە تارىخىي مەلۇمات تېخى تېپىلغىنى
يوق. كېيىن بۇ ئۆستەڭ ھازىرقى قوغان يېزىسىنىڭ
غەربىي شىمالىدىكى كەنتلەرنىمۇ سۇ بىلەن تەمىنلىگەن.
ئۇ ۋاقىتلاردا ھازىرقى بەشكېرەم، ئاۋات، قوغان، نەزەر
باغ، دۆلەتباغ يېزىلىرى چاقماق دەرياسىنىڭ سۈيى
بىلەن سۇغىرىلغان. قەشقەر شەھىرى چاسا رايونىدىكى

ئاۋات ئۆستىڭى توغرىسىدا

مەمتىمىن مامۇت

ناھىيىمىز خەلقى ئاساسەن ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 99 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ناھىيىمىز ئاھالىسىنىڭ 90 پىرسەنتتىن ئوشۇقراقى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇڭا، دېھقانچىلىق ناھىيىمىز خەلقىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق كەسپى، دېھقانچىلىق ناھىيىمىز ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈكى. سۇنئىي سۇغىرىشقا تايىنىدىغان ناھىيىمىز دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تارىخى تولىمۇ ئۇزۇن، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىنام ئېچىپ، ئېرىق- ئۆستەڭلەرنى بەرپا قىلىپ، ئاشلىق، مايلىقدان، كېۋەز، مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز، ئوتياش، كۆكتات، ئوت - چۆپ، ئىشلەپچىقىرىپ، تىرىكچىلىك قىلغانلىقى تارىختا جاھانغا، جۈملىدىن ھەممىمىزگە سىر ئەمەس.

ناھىيىمىز تەۋەسىدە تارىخى بىر قەدەر قەدىمكى بولغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ قان- تەرى سىڭگەن جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئاپىرىدە قىلىنغان سۇ قۇرۇلۇشلىرىدىن ئاۋات ئۆستىڭى، قالماق ئۆستىڭى، مۇسۇما ئۆستىڭى، شەھەر ئۆستىڭى قاتارلىق سۇنئىي سۇ ئىنشائاتلىرى ھازىرغىچە ناھىيىمىز دېھقانچىلىقىنىڭ جان تومۇرى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە.

ناھىيىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ، ئەڭ كونا ۋە سۇغىرىش

بىلەن قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى ئۈستۈن ئاتۇشنىڭ ئايىغىغا مەخسۇس تۇغان سېلىپ چاقماق دەرياسۇيىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئاستىن ئاتۇش زېمىنىغا باشلىغان ۋە شۇ ئارقىلىق كەلكۈننىڭ كۆلتۈرىدىغان زېمىندىن مۇداپىئەلەنگەن. قالغان 50 پىرسەنت سۇدىن بەشكېرەم، قوغان، ئاۋات، دۆلەتباغ، نەزەر باغ قاتارلىق بەش يېزىنىڭ 32 كەنتى پايدىلانغان.

چاقماق دەرياسىدىكى «ئالتۇن تۇغ» توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: ئىلگىرىكى زامانلاردا چاقماق دەرياسىنىڭ سۇيىدىن 32 كەنت پايدىلىنىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا كېلىدىغان سۇ ئازلاپ كېتىپ، سۇ تالىشىش ماجرالىرى كۆپىيىپ كېتىپتۇ، بۇ دەۋانى ھەل قىلىش ئۈچۈن «خان غوجام» 32 كەنتتىن ئىككى سەردىن 64 سەر ئالتۇن يىغىپ، بۇ پۇلنى سەرپ قىلىپ 32 كەنتكە سۇ تەقسىم قىلىدىغان چوڭ تۇغان ياساتقانىكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ تۇغاننىڭ نامى «ئالتۇن تۇغ» بولۇپ قالغانىكەن. كېيىنكى چاغلاردا ئاتۇش ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن سۇ ئىستېمالى ئاشقانلىقى ئۈچۈن چاقماق دەرياسىدىن قەشقەر رايونىغا كېلىدىغان سۇ تېخىمۇ ئازلاپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلگىرى چاقماق دەرياسىنىڭ سۇيى بىلەن قامدىلىدىغان ئاھالە ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى تىنچ شارائىتتا كۆپەيگەن، كېڭەيگەن. نەتىجىدە، قاراخانىيلارنىڭ كېيىنكى ھاكىمىيىتى خەلقنى سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق ئاۋات ئۈستەڭنى قايتا ئىسلاھ قىلىپ چاپتۇرۇپ، چاقماق دەرياسىنىڭ سۇيىگە بولغان ئېھتىياجنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللىتىپ، يېڭى

قۇرۇق كۆل توغرىسىدىكى بىر رىۋايەتتە، ئۇ زامانلاردا تۈمەن دەريا ئېقىنى بىر نەچچە مېتىرلا بولۇپ، تۈمەن دەرياسى ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈلگەن نودىن ئۆتكەن چاقماق دەرياسىنىڭ سۈيى بىلەن تولدۇرۇلىدىغانلىقى، كېيىن قىزىل دەرياسىدىن كەلگەن كەلكۈندە تۈمەن دەرياسىنىڭ ئېقىنى كېڭىيىپ كېتىپ، نودىن سۇ ئۆتكۈزۈشكە مۇمكىن بولماي، كۆل قۇرۇپ كېتىپ «قۇرۇق كۆل» دەپ ئاتالغانلىقى سۆزلەنگەن.

7-، 8- ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئەرەب سەركەردىسى قوتەيبەنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى قاچۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىككى دەريا ئارىلىقى قاتارلىق جايلاردا ياشىغۇچى چىگىل قاتارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەتتە سۇ ۋە ئىسسىق كۆل رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر قارلۇق خاندانلىقىنىڭ قەشقەر رايونىغا سۈرۈلۈشىدىكى چوڭ كۆچۈشتە (840- يىلى) بايقال - ئورخون ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇب تامان سۈرۈلگەن توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ مارالبېشى، ئاتۇش رايونلىرىغا كېلىپ ماكانلىشىشى، ياغما، ساك ... قاتارلىق يەرلىك ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ نوپۇس تەرەققىياتىنىڭ تېزلىشىشى قاتارلىق ئوبيېكتىپ تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىلىق قەشقەر رايونىدا زېمىنۋە سۇغا بولغان ئېھتىياج كۆپەيگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە 9- ئەسىردە چاقماق دەرياسىغا ئارقا - ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم كەلكۈن كەلگەن، ھەتتا ئاخىرقى بىر قېتىملىق كەلكۈن قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى بولغان (ھەربىي قەلئە ئىدى دېگۈچىلەرمۇ بار) خانۇي قەدىمكى شەھىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. شۇنىڭ

ئاۋات ئۆستەڭگىنىڭ ئاياغ قىسمى ئازادلىقتىن كېيىن ئىككى قېتىم ئۆزگەرتىپ چېپىلغان. 1958 - يىلى قەشقەر 3 - ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇش مۇناسىۋىتى بىلەن باش قىسمى ئۆزگەرتىلگەن. ئاۋات ئۆستەڭگىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى قاپقا سۇ ئايرىش ئېغىزىدىن خانئۆي قەدىمكى شەھەرگىچە 60 كىلومېتر، شامىياشاغىچە 45 كىلومېتر. باش تەرىپىدە ئون كىلومېتر قىسمى سىمونتلاشتۇرۇلغان، قالغان قىسمىغا تاش ياتقۇزۇلغان. ئاۋات ئۆستەڭگىنىڭ باش قىسمىنىڭ ئۈستى كەڭلىكى سەككىز مېتىر، ئېقىش سۈرئىتى بەش مېتىر سېكونت، ئېقىن مىقدارى 40 كۇب مېتىر سېكونت، ھازىر بۇ ئۆستەڭ سۈيىدىن ناھىيىمىزنىڭ مۇش، لەنگەر، خاڭدى، قوغان، بەشكېرەم، ئاۋات يېزىلىرى، شۇنىڭدەك ئاۋات ئۆستەڭگىدىن سۇ ئالىدىغان تەتۇر ئۆستەڭ، شەھەر ئۆستەڭ سۈيى ئارقىلىق لەنگەر، سەمەن يېزىلىرىدا قەشقەر شەھەر تەۋەسىدىن نەزەر باغ، دۆلەتباغ، شاماللىباغ يېزىلىرى، قەشقەر شەھىرى تەمىنلىنىدۇ. ئاۋات ئۆستەڭگىنىڭ ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمى 580 مىڭ مو، ناھىيىمىزنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 431 مىڭ مو.

ئاۋات ئۆستەڭگىدە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ 2-، 3- سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى ۋە ناھىيىمىزنىڭ كىچىك 1-، 4- سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلغان.

ئاۋات ئۆستەڭگىنىڭ ناھىيىمىز يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن بولغان ئەھمىيىتى بارغانسېرى زورىيىپ بارماقتا.

چىپپىلغان ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن بەشكىرەم، قوغان، نەزەر باغ، دۆلەتباغ قاتارلىق يېزىلارنىڭ،جۈملە - دىن ئىلگىرى قالۇق «قارلۇق» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ يۇرتنىڭ (هازىرقى ئاۋات) نىڭ سۇغا بولغان ئېھتىيا - جى قامدالغان. شۇنداقلا بىنام ئېچىپ يۇرتنى كېڭەي - تىش ۋە ئاۋات قىلىشنىڭ شارائىتى ياردىتىلغان.

ئاپپاق خوجا دەۋرىدە (17 - 18 - ئەسىرلەردە) ئاۋات ئۆستىڭىنىڭ ئۆزگەرتىپ چېپىلغانلىقى ھەققىدە بەزى رىۋايەت خاراكتېرلىك ئۇچۇرلارمۇ بار.

ئاۋات ئۆستىڭىنىڭ نامى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى خىل قاراش مەۋجۇت. بىرى، ئۆستەڭ ئۆزى سۇغىرىدىغان يېزا، كەنتلەرگە ئاۋاتچىلىق ئېلىپ كەلگەندى. بۇ سۇ بىلەن ئادەمسىز بىنام، سايلاردا ئاۋات يۇرت - مەھەللىلەر پەيدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاۋات قىلغۇچى ئۆستەڭ مەنىسىدە ئاۋات ئۆستىڭى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان دېگەن قاراش.

يەنە بىرى، بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى ئاۋات يېزىسىغا باردىغانلىقى ئۈچۈن ئاۋات يېزىسىنىڭ سۈيىنى ھەل قىلىشقا چېپىلغان ئۆستەڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئا - ۋاتقا سۇ بارىدىغان ئۆستەڭ دېگەن مەنىدە — ئاۋات ئۆستىڭى دەپ ئاتالغان دېگەن قاراش، بىزنىڭچە ئىك- كىلى قاراشنىڭ قايسى بىرىنى رەت قىلىشقا ئاساس يوق. ئېھتىمال ئۆستەڭنىڭ نامىدىن يۇرت- نىڭ نامى، يۇرتنىڭ نامىدىن ئۆستەڭنىڭ نامى كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئىككىنچى قاراشنى بىرلەش- تۈرگەندە تولۇق تەبىر چىقىدۇ دەپ قارايمىز.

ئومۇمىي چارۋا 188 مىڭ 137 تۇياق بولۇپ، چوڭ چارۋا 79 مىڭ 137 تۇياق، ئۇششاق چارۋا 109 مىڭ تۇياق بولغان. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە چارۋىچىلىق سېپىدىكى كەڭ پەن - تېخنىكا خادىملىرى ھەمدە بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق 1985 - يىلىغا كەلگەندە ئومۇمىي چارۋا 395 مىڭ 800 تۇياققا يەتتى. 1949 - يىلىغا سېلىشتۇرغاندا 207 مىڭ 663 تۇياق چارۋا ئاشتى. 1991 - يىلىدىكى ئومۇمىي چارۋا 575 مىڭ 278 تۇياق بولۇپ، چوڭ چارۋا 118 مىڭ 955 تۇياق، ئۇششاق چارۋا 456 مىڭ 311 تۇياق. 1949 - يىلىغا سېلىشتۇرغاندا 390 مىڭ 278 تۇياق چارۋا ئېشىپ، كىشى بېشىغا 1.9 تۇياقتىن چارۋا توغرا كەلگەن. 1993 - يىلىدىكى ئومۇمىي چارۋا 637 مىڭ 538 تۇياق بولۇپ، 91 - يىلىغا سېلىشتۇرغاندا 62 مىڭ 260 تۇياق ئاشقان. كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.929 تۇياققا يەتكەن.

چارۋىچىلىق باشقۇرۇش ئورگانلىرى

مىنگو يىللىرى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىسلاھات بۆلۈمى بار بولۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق ۋە سانائەت قاتناش قاتارلىق ئىشلارنى ئاساسلىق باشقۇرغان. دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن 1950 - يىلى كونا ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىسلاھات بۆلۈمى قۇرۇلغان. بۇ بۆلۈم ئىچىدە چارۋا مال دوختۇر خادىملىرى قويۇلۇپ، شۇلار چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى باشقۇرغان. 1958 - يىلى ئىسلاھات بۆلۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ،

كۆنەشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىختىن بۇيانقى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

زەيتۇنەم

كۆنەشەھەر ناھىيىسى چارۋىچىلىقىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

كۆنەشەھەر ناھىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەشقەر قەدىمكى بوستانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، ئۇزۇن تارىختىن بۇيان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كۆنەشەھەر ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق تارىخى ئۇزۇن. چىڭ سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق تەڭ راۋاجلانغان. دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىپ، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق بىرلەشتۈرۈلۈپ بېرىلگەن ئىگىلىك يولغا قويۇلغان. بۇ دەۋرلەردىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ستاتىستىكا قىلىنمىغان، چارۋىچىلىقتا ئات، كالا، تۆگە، قېچىر، ئېشەك، قوي، ئۆچكە قاتارلىق چارۋىلار بېقىلغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 12 - ئايدىكى تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە (بۈگۈنكى قەشقەر شەھىرى، ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئاز ساندىكى يېزىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بار بولغان ئومۇمىي چارۋا 146 مىڭ 486 تۇياق بولۇپ، چوڭ چارۋا 68 مىڭ 458 تۇياق، ئۇششاق چارۋا 78 مىڭ 28 تۇياق بولغان.

1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولغاندا ناھىيە بويىچە

بـولغـان. پونكىت ئورنى ناھىيە بازىرى خەلق يولىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە توغرا كېلىدىكەن. بەش نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولغان. 1958 ـ يىلى چارۋا ـ مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقان ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ چارۋىچىلىق بولۇمى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1962 ـ يىلى مال دوختۇرلۇق پونكىتى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 1978 ـ يىلى ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇپ، ھازىرقى ئورنى يەنى شوغوز يول بويىغا چارۋا ـ مال دوختۇرلۇق پونكىتى سېلىپ كۆچۈپ چىققان. 1985 ـ يىلى قۇربان توختى پونكىت باشلىقى، لى يوفا مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى بولۇپ، 20 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىگە ئىگە بولغان.

ناھىيىلىك ئوتلاقچىلىق پونكىتى ـ 1986 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئابدۇرېھىم ئورايىم پونكىت باشلىقى بولغان.ۋەتوققۇز نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىدىن تەركىب تاپقان ھەم ناھىيىلىك چارۋا ـ مال دوختۇرلۇق پونكىتى بىلەن قوشىنا ئولتۇرۇپ خىزمەت بېجىرىدۇ.

يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى ـ يېزىلاردا 1959 ـ 1960 ـ يىللىرى قۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا سەككىز گۆشىدا قۇرۇلغان. ھەر بىر پونكىتتا 2 دىن 4 گىچە ئادەم بولغان. 1984 ـ يىلى گوڭشې يېزىلىق ھۆكۈمەتكە ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىل يىل ئاخىرىدا گوڭشې تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتى 17 گە يەتتى. ھەر بىر پونكىتتا 15 نەپەردىن تۆت نەپەرگىچە ئادەم بار. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8.5 كىشىدىن توغرا

دېھقان ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلغان. 1969 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گورۇپپىسى قۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا مەسئۇل بولغان.

1970 ـ يىلى دېھقان ـ چارۋىچىلىق بۆلۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1971 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قۇرۇپ، شۇ ئىدارە ئىچىدە چارۋا كادىرلىرى قويۇلغان. ناھىيە، گۇڭشې چارۋا مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى ۋە پۈتۈن ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1980 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ رەسمىي چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، يۈنۈس ئىمىن ئىدارە باشلىقى، چىخوگرويمۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان، ئالتە نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولغان. 1985 ـ يىلى ئەمەتجان ئىدارە باشلىقى، چىخوگروي مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولۇپ، سەككىز نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولغان، ھازىر 1993 ـ يىلى ئابلا ئىمىن ئىدارە باشلىقى، رىن شىڭچۈەن مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىلياس ھۈسۈيۈن تەتقىقاتچى بولغان، توققۇز نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولغان.

چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا قاراشلىق ئورۇنلار

ناھىيىلىك چارۋا مال دوختۇرلۇق پونكىتى ـ 1955 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ھەسەن قۇربان پونكىت باشلىقى

نايدىغان ئاتبولغاندىنسىرت، قالغانھارۋىلار دېھقانـ لارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. 1958 ـ يىلى خەلق كوممۇنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانلارنىڭ ئۇلاغلـ رى باھالىنىپ، كوممۇنىغا ئۆتكۈزۈلگەن. يومبىشىڭ، زومىگەر، باي دېھقان، چارۋىدارلارنىڭ چارۋىلىرى نىـ ھەيىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يىغىۋېلىنىپ، بىر تـۇـ تاش ھالدا ھۆكۈمەت بىلەن خوسۇسلارشىرىكچىلىكىدىـ كى مەيدان قۇرۇلۇپ باشقۇرۇلغان، 1965 ـ يىلى قىش پەسلىدە يەر لىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋا مەيدان، چوڭ چارۋا مەيدان بولۇپ قۇرۇلۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ چارـ ۋىلىرى باشقۇرۇلۇش شەكلىدە كوللېكتىپ، شەخسىي، دۆلەت بىلەن خوسۇسلار شىرىكچىلىكىدىكى ۋە يەر لىك دۆلەت باشقۇرىدىغان تۆت خىل شەكىل بويىچە باشقۇرۇلغان.

ناھىيىمىزنىڭ 49 ـ يىلىدىن بۇيانقى چارۋىچىـ لىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات ئەھۋالى:

1949 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 188 مىڭ 137 تـۇـ ياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.17 تۇياق.

1955 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 264 مىڭ 130 تـۇـ ياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.54 تۇياق.

1960ـ يىلى ئومومىي چارۋا 199 مىڭ 500تۇياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.16 تۇياق.

1969 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 273 مىڭ100 تۇياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.14 تۇياق.

1971 ـ يىلى ئومومىي چارۋا268 مىڭ100 تۇياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.09 تۇياق.

1976 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 162 مىڭ500تۇياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.01 تۇياق.

كېلىدۇ. بۇ يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتلى رىنىڭ يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە كەسپىي خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. شۇنداقلا، يېزا، كەنتلەرنىڭ چارۋىچىلىق، ئىشلەپچىقىرىش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يۇقۇم تەكشۈرۈش، داۋالاش، نەسىل ئۆزگەرتىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا چارۋا بېقىش، يېڭى پەن-تېخنىكىنى كېڭەيتىش، يايلاق قۇرۇلۇشى، ئوت-چۆپ كەتمىش قوشۇش، ئاساسىي قاتلاملارغا تايانچلارنى تەربىيىلەپ بېرىش خىزمەتلىرىنى قوشۇپ ئىشلەيدۇ.

يېڭىئېرىق چارۋا مەيدانى — 1958-يىلى دۆلەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىرىكچىلىكىدىكى چارۋا مەيدان بولۇپ قۇرۇلغان. 1965-يىلىغا كەلگەندە ناھىيىلىك چوڭ چارۋا مەيدان قۇرۇلغان. 1981-يىلىغا كەلگەندە يۇقىرىقى ئىككى مەيدان بىرلەشتۈرۈلۈپ، كونىشەھەر ناھىيىلىك چوڭ چارۋا مەيدان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

رەھبەرلىك جەھەتتە — ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي جەھەتتىن، چارۋىچىلىق ئىدارىسى كەسپىي جەھەتتىن باشقۇرۇپ كەلگەن. بۇ ئىككى مەيدانغا 58-يىلدىن 1985-يىلغىچە دۆلەتنىڭ بەرگەن سەرمايىسى 1 مىليون 259 مىڭ 400 يۈەن بولۇپ، بۇنىڭدىن چوڭ چارۋا مەيدانىغا بېرىلگىنى 881 مىڭ 400 يۈەن، يېڭىئېرىق مەيدانىغا بېرىلگىنى 378 مىڭ يۈەن.

چارۋىلارنى باشقۇرۇش شەكلى

كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرى دۆلەت ئورگانلىرىدا ئاز ساندا مىنىدىغان ئات ۋە ھارۋا قاتـ

ئۈچىنچى، 1961- يىلىدىن 1965- يىلىغىچە تەر-تىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش-تىن ئىبارەت سەككىز خەتلىك فاڭجېننىڭ يېتەكچىلى-كىدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭشىلىشى بىلەن چارۋىلارمۇ ئېشىپ باردى.

تۆتىنچى، 1966- يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە مە-دەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى بىلەن پۈت-ۈن ناھىيە قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېلىپ، ئىچكى قا-لايمىقانچىلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ،بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى، بولۇپمۇ قالدۇق چارۋىلارغا سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى بەلگىلىنىپ، چارۋىچىلىقنىڭ تە-رەققىياتى چەكلىمىگە ئۇچرىدى.

بەشىنچى، 1977- يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە، بو-لۇپمۇ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن قالايمىقانچىلىق تۈگىتىلىپ يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىنىڭ قويۇۋېتىلى-شىگە ئەگىشىپ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي قىلىپ گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

چارۋا مال، ئۆي قۇشلىرى كېسەللىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش

ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى چارۋا مال، ئۆي قۇشلىرى كېسەللىكلىرىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىنى ئېنىقلاش ھەۋالىدىن قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇيان ناھىيىمىز تەۋەسىدە 30 خىلدىن ئارتۇق ھەر خىل كېسەللىك (يۇ-ۇملۇق كېسەللىك، پارازىت كېسەللىك، ھەر خىل ەھەرلىنىشتىن بولغان كېسەللىك ۋە ئادەتتىكى كې-ەللىكتىن ئىبارەت) يۈز بېرىپ كەلگەن.

1978 ـ يىلى 190 مىلي تۇياق، كىشى بېشىغا توغـ
را كېلىشى 1.16 تۇياق.

1980 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 242 مىليون 600 تـۇ-
ياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.45 تۇياق.

1985 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 395 مىليون 781 تۇياق،
كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 1.37 تۇياق.

1990 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 542 مىليون 575 تـۇ-
ياق، كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 164 تۇياق.

1993 ـ يىلى ئومومىي چارۋا 637 مىليون 538 تۇياق،
كىشى بېشىغا توغرا كېلىشى 196 تۇياق.

دېمەك، ناھىيىمىز چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىـ
شى جەھەتتە يېزا ئىگىلىكىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆز-
گەرتىش، ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكچىلىكى جەھەتتىـن
ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىـ
شىمۇ ئوخشاش بولمىغان بەش دەۋرنى بېشىدىن كـەـ
چۈرگەن. مەسىلەن:

بىرىنچى، 49ـ يىلىدىن 1955ـ يىلىغىچە ئاساسىي
قاتلام ھاكىمىيەتلىرىنى تەشكىللەش، ئىجارە كېمەيـ
تىش، يەر ئىسلاھاتى، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكـە
ئەگىشىپ دېھقانلار يەرگە، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە چارـ
ۋىلارغا ئىگە بولدى.

ئىككىنچى، 56 ـ يىلىدىن 60 ـ يىلىغىچە
يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەـ
لەشتۈرۈش ۋە خەلق كوممۇنىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەـ
گىشىپ، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە چارۋىلارنى باھالاپ كوم-
مۇنىغا يەنى كوللېكتىپقا ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

گەچكە، ناھىيىمىز تەۋەسىدە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئاساسەن كۆرۈلمىدى.

مۇداپىئە خىزمىتىنى يىلمۇ يىل چىڭ تۇتۇپ ئەستايىدىل ئىشلەپ، يۇقۇملۇق، پارازىت كېسەللىكلەرنىڭ كۆرۈلۈشىنى ناھىيىلىك پارتكوم،خەلق ھۆكۈمىتى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. 1980- يىلدىن باشلاپ،چارۋىلارنى داۋالاش، مۇداپىئە قىلىشنى داۋالاش بىرلەشمىسىگە كىرگۈزۈپ بېرىپ، بۇ خىزمەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرگەندى.

1990 - يىلىغا كەلگەندە چارۋا ماللارنىڭ بىرلەشمە داۋالىنىشىنى ئاممىنىڭ سېلىقى دەپ قاراپ ئەمەلدىن قالدۇرۇش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. بۇ چاغدا 1991 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم،خەلق ھۆكۈمىتى 26 - نومۇرلۇق ھۆججەت چۈشۈرۈپ چوقۇم بىرلەشمە داۋالاشنى يولغا قويۇش لازىملىقىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى. 1992 - يىلىغا كەلگەندە بۇ ئىشلار يەنە توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. يەنىلا ناھىيىلىك پارتكوم،خەلق ھۆكۈمىتى مەسئۇللىرى قاتلاممۇ - قاتلام يىغىنلاردا ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق مۇداپىئەنى بىرلەشمىگە كىرگۈزۈش، داۋالاش نەقپۇللۇق بولۇشتىن ئىبارەت چاقىرىق ئارقىلىق بۇ خىزمەتلەر ئۆز يولىغا چۈشۈپ، ھازىرغىچە ھەق ئېلىش ئۆلچىمى ئوخشاش بولمىغان ئاساستا مۇداپىئەنى بىرلەشمىگە كىرگۈزۈش، داۋالاش نەقپۇللۇق بولۇش ئاساستا خىزمەتلەر ياخشى ئىشلەنمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا سىستېمىمىزدا 1990 - يىلى مالدوختۇرلۇق سانا-

1958 ـ يىلىدىن بۇيان ئالدىنى ئېلىش ئاساس، داۋالاشنى قوشۇمچە قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە يېتەكلىشى ئارقىلىق كەڭ پەن-تېخنىكا خادىملىرىنىڭ قېتىرقىنىپ ئىشلىشى، تۆۋەندىكى كەسپىي خادىملارنىڭ جاپالىق ئىشلىشى، ئاساسىي قاتلام كادىرلار ۋە ئاممىلارنىڭ قوللاپ مەدەت بېرىشى ۋە يېقىندىن ماسلىششى ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇداپىئەسىنى ئەملەش خىزمىتىنى قاتلاممۇ-قاتلام چىڭ تۇتۇپ ئىشلەپ، ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ، جۇملىدىن ئادەم ۋە چارۋىلاردا ئورتاق يۈز بېرىدىغان يۇقۇملۇق ۋە پارازىتلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى.

1958 ـ يىلى 150 مىڭ تۇياق (قېتىم) چارۋىغا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى.

1960 ـ يىلى 273 مىڭ تۇياق چارۋىغا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى.

1970 ـ يىلى 361 مىڭ تۇياق چارۋىغا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى.

1980 ـ يىلى 633 مىڭ تۇياق چارۋىغا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى.

1990 ـ يىلى 980 مىڭ تۇياق چارۋىغا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى.

1993 ـ يىلى 1 مىليون 687 مىڭ تۇياق چارۋىغا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى.

يۇقىرىقىدەك مۇداپىئە چىڭ تۇتۇلۇپ ئىشلەنـ

ياخشىلانغان ئوتلاق 38 مىڭ 610 مو، قاشالاشتۇرۇلغى-
نى 5950 مو، يايلاقلاردا 1653 كۋادرات مېتر قورۇ،قو-
تان، ئۆي سېلىنىپ،چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى.
39 ئورۇنغا قۇدۇق قېزىپ سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى تو-
لۇقلاندى.

نۆۋەتتە ئوت - چۆپكە ئىش قوشۇش، ئوزۇقلۇق
قىممىتىنى ئۆستۈرۈش، ئىلمىي ئۇسۇلدا چارۋا بېقىش-
نى تەشەببۇس قىلىپ،ئوت-چۆپ يېتىشتۈرمەسلىك،ئاپەت-
نىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە ئوت - چۆپلەرگە ئىش
قوشۇش جەھەتلەردىمۇ بىر بۆلۈك خىزمەتلەر ئىشلەن-
دى. سېلوس بېسىش،ئامبىكلاشتۇرۇش،توغراش،تالقان-
لاش قاتارلىق خىزمەتلەرمۇ چىڭ تۇتۇلۇپ، چارۋىچىلىق
ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ياخشى ئاساس
ھازىرلاندى. مەسىلەن:1959- يىلى باسقان سېلوس 74 مىڭ
توننا، ئامبىكلاشتۇرۇلغان سامان 676 توننا، توغ-
رالغان ئوت - چۆپ 98 مىڭ توننا، 20 مىڭ توننا
ئوت - چۆپ تالقانلاپ بېرىلدى، بۇ خىزمەتلەر يىلى-
دىن - يىلىغا چىڭ تۇتۇپ ئىشلەنمەكتە.

نەسىلچىلىك ۋە نەسىل ئۆزگەرتىش جەھەتتە

چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئاچقۇچ
يەنىلا چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا. بۇ نۇقتىنى
تۇتمىغاندا چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، نام-
راتلىقتىن قۇتۇلۇش توغرىسىدا سۆز ئېچىشقا مۇمكىن
بولمايدۇ،دەلۋەتتە.

بۇ بىر خىزمەتكە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە،

تۈزۈلمىلىك نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش ئورنىنى قۇرۇ-
لۇپ، بەش نەپەر نازارەتچى، ئىككى نەپەر سوجاك،
20 نەپەر مۇقىم تەكشۈرگۈچىدىن تەركىب تاپتى. بۇ-
لار ئۆز خىزمەت دائىرىسى، دوختۇرلۇق مىزانى بويىچە
يۇقىرى-تۆۋەن بىر-بىرىگە ماسلىشىپ، ئىرىق چار-
ۋىلارنى يۆتكەش، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى يۇقۇمدىن
تەكشۈرۈش، يۆتكەش، گۆش ئىستېمال قىلغۇچى كەڭ
خەلق ئاممىسىنىڭ پاكىز، ساغلام، يۇقۇمسىز گۆشلەر
بىلەن تەمىنلىنىشىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىندى.

ناھىيىمىزنىڭ ئوتلاق قۇرۇلۇشى ۋە ئوتلاقچىلىقى توغرىسىدا

ناھىيىمىز تەۋەسىدە بار بولغان ئوت-چۆپ تۈرلىرىدىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئومۇمىي ئوت-چۆپ تۈرى 31 ئائىلىگە، 96 تۈرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىشقارلىقى كۈچلۈك يېرىك، قاتتىق، چارۋىلار يېيىشنى خالىمايدىغانلىرى 11 ئائىلە بولۇپ، 35.48 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ناھىيىمىز بويىچە تەبىئىي بار بولغان تەبىئىي يايلاق 128 پارچە بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 853 مىڭ 400 مو. ناھىيىمىز ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 13.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا 15 پارچە قوش قەۋەت ئوتلاق بار بولۇپ، 26 مىڭ 613 مو دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە 1 مىليون 800 مو كېلىدىغان بىنام يەر بولۇپ، ئوتلاقچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق.

ھازىر بار بولغان سۇنئىي ئوتلاق 12 مىڭ 914 مو،

كونشەھەر مائارىپى

ئابدىكېرىم ئەخمەدى

كىرىش سۆز

ئىنسان تەربىيىسىنىڭ مەھسۇلى، تەربىيىنىڭ ئۆزى — مائارىپ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئىنسانى- يەت بىلەن ئۇنى — ئىنسانلىق دەرىجىسىگە كۆتۈر- گەن تەربىيىسىنىڭ ياكى مائارىپىنىڭ تارىخى تەڭ- تۇش، ئىنسانىيەت پەقەت تەربىيە ئارقىلىقلا ئۆز ئىنسانىي پەزىلەتلىرىنى بەرپا قىلغان، ساقلىغان ۋە ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد راۋاجلاندۇرغان، تاكاماللاشتۇرغان، مۇكەممەللەشتۈرگەن. نەتىجىدە، ئەڭ ئىپتىدائىي ئىن- سان تەربىيە ئارقىلىق جىسمانەن، مۇكەممەل، ئەقىل- ئىدرىكى كامال تاپقان، پىكىر قىلىش دائىرىسى ئىن- تايىن كەڭ، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆلچىمى ئەڭ يۈكسەك، مۇھەببەت - نەپرىتى، خۇشاللىقى ۋە قەھرى - غەزىپى ئېنىق، تەسەۋۋۇرى ۋە تەپەككۇرى — يەرشارى، قۇياش سىستېمىسى ۋە ساما يولىدىن يۈكسىلىپ، پۈتكۈل كا- ئىنات سىستېمىسىنى قۇچقان. كەشپىيات ۋە ئىجادىيەت كۈچى چەكسىز بولغان ھازىرقى زامانىدىكى مەدەنىيەتلىك ئىنسان بارلىققا كەلگەن. ھازىرقى زا- مان ئۇيغۇر تىلىدىكى مائارىپ سۆزى لېكسىكا نۇقتى- سىدىن قارىغاندا، مەرىپەت، ئىرپان سۆزىدىن كەلگەن

هۆكۈمەت ئورگانلىرى ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ قوللاپ-مەدەت بەرمەكتە.

ناھىيىمىزدە توڭلاتقان ئۈرۈق بىلەن كالا نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتىنى 1981 - يىلىدىن باشلاپ يولغا قويغان، شۇ يىلى بىر ئۈرۈن بىر نۇقتىدا ئىش باشلىغان. 1993 - يىلىغا كەلگەندە 31 نۇقتىغا كۆپەيتىلدى. دېمەك، يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ئازلىقتىن كۆپىيىپ باردى. 1981 - يىلىدىن 1991 - يىلغىچە ئون يىل ئىچىدە توڭلاتقان ئۈرۈق بېرىلگەن ئۈمۈمىي چارۋا كالا سانى 50 مىڭ 500 باش، بوغاز بولغىنى 35 مىڭ 549 باش، تۇغۇلغان موزاي 32 مىڭ 781 باش، ئەي بولۇپ قاتارغا قوشۇلغىنى 32 مىڭ 125 باش، 1991 - يىلى قوتاندا ساقلاپ قېلىنغىنى 10 مىڭ 198 باش، (قالغىنى ئېلىم - سېتىم بىلەن سىرتلارغا سېتىۋېتىلگەن).

ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تەبىئىي، مەنىۋى ۋە ئىجتىما-
ئىي زۆرۈرىيەتىنى قاندۇرۇش يولىدا مۇناسىپ تە-
بىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئىمكانىيەت يارىتىش ئۈچۈن
بولغان نەچچە ئون مىڭ يىللىق، سانسىزلىغان كۈ-
رەشلەرنىڭ بوسۇغىلىرىدا قايتا تۇغۇلۇپ، ھەر بىر كۈ-
رەش مەيدانىدا ئۆسۈپ، ئۇلغىيىپ، غەلىبە مەنبەلە-
رىدە ياكى مەغلۇبىيەت خورلۇقىدا يېڭى - يېڭى ئە-
قىل- پاراسەت تېپىپ ھازىرقى زامانغا يېتىپ كېلىشتى.

دېمەك، قاندۇرۇلغان ھەر بىر زۆرۈرىيەت، قان-
دۇرۇلۇشى تەقەززا بولغان سانسىز زۆرۈرىيەتلەرنى
تۇغقان. بەرپا بولغان ھەر بىر ئىمكانىيەت پەيدا
بولۇشى تەقەززا بولغان سانسىز ئىمكانىيەتلەرنى
تۇغقان، شۇنداق قىلىپ ئىنسانىيەت ئۆز زۆرۈرىيەتلە-
رىنى قامداش يولىدىكى كۈرەشلەر تەرەققىي تېپىپ،
يۈكسەك تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكەن. ئەزەلدىن
داۋاملىشىپ كەلگەن، مەڭگۈ داۋاملىشىدىغان، مەڭگۈ
ئاخىرلاشمايدىغان بۇ كۈرەشلەر —تەربىيىنى غەلىبىنىڭ
ئانىسى قىلغان. قىسقىسى، تەربىيىدە غالىبلار كۈ-
رەشنىڭ غالىبلىرى بولغان، تەربىيىدە مەغلۇپ بول-
غانلار كۈرەشتىمۇ مەغلۇپ بولغان. شۇڭا تەربىيە ياكى
مائارىپ ئەزەلدىن مۇقەددەس ئىش بولۇپ كەلگەن.

ئىنسانىيەتنىڭ گۆدەكلىك دەۋرى — يەنى ئىپتى-
دائىي جەمئىيەتتىكى تەربىيە ياكى مائارىپ - ئىش-
لەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىك سە-
ۋەبىدىن مۇستەقىل ئىجتىمائىي پائالىيەت سۈپىتىدە
ئالاھىدە ئايرىم ئېلىپ بېرىلمىغان. پەقەت ئاتا - ئا-
نىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىغا، چوڭلار كىچىكلەرگە، بىلى-

ئاتالغۇ بولۇپ، مەرىپەت، ئىرپان — ئىلىم-بىلىم مە-
نىسىدىكى سۆز.

مائارىپ دېگىنىمىز — ئىستېمال مەنىسىدە ئىلىم —
بىلىم بېرىش ئادەم تەربىيىلەش دېگەن مەنىنى بېرى-
دۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بويىچە
تەھلىل قىلغاندا، مائارىپ بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھا-
دىسە بولۇپ، ئادەم تەربىيىلەيدىغان ئاساسلىق
پائالىيەت. كەڭرەك مەنىدە چۈشەندۈرگەندە مائارىپ
ياكى تەربىيە دېگەندە ئىنسانلارنىڭ
تونۇشى، نەزەر دائىرىسى ۋە چۈشەنچىسىنى كې-
ڭەيتىش، بىلىم ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، مەقسەتلىك
ھالدا تەربىيە ئارقىلىق ئىدىيە، ئەخلاقىي، دۇنيا
قارىشى، تۇرمۇش قارىشى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىگە
تەسىر كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلغان سىستېمى-
لىك ياكى تەشكىللىك پارچە - پۇرات ياكى سىستېمى-
لىق پائالىيەتلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

مائارىپ ئىنسانلار جەمئىيىتى پەيدا بولۇش بى-
لەن تەڭ پەيدا بولغان. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ
تەرەققىياتى بىلەن تەڭ تەرەققىي قىلغان. ئىنسانى-
يەتنىڭ ھەممە بىلىمى ۋە مەدەنىيىتى مائارىپ ياكى
تەربىيە ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن. شۇڭا، مەشھۇر
يۇنان پەيلاسوپى سوقرات «مىلادىدىن بۇرۇنقى 469 —،
399-يىلى» «مائارىپ ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئانىسى،
ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ تامچىسى» دېگەن.

ئىنسانىيەت ئەزەلدىن زۆرۈرىيەت ۋە ئىمكانىيەت
ئارىسىدا كۈرەش بىلەن يۈكسىلىپ كەلگەن. يەنى

ناھىيىمىز مائارىپى توغرىسىدىكى بىلىم ۋە چۈشەنچىلىرىم چەكلىك. يازغانلىرىمدا سەۋەنلىكلەر كۆرۈلسە بۇ ساھەدىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تۈزىتىپ تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

كونىشەھەر ناھىيىسى

ھازىرقى ناھىيىمىز تېررىتورىيىسى — ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئېتىكىگە، ۋىلايىتىمىز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا قومال تاغ ۋە قاراتاغ ئارقىلىق قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئاتۇش ناھىيىسى بىلەن، غەربتە ئۇلۇغئارت ئارقىلىق قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا يېڭىشەھەر ناھىيىسى ۋە قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن، شەرقتە قەشقەر شەھىرىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ پەيزاۋات ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە 113 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا 91 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيە زېمىنى قىزىل ۋە گەز دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىدا تۈزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 4146 كۋادرات كىلومېتىر، ئەڭ پەس يەرلىرى ئاققاش، يېڭىئۆستەڭ، دېڭىز يۈزىدىن 1220 مېتىر ئېگىزلىكتە، ئەڭ ئېگىز نۇقتىسى قاراتاغ چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 3844 مېتىر ئېگىز. ھازىرقى نوپۇسى 351مىڭ 235 كىشى بولۇپ نوپۇسىنىڭ مىللىي تەركىبىدە ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار (99%)، ئۇنىڭدىن باشقا خەنزۇلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر ۋە خۇيزۇلار بار.

دىغانلار بىلمەيدىغانلارغا ئۆگىتىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىگە بېقىنغان ھالدا ئۇستاز-شاگىرتلىق شەكلىدە ئېلىپ بېرىلغان. شۇنداقتىمۇ يەنە ھەر ئىككىلا تەرەپكە نىسبەتەن مۇقەددەس ئىش ھېسابلانغان.

ماتېرىئارخال (ئانىلىق) جەمئىيەتتە ئانىلار تەربىيىسى مۇقەددەس ھېسابلانغان.

قەبىلە ۋە جەمئىيەتتە قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ تەربىيىسى مۇقەددەس ھېسابلانغان، پىراتىرىيە (ئۇلۇس ياكى قەبىلە ئىتتىپاقى — قىسقىسى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن خەلق) دەۋرىدە پىراتىرىيە باشلىقىنىڭ تەربىيىسى مۇقەددەس ھېسابلانغان. قىسقىسى، تەربىيە ياكى زامان ئاتالغۇسى بويىچە مائارىپ ئەزەلدىن مۇقەددەس نەرسە ھېسابلانغان، ھازىرمۇ، كەلگۈسىدىمۇ، مەڭگۈ ئەڭ مۇقەددەس ئىجتىمائىي پائالىيەت بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

مىلادىيىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرىلا ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمى بولغان ناھىيەمىز خەلقىنىڭ مائارىپ تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن. شۇڭا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ تېما. مۇنداق چوڭ تېمىنى يورۇتۇپ بېرىش زور ئىلمىي كۈچ تەلەپ قىلىدىغان ئېغىر ۋە مۇرەككەپ، مۇشكۇل ۋە جاپالىق، شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا ئىنتايىن شەرەپلىك ۋەزىپە.

ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللىرى كومىتېتىدىكى يولداشلارنىڭ ھاۋالىسى بىلەن غەيرەتكە كېلىپ قولۇمغا قەلەم ئالدىم.

1944- يىلى ئاتۇش ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندا، ئۇستۈن ئاتۇش ئاتۇش ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن، 1952-يىلى 23 - مايدا قەشقەر شەھىرى ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر بولۇپ قۇرۇلغاندا، كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەھەر رايونى (شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپى) قەشقەر شەھىرى بولۇپ ئايرىلىپ چىققان. 1955 - يىلى كونىشەھەر ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت ناھىيىلىك ئورگانلار توققۇزاق بازىرىغا كۆچۈپ چىققان . يۇقىرىقى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ تارىخى توغرىسىدا گەپ يۈرۈتكەندە ناھىيىمىزنىڭ تارىختىكى تەۋەسى بولغان قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇستۈن ئاتۇش مائارىپىنى ھەم نەزەردە تۇتۇش يوللۇق ۋە زۆرۈر.

ئانىلىق (ئىپتىدائىي) مائارىپ

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق — قەشقەر بوستانلىقىنىڭ ئەڭ ئاۋات مەركىزىگە جايلاشقان كونىشەھەر ناھىيىسى — ئەزەلدىن ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئانا بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز بۇ ماكاندا جاپالىق - تىرى، يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتى بىلەن ئۆزىگە خاس پارلاق مىللىي مەدەنىيەت بەرپا قىلغان. تەربىيە مائارىپ ئىشلىرى مۇناسىپ راۋاجلانغانلىقى ئۈچۈن تارىختا بۇ يەردىن داڭقى چىققان ئالەمگە مەشھۇر نى - نى ئالىملار، تالانتلىق يازغۇچى - شائىرلار، ئىختىدارلىق مۇزىكانت، رەسساملار، سەنئەتكار، نەققاش، مىمارلار، قولى گۈل ھۈنەرۋەنلەر، ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابلىرى،

ناھىيىمىز زېمىنى — ھازىرقى قەشقەر شەھىرى
تەۋەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا مىلادىنىڭ ئالدىكە يى-
لىدە سولوق دۆلىتىگە تەۋە بولغان، قاراخانىيلار سۇ-
لالىسى (840 — 1220) دەۋرىدە بۇ سۇلالىنىڭ مەركە-
زىي ئۆلكىسى خاقانىيەگە تەۋە بولغان. دەسلەپ سولوق،
كېيىن ئوردو كەنت، كېيىنرەك قەشقەر دەپ ئاتالغان.
سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر ئايمىقىغا تەۋە بولغان، كې-
يىنرەك قەشقەر رايونىنى ئىدارە قىلغان چىڭ سۇلالىسى-
نىڭ تۇتۇق مەھكىمىسى 1828 - يىلى قىزىل دەرياسى-
نىڭ جەنۇبىي قىسمىغا (قەشقەر شەھىرىگە توققۇز كى-
لومېتىر كېلىدىغان جايغا) سېپىل سوقتۇرۇپ، ھەربىي شە-
ھەر بىنا قىلدۇرغان ۋە بۇ شەھەرگە تۇتۇق مەھكىمىسى
ۋە ھەربىي قوشۇن ئورۇنلاشتۇرغان، يېڭى بىنا قىلىنى-
غان بۇ شەھەر يېڭىشەھەر دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەرگە
نىسبەتەن، قەدىمكى بولغان قەشقەر شەھىرى كو-
نىشەھەر دەپ ئاتالغان.

1883 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈي 9 - يىلى)
قىزىل دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن 11 يېزىنى ئايى-
رىپ كونىشەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان، 1912 - يىلى-
دىن باشلاپ كونىشەھەر ناھىيىسى قەشقەر ۋىلايىتىگە
تەۋە بولۇپ كەلگەن.

كونىشەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنغانىدا ئۇنىڭ
دائىرىسىگە ئۇستۇن ئاتۇش، يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ
بىر قىسمى، ھازىرقى قەشقەر شەھىرى دائىرىسى تەۋە
بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ ناھىيە بولغان

بۇ يەرنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنـ
چىلىك، يىپەك ۋە پاختا توقۇمىچىلىق، شۇنداقلا كاـ
شىگەرلىك، كولالچىلىق ئىشلىرىمۇ شەرق ۋە غەربكە
داڭ چىقارغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە تەۋە بولغان ساكلار، قارلۇقلار، ياغمىلار، چىگىلەر ۋە تۈركلەشـكەن سوغدىلار دىن بىرلىككە كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۆزـلىرىنىڭ نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي مۇساپىسىدا مىـلادىدىن ئىلگىرىكى 3 — 1 ـ ئەسىرلەرگىچە تۇتېمىزم ۋە شامان (ئۆز دەۋرىدە تويىن قامان دېيىلگەن) دىنـلىرىغا ئېتائەت قىلىشقان. بۇ ئېپتىدائىي دىنلار دۇنيادىكى ھەممە ئېپتىدائىي خەلقلەرگە ئورتاق ئېـتىقاد بولۇپ، ماركسچە ئېنگلاس نەزەرىيىسى نۇقتىسىـدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەڭ ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە ئاڭنىڭ ماددىي بارلىق بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىشىـدىن پەيدا بولغان ھېسسىي تەسەۋۋۇرنىڭ مەھـسۇلى ئىدى.

تۇتېمىزم — بىر ئۇرۇق، قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغۇچى ئولۇس (پراتىپرىيە) نىڭ ئورتاق چوقۇنىدىغان مۇقەددەس نەرسىسىگە نىسـبەتەن ئېپتىدائىي ئېتىقادىنى ئىبارەت.

مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى ئەجدادلىـرىمىزنىڭ قۇياشنى، تاغنى، (تەڭرى ئاتا تېغى، ياكى تەڭرى تېغى، خانتەڭرى چوققىسى) سۇنى (تەڭرى كۆلى)، ئوتنى، تۇپراقنى، بۆرىنى مۇقەددەس بىلىپ چوقۇنغانلىقى توغرىسىدا تارىخىي رىۋايەتلەر ۋە

ۋە غالىب قوماندانلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار تارىختا ئورخون يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى كەشىپ قىلىپ، پارلاق يېزىق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان. بۇ يېزىق ئارقىلىق خەت - چەك، ئالاقە ئىشلىرىنى يۈرۈتۈپلا قالماستىن، نۇرغۇنلىغان ئىلمىي، پەلسەپەۋى، تارىخىي، دىنىي، ئەدەبىي، بەدىئىي ئەسەرلەرنى، شۇنداقلا سان - ساناقسىز يازما مەدەنىي يادىكارلىقلارنى يېزىپ قالدۇرغان، قوشنا خەلقلەردىن كېيدانلار، موڭغۇللار، مانجۇلار، شىۋەلەر، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئۆز يېزىقلىرىنى يارىتىشقان.

ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى تۇتىمىز دەۋرىدىلا ئۆزلىرىنىڭ ئاسترونومىيىلىك چۈشەنچىلىرى (ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار ۋە ئىلمىي) بويىچە موچەل كالىندارى يارىتىپ پايدىلانغان.

موچەل كالىندارى بويىچە ھەر 12 يىل بىر موچەل، ھەر ئۈچ يىل بىر يۇلتۇز ھېسابلانغان. چاشقان، بېلىق، مايمۇن يىلى تۇغۇلغانلارنىڭ يۇلتۇزى ئوت. كالا، يىلان، توخۇ يىللىرى تۇغۇلغانلارنىڭ يۇلتۇزى تۇپراق. يولۋاس، ئات، ئىت يىلى تۇغۇلغانلارنىڭ يۇلتۇزى شامال. توشقان، قوي، چوشقا يىللىرى تۇغۇلغانلارنىڭ يۇلتۇزى سۇ بولىدۇ دەپ ھېسابلاشقان. (ۋاڭ يەندىنىڭ «ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ھەققىدە خاتىرە» ۋە مەتمەر ئىبنى تاھىر ئەلموقەددەسىنىڭ «كىتابۇل بالىغ ۋە تارىخ» دېگەن كىتابلىرىغا قارالسۇن).

كۆپەيتىش قاتارلىق شۇ دەۋر تەقەززا قىلغان، بىلىشكە ئائىت بىلىم چۈشەنچىلىرىنى بىلدۈرۈشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان، ھازىرمۇ تىلىمىزدا قوللىنىۋاتقان

«ئانا رازى، خۇدا رازى»
«ئاتاڭ رىزا، ئالەم رىزا.»
«باشىمىز تەن جىسەت، باشىمىز ئەل جىسەت»،
«ئەل دۈشمىنى ئەر دۈشمىنى».

«مېلىڭ مىڭغا يەتكىچە، دوستۇڭ مىڭغا يەتسۇن» دېگەندەك ئەقلىيە سۆزلەر، ماقالىلەرنىڭ تۇنجى ۋارىيانتلىرى دەسلەپتە شۇ دەۋردە پەيدا بولغان بولسا كېرەك.

دىنىي تۇس ئانچە قويۇق بولمىغان تۇتېمىزم ئېتىقادىنىڭ ئەجدادىمىز ئارىسىدا مىڭ يىللاپ ھۆكۈم سۈرگەنلىكى توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي ۋە يازما پاكىتلار ئىلىم دۇنياسىغا خېلىدىن بېرى مەلۇم.

شامانىزم ئېتىقادىنىڭ دىنىي تۈسى تۇتېمىزمغا قارىغاندا بىر قەدەر قويۇق بولۇپ، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن.

شامانىزم دەۋرىدىكى تەربىيە ئاتا ـ ئانىلار، پېشقەدەم چوڭلار، ئۇرۇق قەبىلىلەر، ئۇلۇس، ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئائىلە ۋە ئومۇمىي ئىجتىمائىي تەربىيىدىن باشقا، يېڭىدىن پەيدا بولغان كىچىك (سانى بىر قەدەر ئاز) تەبىقە شامان باخشىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر

تارىخىي پاكىت بولالايدىغان تارىخىي نامىلار ھازىرمۇ تىلىمىزدا ساقلانماقتا. تۇتىمىزم دەۋرىدىكى مائارىپ ياكى تەربىيە ئاتا - ئانىلار، چوڭلار، پېشقەدەملەر، ئۇرۇق ئانىسى، ئۇرۇق ئاتىسى، قەبىلە ئاقساقلى تەرىپىدىن ئائىلىدە ۋە ئۇرۇق ئىچىدە تۇغۇلۇش تو- يى، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن، مۇقەددەس كۈنلەر، ئۇرۇش تەييارلىقى، غەلىبە تەنتەنىسى، بايرام ۋە دىنىي مۇراسىملاردا ئېلىپ بېرىلغان ئائىلە دىنىي مۇراسىم ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلىرى قو- شۇمچە ھالدا مەكتەپ رولىنى ئوينىغان.

تۇتىمىزم دەۋرىدىكى تەربىيە ياكى مائارىپنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن تەڭرىلەرنى، ئائىلىنى، ئاتىنى، ئانىنى ئۇلۇغ بىلىش، قەبىلە ئاقساقلىنى، چوڭ- لارنى، مۇنەججىم پالچىلارنى، ئاقىللارنى ئۇلۇغ بى- لىش، ئۇلارغا ئىتائەت قىلىش، چوقۇنۇش، شەكسىز ئىشىنىش، ئۇلارنىڭ دېگەنلىرىنى بىجانىدىل ئورۇنلاش، ئۆل دېسە ئۆلۈمدىن يانماسلىق، ئائىلە، ئۇرۇق، ئاتا - ئانا ۋە قەبىلە دوستىنى دوست، دۈشمىنىنى دۈشمەن بىلىش، دوستىدىن ھېچ نەرسىنى ئايىماسلىق، بارىدىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش، دۈشمەنگە قەتئىي دۈشمەن بولۇش، ئىنتىقام ئېلىش، ئەر - ئايال، قې- رى - ياش، يەنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئوۋ ئوۋلاش، ئات مىنىش، ئوقيا، نەيزە، پالتا، ئومۇت، قالقان قاتارلىق جەڭ ئەنجاملىرىنى ياساش ۋە ئىشلىتىشنى بىلىش، زورلۇق بولغاندا قەتئىي بىردەك ئاتلىنىش، دۈشمەننى يەڭمەي قويماسلىق، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش،

بازار قىلىش، جۈمە كۈنى دەم ئېلىش، جۈمە كۈنى ئۆلۈش-ساۋاب دەپ قاراش، شەنبە كۈنى سەھەردە تۇرۇپ راق يوقلاشلار شۇنىڭدىن قالغان.

شامان ئادىتى بويىچە تۇردۇشىمىزدا ھازىرغىچە ئەيىنەن ساقلىنىپ قالغان بىر ئادەت پېرىخونلۇق بولۇپ، پېرى ئويىنىتىش شامان دىنى ئادىتىدۇر. شۇڭا شامان دىنىنى پېرىخونلۇق دىنى دەپمۇ ئاتايمىز. پېرىخونلار شامانىزم دەۋرىدە رەسمىي شەكىللەنگەن دىنىي كەسىپدارلار بولۇپ، ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا مەخسۇس دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بولغان.

يۇقىرىدا ئىزدىكى قىلىنغان شامانىزم، تۇتېمىزم ۋە شامانىزم ئېتىقادى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا ماتېرىئالىستىك خاراكتېرلىك ئىپتىدائىي باسقۇچىدا ۋە قەبىلىۋى جەمئىيەت باسقۇچىدا ۋە قەبىلىۋى جەمئىيەت باسقۇچى بىلەن پىراتىرىيە جەمئىيەت باسقۇچىدا ئەجدادىمىزنىڭ ئاساسلىق دىنىي ئېتىقادى بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3-، 4-ئەسىرلەردىن كېيىن بۈيۈك كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ گۈللىنىش مۇساپىسىدا ئىران شەرق ۋە غەربكە قاراپ تېخىمۇ ئۆزلىرىشى، بولۇپمۇ پارس قەبىلىلىرى بىلەن بولغان سودا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا ئەجدادلىرىمىز ئۇلاردىن زورو ئاستېر ۋە مانى قاتارلىق دىنلارنى قوبۇل قىلدى. بولۇپمۇ چوڭ كۆچتىن ئىلگىرىلا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئىلىقنى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ئالىملىرى بىردەك قەيت قىلىدۇ. («غەربىي يۇرت تارىخى» يۇيتىيەنخىڭ ياپونىيە ئالىمى،

قەدەر قويۇق دىنىي تۈس ئالغان ياخشى روھ، يا-
مان جىن - ئالۋاستى، ئىبلىسلار توغرىسىدىكى دىنىي
تەربىيە مەزمۇنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شامانىزم دەۋرىدىكى تەربىيە دائىرىسى — توتې-
مىزم دەۋرىدىكى تەربىيە مەزمۇنىنى تولۇق ئۆز ئى-
چىگە ئالغان ھالدا شامان ئېتىقادىنىڭ ئاساسىي
مەزمۇنى بولغان ياخشى روھلار شاپائەت قىلىدۇ.
يامان جىن - ئالۋاستى، ئىبلىسلار ئاپەت
ۋە كېسەللىك كەلتۈرىدۇ. ياخشىلار ياخشى
روھلارنى چاقىرىپ شاپائەت ئالالايدۇ، يامانجىن-ئال-
ۋاستى، ئىبلىسلارنى قاچۇرۇپ ئادەملەرنى ئاپەت ۋە
كېسەللىكلەردىن خارىج قىلالايدۇ. ھەپتىنىڭ 3- كۈنى
چارشەنبە (چار 4) كېچىسى ئاسماندىن يامان جىن-
ئالۋاستىلار زېمىنغا چۈشىدۇ. شۇڭا چارشەنبە كۈنى
كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە، بۆشۈك، بالا زاۋال-
دا (كۈن پاتقاندىن كېيىن) تالادا قالماسلىق كېرەك،
بولمىسا يامان جىن-ئىبلىسلار ئۇنىڭغا يېپىشىۋېلىپ،
كېسەللىك پەيدا قىلىدۇ. پەيشەنبە كېچىسى (ئازنا
ئاخشىمى) ياخشى روھلار ئاسماندىن زېمىنغا چۈشۈپ،
ئازنا كۈنى (ئازنا- ئارزۇلۇق كۈن) ئادەملەر ئارىسى-
دا تۇرۇپ شەنبە كۈنى سەھەردە ئاسمانغا چىقىپ كې-
تىدۇ. شۇڭا پەيشەنبە، ئازنا (جۈمە) نەزىر - سەدىقە
بېرىپ، تەلەپ-دۇئادا بولۇش، شەنبە كۈنلىرى سەھەر-
دە تۇپراق بېشىغا چىقىپ روھلارنى ئۇزىتىش، دېگەندەك
مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «چارشەنبە ئاخشىمى
بۆشۈكى زاۋالدا قالغان» دېگەن تەمسىل ۋە پەيشەنبە

تېئولوگىيىلىك (دىنىي) تەلىماتلىرىنىڭ ئورتاقلىقى ئاساس بولغان.

مانى دىنىمۇ زورو ئاستىر دىنىغا ئوخشاش ئىككى ئىلاھىيەت بولۇپ، زورو ئاستىر دىنىدا يورۇقلۇق، رەھىمدىللىققا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئىلاھ خورامازدا ئۆز غەلىبىسى ئارقىلىق دۇنيانى ھۆرلۈككە، بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرىدۇ دەپ قارىسا، مانى دىنى كۆرەشنىڭ ئەبەدىيلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئارزۇ، ھەۋەسلىرىنى تاشلىغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنى ئىجتىمائىي، جىسمانىي، روھىي ئازاب-ئوقۇبەت، بالايىئاپەتلەردىن ئۈزۈل - كېسەل قۇتۇلدۇرۇش يولىنى تاپالايدۇ دەپ قارايدۇ. بولۇپمۇ مانى دىنىنىڭ ناھىيىمىزنىڭ توققۇزاق رايونىدا كەڭ تارقالغانلىقى، مانى دىنىنىڭ دىنىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغانلىقى توغرىسىدا تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن رىۋايەتلەر بار. مەسىلەن، ھاسا تام — ھېسار تام (بەش دەرۋازىلىق شەھەر)، مەنىگەن — مانى كەنت (مانىلار شەھىرى) توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

ھازىرمۇ تۇرمۇشىمىزدا ئوتنى، يورۇقلۇقنى ئۇلۇغ بىلىش، قاراڭغۇلۇقتىن، كۆن ۋە ئاينىڭ تۇتۇلۇشىدىن (كۆن تۇتۇلسا كۆن كۆيدى دەپ قاراش) قورقۇش، ئوت ئۆرۈش، ئوتلاپ قېقىش، نوكچا قويۇش، («چىراغنى پۈلىسەڭ ساقىلىڭ كۆيەر» دېگەن ماقال)، چوغ چايقاپ ئىچىش، كېچىلىرى ئاققان يۇلتۇزلارنى ئەجەل خەۋىرى دەپ بىلىش، كېچىلىرى چوڭ گۈلخان يېقىپ ئەتراپىدا ساما سېلىپ مەشرەپ ئويناش، پانۇس ۋە چىراغ ئۇسسۇللىرى، يۇقىرىقى ئاتەش پەرەسلىك

109 ـ بەت) بۇ ئىككى دىننىڭ ئورتاق چوقۇنىدىغىنى يورۇقلۇق ياكى ئوت بولغىنى ئۈچۈن ئاتەش پەرەسلىك دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. زورو ئاستىر دىنى (مۇقەددەس كىتابى «زىنىت ئاۋېستا») مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئە-سىردە ئىرانلىق زورو ئاستىر تەرىپىدىن تەسىس قى-لىنغان.

زورو ئاستىر دىنى ئىككى مەنبەلىك دىنىي تەلىمات بولۇپ، يورۇقلۇققا (رەھىمدىللىككە) ۋەكىل-لىك قىلغۇچى خوراما دا ساپلىق، ئادىللىق، ھەققانى-يەت، بەخت ـ سائادەت ئۈچۈن جاھالەتكە (قاراڭغۇلۇق-قا) ۋەكىللىك قىلغۇچى ئارخىلامانىو بىلەن ئىپلاسلىق، ئادالەتسىزلىك، ساختىلىق، ئىجتىمائىي ۋە جىسمانىي بەختسىزلىكلەرگە قارشى كۈرەش قىلىدۇ. بۇ كۈرەشتە خوراما دا پەرىشتىلەرنى باشلاپ ئارخىلامانونىڭ ئالۋاستىلار قوشۇنىغا قارشى جەڭ قىلىدۇ. بۇ جەڭ قىيامەت كۈنى خوراما دانىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىر-لىشىدۇ. كىشىلىك دۇنياسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يو-رۇقلۇق، رەھىمدىللىك، ئادالەت ۋە بەخت ـ سائادەت بىلەن توشىدۇ، ئۆلگەنلەر تىرىلىدۇ، ياخشىلار مۇكاپات-لىنىپ، يامانلار جازالىنىدۇ... قاتارلىق ئەقىدىلەرگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

مانى دىنى — مىلادىيىنىڭ 3 ـ ئەسىردە پېرسى-يەدە (ئىراندا) سامانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە بابىللىق مانى (240 — 275) تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. ئۇ-نىڭ دىنىي تەلىماتىمۇ قەدىمكى بابىل دىنى زورو ئاستىر دىنى، خرىستىئان ۋە بۇددىزىم دىنلىرىنىڭ

جۇڭگو ۋە چەت ئەل تارىخچىلىرى (بولۇپمۇ بۇددىزم تارىخى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار) بۇددىزمنىڭ جۇڭگوغا تارالغان ۋاقتىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنى ئالدىنقى خەن پادىشاھى ئەيدى ۋە كېيىنكى خان پادىشاھى مىڭدى زامانىدا (مىلادى 1 - ئەسىردە) تارقالغان دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. شۇنداقلا ئەينى دەۋردە «شىيۈي» (غەربىي دىيار) دەپ ئاتالغان شىنجاڭدىن يىپەك يولى ئارقىلىق كىرگەنلىكىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. پەقەت مۇشۇ بىر نۇقتىدىن بۇددىزمنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتىنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2-، 3 - ئەسىر دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. خەنزۇلار ئۇلتۇراقلاشقان رايونلارغا بۇددا دىنىنى تارقاتقۇچىلارمۇ بۇددا نومىلىرىنى خەنزۇ تىلىغا دەسلەپ تەرجىمە قىلغۇچىلارمۇ ئۇيغۇرلاردۇر. نوم تەرجىمانلىرى ئىچىدە كۇسەن (كۇچا) لىق ئۇيغۇر بۇددا ئالىمى، بۇددا تەرجىمانى مەشھۇر راھىب كۇماراجىۋا ۋە بەييەن، خويلان توغرىسىدا نۇرغۇن خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار بار.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇددا دىنى — مىلادىيىدىن ئىلگىرى 4-، 5 - ئەسىر ئارىلىقىدا ھازىرقى نېپالنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ياشىغۇچى شاكىيا قەبىلىسىنىڭ شاھزادىسى گائۇتاما سىد دىخارتا (566-، 486 - مىلادىيىدىن بۇرۇن) تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان ۋە شۇ سەۋەبتىن گائۇتاما سىد دىخارتا شاكىيامونى (شاكىيا قەبىلىسىنىڭ زاھىدى) دەپ ئاتالغان. بۇددا

دىنىي ئەقىدىنىڭ تۇرمۇشىمىزدىكى ساقلاندى ئادەتلىرىسىدۇر.

ئەجدادلىرىمىز بۇ ئىككى دىنغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردىكى تەربىيە ياكى مائارىپ مەزمۇنى شۇ دەۋر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەرەققىياتى نۇقتىسىغا نىسبەتەن داۋاملاشتۇرۇشقا تېگىشلىك دەپ قارالغان ئەنئەنىۋى مائارىپ تەربىيە مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئاتەشپەرەسلىك ئەقىدىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئائىلە، ئىجتىمائىي ۋە مىللىي بايرام سورۇنلىرى(نورۇز ـ باھار بايرىمى، ھوسۇل بايرىمى، كۈز بايرىمى قاتارلىقلار) تەربىيە سورۇنى، مەكتەپ بولغاندىن باشقا دىنىي ئىبادەتخانىلارمۇ زەردەشت ۋە مانى راھىبلىرى تەرىپىدىن دىنىي ئىجتىمائىي تەربىيە سورۇنى پاك مەكتەپ بولغان.

چەت ئەل مۇزېيلىرى ۋە مەملىكەت ئىچى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مۇزېيلاردا ساقلىنىۋاتقان ئورخۇن يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قىسىم يازما يادىكارلىقلاردا شامان، زورو ئاستىر ۋە مانى دىنىغا ئائىت دىنىي كىتاب ۋە خەت ـ چەك، ۋەسىقىلەر خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن ئەجدادىمىزنىڭ ئۆزىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىنى يېزىق ئارقىلىق ئۆگىنىش ۋە تارقىتىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن يېزىق ئارقىلىق تەلىم ـ تەربىيە ئۆگىتىدىغان مەخسۇس مەكتەپ مائارىپىنىڭ رەسمىي شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

دىنىم ئېتىقادىغا تەۋە بەزى بىر ساقىندى ئېتىقادلارنىڭ ساقلانغانلىقىغا ئوخشاش. لېكىن بۇددا دىنى مەيلى ئىلگىرى ياكى كېيىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇيغۇرلار ئارىسىغا، جۈملىدىن ناھىيىمىز تەۋەسىدە ياشىغان ئەجدادىمىز ئارىسىغا بىر قەدەر چوڭقۇر ۋە بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك تارالغان. بۇنى ناھىيىمىزنىڭ تاشمىلىق يېزىسىدىن تېپىلغان تۇچ بۇتلار، ئوپالدىن تېپىلغان بۇددا خارابىلىرى، ئوچمىراۋانىدىكى توققۇزھۇجرا، بەشكېرەمدىكى مورا بۇددا مۇنارىسى قاتارلىق ئەمەلىي پاكىتلار بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. بۇددىزم دەۋرىدە بۇددا نوم سوتىرالىرىنى تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى چوڭ ساۋابلىق ئىش سۈپىتىدە ناھايىتى كەڭ قانات ياپغان، كېيىنكى مەزگىلدە تېپىلغان ئەنەتكەك (سانسكىرىت ـ ھىندى) تىلىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر تىلىغا (جۈملىدىن خوتەن، قەشقەر، كىرىسيە، توخار، كىنگىت (قارا شەھەر)، قۇمۇل، تۇرپان)... قاتارلىق يەرلىك تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان نوملارنىڭ شۇنچە كۆپ تېپىلىشى بۇ ھۆكۈمنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

يىپەك يولى (بۈيۈك كارۋان) يولىنى كەزگەن شەرق ۋە غەرب ساياھەتچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە (جاڭ چىيەن، بەنچياۋ، ماركوپولو، فاشيەن، (بۇدداچە نامى سامىستىمو ئاچارى) مىلادىنىڭ ئالدى كەينىدە تەگرى تېغىنىڭ ئەتراپى، يەتتە سۇ، پەرغانە ۋە ئىككى دەريا ھاۋزىسى (ماۋەرەننەھىر) قاتارلىق جايلاردا بۇددىزمنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بۇددا راھىب ۋە تالىپلىرىنىڭ ئىنتايىن كۆپلىكى پادىشاھلاردىن پۇقرالارغىچە ھەممىسىنىڭ بۇددا

دىنى شۇ دەۋردىكى شىمالىي ھىندىستاندىكى قۇل-
لۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي
ئېھتىياجىغا ناھايىتى ئۇيغۇن كەلگەنلىكى ئۈچۈن
قەدىمكى ھىندى دىنى بىراخمان دىنىنىڭ ئورنىنى
ئېلىپ، تېز ئومۇملاشقان ۋە كەشمىر ئارقىلىق خوتەنگە،
خوتەن ئارقىلىق شىمالىي ۋە جەنۇبىي لىنىيىلەرنى
بويلاپ پۈتۈن شىنجاڭغا ۋە ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئار-
قىلىق جۇڭگوغا تارقالغان. تارىخىي ئىزلاردىن قارى-
غاندا، شىمالىي لىنىيىدىكىلەر (يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ،
كۇچار، قارا شەھەر، قۇمۇل) بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا
مەزھىپىگە، جەنۇبىي لىنىيىدىكىلەر (خوتەن، كىرىيە،
نىيە، چاھارچېن، چاھار قۇدۇق (چاھارقىرلىق — تۆت
سېپىللىق دەپمۇ چۈشۈنىلىدۇ) كىرورەن، مىيرەن،
سىيدام، كەڭسۇ) ماھايانا مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىشقان.

تۇتىمىزمدىن كېيىن شامان دىنى شەرق خەلقلى-
رىنىڭ ئورتاق قەدىمكى دىنى سۈپىتىدە ھون، ئۇيغۇر،
تۈرك خەلقلىرىگە ئەڭ كەڭ ئۆزلەشكىنىگە سېلىشتۇر-
غاندا زورو ئاستىرىزم ۋە مانى دىنلىرى بىر تۇتاش،
بىرلا ۋاقىتتا ئومۇملاشقان دىنلار ئەمەس. بەزى جاي-
لار، بەزى قەبىلىلەر، ياك پراترسىيلەر (قەبىلىلەر ئىت-
تىپاقلىقى) ئالدىنراق، بەزىلىرى كېيىنرەك، بەزىلى-
رى ئومۇمىيۈزلۈك، بەزىلىرى قىسمەن، بەزىلىرى چوڭ-
قۇرراق، بەزىلىرى يۈزەكىرەك (بىر قىسمى)، بەزىلى-
رى بىر قەدەر ساپراق، بەزىلىرى ئەسلى دىنىي ئېتى-
قادلىرى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپراق قوبۇل قىلىشقان.
بۇ ھال، خۇددى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتىقادىدا ئاتەشپەرەسلىك، بۇد-

ئىشى»... دېگەندەك ئەقلىيە سۆز ۋە ماقال - تەمسىل-لەر بۇددىزم دەۋرىدە ئوتتۇردا چىقىپ هازىرغىچە دا-ۋاملىشىپ كەلگەن بولسا كېرەك.

ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مائارىپى

مىلادى 620 - يىلى مۇهەممەد ئەلەيھىسسالام (570 — 632) ئىسلام دىنىنى تەشەببۇس قىلغىنىغا مىلادى هىسابى بويىچە هازىر توپتوغرا 1 مىڭ 300 نەچچە يىل بولدى. بۇ جەرياندا ئىسلام دىنى سەئۇدى ئەرەبىستاندىن تەدرىجىي كېڭىيىپ، غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە باشقا قايسى قىتئە، رايونلاردا كەڭ تارالغان، تارىلىۋاتقان 1 مىليارددىن ئوشۇق خەلق ئېتىقاد قىلى-دىغان دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ دىنلارنىڭ بىرىدىن ئايلاندى.

622 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى مۇهەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە هىجرەت قىلىپ (بۇ هىجرىيە يىلىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى) تاكى ئۇ ۋاپات بولغانغا قەدەر (632 - يىلى 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى) ئەرەب يېرىم ئارىلىنى ئىسلام دىنى بايرىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى ئاخىرلاشتى، ئۇ-نىڭ ۋارىسلىرى خەلىپە - ئەبۇ بەكرى (632 — 634-يىللىرى خەلىپە بولغان). خەلىپە ئۆمەر (634 — 644-يىللىرى خەلىپە بولغان، 644 - يىلى 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بىر خرىستىئان قۇل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈل-گەن). خەلىپە ئوسمان (644 — 656 - يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە هەزرىتى ئەلى (مۇهەممەد ئەلەيھىس-

دىنىغا چوڭقۇر ئىشىنىپ ئىبادەت قىلىدىغانلىقى، بۇت-
خانا، مەسچىت ئۆيلەردە ئىبادەتلەر، بۇت مۇراسىملىرى
ۋە سەيلىلەرنىڭ ناھايىتى كۆچۈملۈكى، بۇ يەرلەرنىڭ
بۇددىزمنىڭ ئىككىنچى ئانا ۋەتىنىگە ئايلانغانلىقى
يېزىلغان، قىسقىسى، ۋەز، نەسىھەت، تەرغىبات، (مەي-
لى ئاغزىدا ياكى يېزىق ئارقىلىق) بۇددا دىنىنىڭ
ئاساسلىق تارقىتىش ئۇسۇلى ۋە ۋاسىتىسى بولغان.

بۇددىزم دەۋرىدىكى ماتېرىيالنىڭ شەكلى ۋە مەز-
مۇنىغا كەلسەك، ئائىلە ۋە جەمئىيەت تەرىپىدىن ئې-
لىپ بېرىلىدىغان، ئائىلە، ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - جە-
مەتىنى ۋە ئۇنىڭ ئەنئەنىسىنى ئۇلۇغ بىلىش، تە-
بىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىش، ئىش-
لەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنى قامداش قاتارلىق مەزمۇن-
لار بىلەن ئىبادەتخانا ۋە دىنىي مۇراسىملاردا راھىب ۋە
راھىبلەر تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان چوڭقۇر دىنىي ئە-
قىدە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن رەھىمدىللىك، مېھىر - شەپ-
قەت، قانتۆكمەسلىك، ئازار بەرمەسلىك، بوزەك قىلماس-
لىق، ياۋاش، ئىتائەتچان بولۇش، خەير - ساخاۋەتلىك،
مۇرەسسەلىك بولۇش، ئۇرۇش - ماجرادىن ساقلىنىش،
قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك-
نى ئەلا بىلىش... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان.
ئېھتىمال، «ئەدەب، ئىنساپ، دىيانەت، نومۇس»،
«ئاتاڭنى ئۆلتۈرگەنگە ئاناڭنى ئېلىپ بەر»، «ئازار-
تەگرى بىزار»، «با دۇر دوستۇڭ مۇرۇۋۋەت - با دۈش-
مىنىڭ مادارا»، «ياخشىلىققا ياخشىلىق ھەر كىشىنىڭ
ئىشى، ياماnlىققا ياخشىلىق ئەر كىشىنىڭ

ئىسلام خەلىپىلىرى خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك ھەربىي دىنىي يۈرۈشلەردە باشچىلىق قىلغان ئەمەن ۋالىيلىرىنىڭ مەشھۇرلىرى ئەل ھېكەم (670 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، رابىي ئىبنى زىياد (673 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، ئۇبەيدوللا سەئىد ئوسمان (680 ـ يىلى بارىمتاي تورغاقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن)، سەلىم ئىبنى زىياد مۇخەللەپكىش (701 ـ يىلى ئۆلگەن)، مۇخەددەر (705 ـ يىلى ئېلىپ تاشلىنىدۇ)، ھەججاج قىرتەيبە ئىبنى موسلىم (714ـ يىلى 47 ـ يېشىدا ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، قەبرىسى ئەنجاندا، ئىمام شەيخ قوتەيبە قەبرىسى دەپ ئاتىلىدۇ) يېزىد ئىبنى مۇخەللەپ، جاراھى، (720 ـ يىلى باش ۋالىيلىققا بەلگىلەنگەن)، سەئىد ئىبنى ئابدۇل ئېزىز ھەللاج ئەل كىلابى (722 ـ يىلى باش ۋالىيلىققا قويۇلغان)، ئاشىراس ئىبنى ئابدۇللا (727ـ729 ـ يىللىرى ۋالىيي بولغان)، جۈنەيد ئىبنى ئابدىراخمان ئەل مورى (730 — 734ـ يىلى ۋالىي بولغان، 734 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۆلگەن)، ئەل ھېلالى (734 — 735 ـ يىللىرى ۋالىي بولغان)، ئاساد ئىبنى ئابدۇللا (735 ـ 738 ـ يىللىرى ۋالىي بولغان)، ناسىر ئىبنى سەييار (738 — 748 ـ يىللىرى ۋالىي بولغان)، ئەبو موسلىم (749—754 ـ يىللىرى ۋالىي بولغان)، مەنسور ئەبو داۋۇت (754 — 757 ـيىللىرى ۋالىي بولغان)، ئابدۇلجاپپار (757 — 759)، ھۆۋەيدا ئىبنى كەھتەبە (760 ـ 776) ، موقەننا (776 — 780) ؛ موسەييپ (780 — 787) ، جەپەر ئەل ئەشئەسى (787 ـ) ، ھەمزول خوزۇئى (792 ـ) ، ئىبنى

سالامنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ۋە كۈيئوغلى656 — 661ـ يىللىرى خەلىپە بولغان. 661 ـ يىلى 1 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى خاۋارىجلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلـ گەن)، خەلىپە ئۇۋۇماۋىيە (661 — 680 ـ يىللىرى خەلىـ پە بولغان)، خەلىپە يەزىت I (680 — 683ـ يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە مۇئاۋىيە (بىر نەچچە ئايلا خەلىپە بولغان ۋە ئىچكى بۆلۈنۈش يۈز بەرگەن)، خەلىپە ئابودئەل مەلىك (685 — 705 ـ يىللى خەلىپە بولغان)، خەلىپە ئەل ۋالىد (705 — 714 ـ يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە سۇلايمان (714 — 717 ـ يىلـ لىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە ئۆمەر I (717 — 720ـ يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە ھىسام (724 — 743ـ يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە ئەبۇ ئاببىاس (743 — 754 ـ يىللىرى خەلىپە بولغان). خەلىپە مەنسۇر (754 — 775 ـ يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەـ لىپە مىمدىيە (775 — 785ـ يىللىرى خەلىپە بولغان)، خەلىپە ھارون رەشىد (786 — 809 ـ يىللىرى خەلىپە بولغان، 809 ـ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى ۋاپات بولغان). خەلىپە ئەمىن ۋە مەئىمون (809 — 813 ـ يىللىرى خەلىپىلىكنى بۆلۈپ باشقۇرغان)، خەلىپە مەئىمون (813 — 833 ـ يىللىرى خەلىپە بولغان) قاـ تارلىقلار خەلىپىلىك قىلغان 200 يىل ئىچىدە ئىسلام دىنى ھەرىبىي كۈچ ئارقىلىق جەنۇبىي ياۋروپا (پىرـ نىن يېرىم ئارىلى) شىمالىي ئافرىقا يېقىن شەرق، ئوتتۇرا شەرق، جۇملىدىن ئىران، خوراسان، ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋرەننەھىرگىچە يېتىپ كەلدى.

ئىنىسى ھەسەن بۇغراخان تەختكە ئولتۇردى. شۇدەۋر-دە دەۋر ئادىتى بويىچە سوتوق تىگىنىنىڭ ئانىسىنى نىكاھىغا ئالدى. لېكىن بىر مەزگىلدىن كېيىن، ئۆزدىنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىنى ۋەلى ئەھدىلىككە تەيىنلەپ، سۇتۇق تىگىنىنىڭ ۋەلى ئەھدىلىكىنى بىكار قىلماقچى بولدى. سۇتۇق تىگىنىنىڭ ئانىسى بۇ خەۋەرنى سۇتۇق تىگىنگە يەتكۈزدى. سۇتۇق تىگىن ئاتۇشتا تۇراتتى. ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كۆچ توپلاشقا كىرىشتى. دەل مۇشۇ پەيتتە ئاتۇشتا ئوغۇلچاق قادىرخاندىن باش پاناھ تاپقان سامانىيلار سۇلالىسى (875 - 999) نىڭ ۋەلى ئەھدىلىكتىن مەھرۇم قىلىنغان شاھزادىسى ئابدۇل پەتتاھ (كېيىن سۇتۇق بۇغراخان تەرىپىدىن ئالىپ تېكىن غازى ئۇنۋانى بېرىلگەن) نىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ۋە ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشىنى قوزغاپ سۇلتان سۇتۇق ئابدۇكېرىم بۇغراخان نامى بىلەن تەختكە چىقتى ۋە ئىسلام دىنىنى قاراخانىيلار نىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ ئېلان قىلدى. بۇ ۋەقە مىلادى 932 - يىلى يۈز بەردى. نۇرغۇن خانلىق كۈرەشلەر ئارقىلىق قاراخانىيلار زېمىنىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشتى. سۇتۇق بۇغراخان 955 - يىلى ۋاپات بولدى. ئىدىقۇت، بەش بالىق، يەتتە سۇ رايونلىرىدا خېلى كېيىن ئىسلام دىنى ئومۇملاشتى.

ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار نىڭ بارلىق مەدەنىيىتى جۈملىدىن راۋاجلانغان بۇددىزم مەدەنىيىتى ھايالسىز ۋەيران قىلىنىپ، ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. شە-

يەھيا (794 —)، ئەل ھىمايدى (795 —)، جەبەر ئىب-
نى يەھيا (796 — 803)، ئەلى ئىبنى ئەيسا تاھىر قا-
تارلىقلاردىن ئىبارەت. خوراسان، ماۋەرەننەھىر ئوت-
تۇرا ئاسىيادا ئىسلام قوشۇنلىرى تەرەپىدىن ئىسلام
دىنىي ئومۇملىشىۋاتقان يىللاردا ئالتاي، ئىمىل(تار-
غاباتاي، تالاس)، يەتتە سۇ، ئىلى، ئىسسىقكۆل قاتار-
لىق رايونلاردا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان
قارلوقلارنى ئاساسى گەۋدە قىلغان قارلوق خانلىقى،
ھازىرقى قەشقەر دائىرىسىدە سولوق خانلىقى مەۋجۇت
ئىدى. (880- يىللىرىغىچە مۇستەقىل بولۇپ، كېيىن سا-
مانىلار تەھدىتىدىن قورقۇپ، قاراخانىلارغا قوشۇلۇپ
كەتكەن).

تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلاردىن بولغان ساك، چىگىل، ياغما، ئوغۇز قاتارلىق تىبەتلىكلەرنىڭ ئىككى قېتىملىق ئىستىلاسىنى ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلدى. چوڭ كۆچتە (840 - يىلى) ئورخون ۋادىسىدىن كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى. جۇملىدىن خوراسان، ماۋەرەننەھىر، پەرغانە رايونلىرىدىن ئىس-لام خەۋپىدىن قاچقان ئۇيغۇر تۈرك قەبىلىلىرى تارىم ئويمانلىقىغا يىغىلدى ۋە چىگىل، قارلوق، ياغمىلارنى جۇملىدىن پامىر ئۇيغۇرلىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى قۇرۇلدى.

قاراخانىلارنىڭ پادىشاھى بارىخان بۇغرا قا-راخان (ئىلگىرىكى قاراخان پادىشاھلىرى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن مەلۇمات يوق) ۋاپات بولۇپ ۋە-لى ئەھدى سۇتۇق تېكىن كىچىك بولغاچقا بارخاننىڭ

تىنىڭ جەۋھەرلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن مەدەنىيەتتۇر. شۇنداقلا، ئۇيغۇر ئىسلام مائارىپىمۇ ئەرەب ئىسلام مائارىپىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئېسىل جەۋھەرلىرىنى جارى قىلىش بىلەن داۋاملاشتۇرۇلغان مائارىپتۇر.

ئىسلام ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئۇچىقى بولغان قەشقەر ئىسلام مائارىپى تارىختا يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدىمۇ ئالاھىدە ھۆرمەت ۋە شۆھرەتكە ئىگە بولدى. قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل ئىسلامدىن بۇرۇن قوللىنىلغان سوغدى يېزىقى ئاساسىدىكى 22 ھەرپلىك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان بولسىمۇ، كېيىنچە بېرىپ ئەرەب ۋە باشقا ئىسلام دىنىنى بۇرۇن قوبۇل قىلغان ئەللەر بىلەن بولغان دىنىي، مەدەنىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئوتتۇز ئىككى ھەرپلىك ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللاندى. بۇ ھالمۇ مەكتەپلەر تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭ بىلەن مەھەللە، كەنت، شەھەرلەردە بىنا قىلىنغان ھەممە مەسچىت، جامەلەرنىڭ يېنىدا قارىخانا ۋە مۇدەررىسلەر سېلىنغان. خەلق ئىڭىغىمۇ بىلىم ئېلىش پەرز، بالىلارنى ئوقۇتۇش پەرز، ئۆگىنىش، ئاقارتىش، بىلىم بېرىش ساۋاب دەيدىغان ئاڭ سىڭدى. 10 - ئەسىردە قەشقەر شەھىرىدە بىنا قىلىنغان ساجىيە مەدرىسى، ھامىدىيە مەدرىسى، ئوپال يېزىسىدا ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقىرى تەرىپىدىن

ھەرلەردە ھەيۋەتلىك چوڭ جامە، مەسچىتلەر، مەدرىسلەر، قارىخانىلار، خانىقارلار، يېزا، كەنت، مەھەللىلەردىمۇ مەسچىت، جامە، قارىخانا ۋە مۇدەررىسلەر بەرپا قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئىسلام مائارىپىغا ئاساس سېلىندى.

ئىپتىدائىي مائارىپ ئاساسەن، ئاتا - ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا، قەبىلە، ئۇرۇق ئاقساقاللارنىڭ قەبىلە ئەزالىرىغا ئۆگىتىشىدىن ئىبارەت مەكتەپسىز مائارىپ ياكى تەلىم - تەربىيە بولغان بولسا، دىنلار پەيدا بولۇپ دىنىي ئېتىقاد كۈچەيگەن دەۋردىكى مائارىپ يۇقىرىقى شەكىلگە ئىبادەتخانا — بۇتخانىدىن ئىبارەت دىنىي سورۇننى تەربىيىنىڭ بىر ئورنى قىلغان. دىنىي مائارىپ شەكلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر پەللە يۈكسەلدى. يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە قوللىنىلىشى بولسا مائارىپ تەلىم -تەربىيىسىنىڭ مەخسۇس تەلىم - تەربىيە سورۇنى بولغان مەكتەپنى تەقەززا قىلدى ۋە مەكتەپلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بولسا مەخسۇس ئوقۇتۇش ۋە تەلىم - تەربىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئوقۇتقۇچى، مۇدەررىس، ئۇستازلاردىن ئىبارەت بىر تەبىقىنىڭ پەيدا بولۇشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەردى. قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى، ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ قوبۇل قىلىنىشىغا، ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە خىزمەت قىلغان.

ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى — ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيە-

ئەرەب يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى، بوغۇم سۆزلەرنى ئوقۇش-
يېزىشنى ئۆگىنىش ئاساسىدا ئالدى بىلەن ھەپتىيەك
(قۇرئاننىڭ ئالتىدىن بىرى) ۋە شۇ ئاساستا ئىسلام
دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى بولغان قۇرئاننى ھېجىلەپ
ئوقۇش، (تەجۋىد قىلىش) سۈرە ئوقۇش ۋە يادلاشتىن ئى-
بارەت بولغان. قۇرئاننى يادا تۈگەتكەنلەر خەتمىدىن
ئۆتۈپ قارى ئۇنۋانى ئالغان.

ئىسلام دىنىي ئالىي مائارىپىنىڭ تەربىيە سورۇنى
شەھەرلەردىكى مەدرىسلەردە بولۇپ، ئۇ يەردە ئالدى
بىلەن قۇرئاننى قۇسۇرسىز يادلاش، تەلەپپۇزىنى توغ-
رىلاش، خەتمىدىن ئۆتكۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىللە-
ناۋايى، سوپى ئاللايار، خوجا ھاپىز، خوجا ئەخمەت
يەسەۋى قاتارلىق ئالىم، شائىر، ھېكمەتچىلەرنىڭ
ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش بىللە، ئەرەب، پارس تىللى-
رىنى ئۆگىنىش يولغا قويۇلغان. (سەرپ نەھۋى)، دىنىي
ئىلىملەردىن مۇقتەسەرۋا قايى، شەرھى ۋاقايى، ھىدا-
يەتىن نەھۋى، ھىدايى، موشكات شەرىپ، شەررىسەتول ئىس-
لام، پىقھە كىتابلىرى، ھەدىسلەر، سەئول بۇخارى (بۇخارى
دەۋەتلىرى) قىساسۇل ئەنبىيا، نامەھەق، سەئى مۇسلىم،
ئادابول مۇسلىم، پارايىز (قانۇن)، ھېسابى ئەبجەت،
ئۇن سەككىز تەپسىر قاتارلىق كىتابلارنى ئۆگەنگەن،
يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دۇنياۋى ئىلىملەردىن ھەندەسە
(گېئومېترىيە)، ئەلجەبىر (ئالگېبرا)، ئېلى تىپ (تېب-
بىيەت)، ئىلمى نوجوم (ئاسترونومىيە)، ئىلمى كىمى-
يا (خىمىيە)، ئىلمى رىيازەت (ماتېماتىكا)، ئىلمى

بىنا قىلىنىپ مەھمۇد قەشقەرى ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان مەھمۇدىيە مەدرىسى، شىنجاڭدىلا ئەمەس جاھانغا مەشھۇر. بۇ دەۋردىكى قەشقەر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا ۋاڭ يەندى، ماركوپولو، شەيخ سەئىدى قاتارلىق مەشھۇر كىشىلەر ناھايىتى يۇقىرى باھا، ياخشى تەرىپلەرنى قالدۇردى. بۇ دەۋردىكى قەشقەر مائارىپىدىكى مەشھۇر مۇدەررىسلەردىن ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر يېتۈك ئۆلىمالىرى: ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ، سەئىد جالالىدىن، خوجا ياقۇپ، ھۈسەيىن پەيزۇللا، جامالىدىن، رەشىت ئېلى، ئىمامىدىن قاتارلىقلار تارىختا مەشھۇر.

بۇ دەۋر ئىسلام مائارىپىنىڭ باشلانغۇچ مائارىپ تەربىيەسى سورۇنى ئون ياشتىن بۇرۇن ئائىلە ياكى مەھەللە مەسچىتى ياكى ئىمام-مەزىنلەرنىڭ ئۆيلىرى ياكى ئاتا - ئانىلار ئىخلاس قىلىدىغان بىرەر قارى ياكى مولىلامنىڭ ئۆيى بولغان. تەبىئىي مەزمۇندا ياخشى ئىش، ئېسىل پەزىلەتلەر، ساۋاب، ناچار ئىش، ناچار پەزىلەتلەر گۇناھ، يامان ئىشلارنى قىلىش يامان بولىدۇ دېگەندەك ئومۇمىي تەربىيەدىن باشقا، ناماز ۋە باشقا دىنىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە كېرەكلىك ئۇششاق سۈرىلەر يەنى شەش كەلىمە (يەتتە سۈرە) نى يادلاشتىن ئىبارەت بولغان. ئوتتۇرا مائارىپ تەربىيە سورۇنى كەنت جامەسى (جۈمە ۋە ھېيت نامازلىرى ئوقۇلىدىغان چوڭ مەسچىت) يېنىدا قۇرۇلغان قارىخانا ياكى كىچىك مەدرىسلەر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تەربىيە مەزمۇنى: دۆشە شەكىللىك تاختىدا

ماتارىپ ئىشلىرىدا چوڭ رول ئوينىغان. بۇ توغرىسىدا
پروفېسسور مالوپ ھەم ئوڭغۇللار ئارىسىغا مەدەنىيەت
تارقاتقان، ئۇلارغا ئۇستاز بولغان. ئۇلارنىڭ ھاكىمى-
يەت ئورۇنلىرىدا ئىش يۈرگۈزگەنلەر ئۇيغۇرلار ئىدى.
(«ئۆچمەس يۇلتۇزلار» 10-، 11- بەتلەردىن).

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى (1514—1678) گە كەل-
گەندە يەنە بىر چوڭ ئالىي بىلىم يۇرتى مىرزا ھەيدەر
مەدرىسى (1552-) «خاقانىيە مەدرىسى» (خانلىق مەد-
رىسى) بەرپا قىلىندى. نەتىجىدە، قەشقەر ماتارىپىنى
ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئۇيغۇر ماتارىپى گۈللىنىپ
ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا زور شۆھرەت قا-
زاندى.

ئاپپاق خوجا دەۋرىگە كەلگەندە پۈتكۈل ئۇيغۇر
ماتارىپىنىڭ كۆزى بولغان قەشقەر ماتارىپى ۋەيران-
چىلىققا ئۇچراپ، مەدرىسلەرنىڭ ئورنىنى سوپى دەر-
ۋىش، ئىشانلارنىڭ خانىقاسى ئىگىلىدى، ھەتتا ھىدايىتۇللا
ئىشان (ئاپپاق خوجا) ۋە ئۇنىڭ سوپى ئىشان، زاھىد
دەرۋىشلىرى قۇرئاندىن باشقا بارلىق ئىلمىي
ئەدەبىي كىتابلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى، پۇرسەتتىن
پايدىلانغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى دارىنلى-
رى قەشقەردىكى مەكتەپلەرنى پۈتۈنلەي چىڭ ھاكى-
مىيىتى ئۈچۈن جاسۇسلۇق، ئاخباراتچىلىق ۋە تىلماچ-
لىق قىلىدىغان خائىن - يالاقچىلار تەربىيىلەيدىغان
شوتاڭغا ئايلاندۇرۇۋالدى. شوتاڭغا كىرگەن مىللىي
ئوقۇغۇچىلارغا مانجۇچە «دايىي» كىيىملەرنى كىيدۈ-
رۈپ، بېشىغا مانجۇچە ئۇزۇن چاچ قويدۇرۇپ، مانجۇچە
باش كىيىملەرنى كىيدۈردى. ھەتتا ئۇلارغا ئىسىم-

نابابات (بوتانىكا)، ئىلمى ئەرز (جۇغراپىيە)، تارىخ قاتارلىق پەنلەرنىمۇ ئۆگەنگەن.

ئۇيغۇر ئىسلام مائارىپى ـ ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى بىلەن باشلىنىپ تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر يېقىنقى زامان مائارىپى باشلانغانغا قەدەر مىڭ يىل تەدرىجىي كېڭىيىشى، تەدرىجىي ئومۇملىشىشى، تەدرىجىي دىنىي ئىلىملار بىلەن دۇنياۋى ئىلىملارنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى شەكلىدە داۋاملاشقان. بۇ مائارىپمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ ئالىم، شائىر، يازغۇچى، پەيلاسوف، سىياسىئون، دۆلەت ئەربابلىرىنى يېتىلدۈرگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدە گۈللەنگەن ئۇيغۇر ئىسلام مائارىپى كىدانلارنىڭ جۈملىدىن سەل ئۆتمەي موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن قىرغىنچىلىقتا ئومۇمىي ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ، مۇدەررىس ـ تالىپلار، ئالىم، زىيالىيلار نۇرغۇنلىغان روھى، ئىقتىسادىي، جانىي تالاپەت تارتقان بولسىمۇ، چاغاتاي (1179 — 1242) دەۋرىگە كەلگەندە قايتا گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، تاجاۋۇزچىلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان. «مەدرىسەئى ساجىيە» خارابىسى ئۈستىگە 1260 ـ يىلى مەھمۇدىيە ناملىق بىلىم يۇرتى تەسىس قىلىندى ھەمدە «ساقىيە» مەدرىسى «سائادەت» كۈتۈپخانىسى بىنا قىلىندى. ھەتتا بۇ بىلىم يۇرتىغا كەشمىر، لاھور، بالاساغۇن، خوراسان، قىپچاق دالاسى، ئىلى ۋادىسى، قۇمۇل، تۇرپان، كورلا، خوتەن رايونلىرىدىنمۇ مىڭلىغان كىشىلەر كېلىپ بىلىم شەربىتى بىلەن سۇغۇرۇلۇپ، چاغاتاي ۋە قۇبلەيخانىدىن مەمۇرىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي،

يۇرت شەجەرىسى

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ بىناقىلىنىشى توغرىسىدا

غەيرەتجان ئوسمان

قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسى بۇ ناھىيىنىڭ باشقا يېزىلىرىغا قارىغاندا نىسبەتەن يېڭى يېزا ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يېزا قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. قەشقەر كونىشەھەر بازىرىنىڭ شەرقىدىن 33.5 كىلومېتىر يىراقلىقتا، جەنۇب تەرىپى قىزىل دەرياسى بىلەن يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ. شەرق تەرىپى پەيزاۋات ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسى 1980 - يىللاردىن ئىلگىرى ئاققاش يېزىسى بىلەن قوشۇلۇپ يېڭىئۆستەڭ يېزىسى دەپلا ئاتىلاتتى. ھازىر ئىككى يېزا قىلىپ قۇرۇلدى. 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەر جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 148.8 كۋادرات كىلومېتىر (223 مىڭ 198 مو)، نوپۇسى 25 مىڭ 191 نەپەر، ئاققاش يېزىسىنىڭ يەر مەيدانى 242.78 كۋادـ

فامىلە بېكىتىپ ئۆز ئىسمىنى ئىشلىتىشنى مەنئى قىلدى. نەتىجىدە، نادانلاشتۇرۇش، بىخۇتلاشتۇرۇش، قۇللاشتۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈلۈپ، «چىراغىمىز جاھالەت ئەسىرى» مەيدانغا چىقتى.

سوپى ئىشان، دەرۋىشلەرنىڭ دىنىي مۇستەبىتلىكى قاپلىغان مىسلى كۆرۈلمىگەن جاھالەت - مەرىپەت، ئىلىم - بىلىم ئىزدىگۈچىلەر قەلبىدىكى ئەرپان گۈلخانىنى ئۆچۈرۈپ تاشلاشقا قادىر بولالمىدى. غەرب دۇنياسىدا يۈز بەرگەن پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ دىققەت-نەزەرىنى جەلپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمكانىيەت يارىتالىغان بىر قىسىم ئىلىم ئىزدىگۈچىلەر ھىندىستان، پاكىستان، ئىراق، سەئۇدىيە، مىسىر، تۈركىيە جۈملىدىن رۇسىيە ئىشغالىيىتىدىكى تاشكەنت، بۇخارا، شەمەي، قازان، رۇسىيىنىڭ موسكۋا، پېتىربۇرگ ھەتتا ياۋروپانىڭ بىر قىسىم شەھەرلىرىگە بىلىم ئىزدەپ بېرىشتى.

ھەتتا بەزىلەر ئېلىمىزنىڭ بىر قىسىم چوڭ شەھەرلىرى، ياپونىيە قاتارلىق يەرلەرگىمۇ سودا ۋە ئىلىم ئۈچۈن بېرىپ كېلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىم - بىلىم ۋە پەن - تېخنىكا ئارقىلىق مىللەتنى قۇتقۇزۇش، مىللىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئېقىمى پەيدا بولدى. نەتىجىدە، «جەدىدىزم» نامى بىلەن يورۇتۇلغان يېڭى مائارىپ مەكتىپى مەيدانغا كەلدى.

بىز تۆۋەندە ناھىيىمىزنىڭ يېقىنقى زامان مائارىپ تارىخىنى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن ئىلگىرىكى مائارىپ ۋە ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى (ئازادلىققا قەدەر) مائارىپ دېگەن ئىككى تېما بويىچە بايان قىلىمىز.

لىغاندىن كېيىن بىر قانچە تۈرلۈك يوليوروق بېرىدۇ، بۇنىڭ بىرىدە «تېرىشقا بولىدىغانلىكى بوز يەرلەرنى خەلققە ئاچقۇزۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، خەلقنى يەر، سۇغا ئىگە قىلىپ، كىرىمىنى كۆپەيتىش كېرەك» دېيىلگەن①.

زوھرۇدۇن ھاكىمبەگ بۇ يوليورۇقىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن خەلققە بوز يەر ئاچقۇزۇپ، يەر تېرىشقا ھەيدەكچىلىك قىلغان. شۇ قاتاردا يېڭىستۈستەڭ يېزىسىمۇ ئېچىلىشقا باشلىغان.

بۇ يېزا تەۋەسىگە ئىلگىرى مۇقىم دەريا سۈيى بارمايدىغان، ئەمما كەلكۈن سۇلىرى ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن ئاشقان، يەر - زېمىنلىرىدىن يار ئېلىپ قاچقان سۇلار يىغىلىپ قالىدىغان زەي، شورلۇق، قۇملۇق بىر جاي بولغان. زوھرۇدۇن ھاكىمبەگ بۇ يەرنىڭ ئېچىشقا تېگىشلىك ياخشى يەر ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىتىپ، ئۇنى مۇقىم ئېقىن سۇ بىلەن تەمىن ئېتىش ئۈچۈن تۈمەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشلاپ بېرىش قارارىغا كېلىدۇ.

ئىلگىرى تۈمەن دەرياسىنىڭ سۈيى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن قىزىل دەرياسىغا قۇيۇلۇپ كېتەر ئىكەن. زوھرۇدۇن ھاكىمبەگنىڭ دەريا سۈيىنى قانداق ئۇسۇل بىلەن شەرققە باشلاپ بارغانلىقى توغرىلىق خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان:

بىر كۈنى ئۇ بىر قانچە ئاتقا قوشقۇن، تۆش-تارتقۇ، قاڭتوروق چاتمىغان ئېگەر سېلىپ شەرققە قاراپ ھەيدەتكۈزۈپ ماڭغۇزغان، ئات قەيەر بىلەن

رات كىلومېتىر (364 مىڭ 164 مو)، نوپۇسى 6854 نەپەر دەپ كۆرسىتىلگەن.

يېڭىئۆستەڭ ۋە ئاققاش يېزىلىرىدا ئەزەلدىن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن بولۇپمۇ 1962 - يىلدىن كېيىن بىر نەچچە ئائىلە خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ بىنا قىلىنىشى، 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىشتا زوھۇردۇن ھاكىمبەگنىڭ بىر ئۇلۇش ھەسسىسى بار.

1820 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 1840 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا زوھۇردۇن ھاكىم چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن قەشقەردە ھاكىمبەگ (ۋالىي) بولۇپ تۇرغان.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ بىنا قىلىنىشىدا مۇنداق بىر تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بار. ھىجرىيە 1249 - يىلى (مىلادىيە 1833 — 1834) سەبدەر شاھ ئەزىم دېگەن غالچا ئافغانىستان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن بەدەخشانلىق بىر گورۇھ كىشىلەرنى باشلاپ قەشقەر رايونىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى 3000 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئەۋەتىپ، ئاقسۇدىكى قوشۇنلار بىلەن ھەمكارلىشىپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ سەبدار شاھ ئەزەم باشچىلىقىدىكى غالچىلارنى قەشقەردىن ھىجرىيە 1250 - يىللىرى (مىلادىيە 1835 - يىلى) قوغلاپ چىقىرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى قەشقەرنىڭ پاراكەندىچىلىكتىن قۇتۇلغانلىق توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭ-

بېگى توختى قازاخۇنۇم موللا بوۋاق ئوغلى (موللا توخ-
تى كاشغەرى) سىڭىلىسى ئايلىمخاننى كونا قوغان (ھا-
زىرقى قەشقەر شەھەرلىك 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ تەۋەسى)
لىق دوستىنىڭ ئوغلى موللا مۇھەممەد خەلىپىتىمگە ياتى-
لىق قىلىپ، ئۇ ئىككىيلەننى يېگىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ
سوڭگولاچ كەنتىگە تىنشە بىبۇسكارلىق بىلەن ئۆيلۈك - ئو-
چاقلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ بالا - چاقىسى بولماي، ئۇ
يەردە خاتىرجەم تۇرالمايۋاتقانلىقىنى بىلگەندىن كې-
يىن، توختى قازى ئاخۇنۇم يەنە ئۆزى ھەستۇردخاننى
سىڭىلىسى رايلىمخاننىڭ ئوغلى مامۇت قارىغا ياتلىق
قىلىپ، يەنىمۇ خاتىرجەم قىلغان، مامۇت ئاخۇن تا-
غىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ بوز يەر ئېچىپ، ئۇ كەنتنىڭ
گۈللىنىشىگە مۇناسىپ ھەسسە قوشقان. ئەمما ئۇ كى-
شىنىڭمۇ پەرزەنتى بولماي، داۋاملىق ماكانلىشىپ قې-
لىش ئىرادىسى تەۋرىنىپ تۇرغاندا، تاغىسى توختى قا-
زىنىڭ ئوغلى مەدرەسەئىد ئاخۇن ئۆز ئوغلى ياقۇپقارى،
قىزى رىزۋانخانلارنى ئىنىسى مامۇت قارىغا پەرزەنت
قىلىپ بەرگەن③

19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر
كلاسسىك ئەدەبىيات مۇنبىرىدە چوڭ ئورۇن تۇتىدى-
غان «ماقالات»، «ناۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغ-
رىسىدا»، «بەھرول - ئەنساب» (نەسەپ دەرياسى) قا-
تارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئىمىر ھۈسەيىن سە-
بۇرى قوغان يېزىسىدا تۇغۇلغان. زوھرۇدۇن ھاكىمبەگ
سەبۇرىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدە قولغا كەل-
تۈرۈلگەن نەتىجىلىرىگە ئالاھىدە دىققەت بىلەن قا-
راپ، ئۇنىڭغا بىر ەر شەپقەت كۆرسىتىش ئۈچۈن يېڭى-

ماڭغاندا، ئېگەر ئاتىنىڭ بويىون تەردىپىگە سىلجىسا شۇ يەرگە بەلگە سېلىپ ماڭغان. شۇ ئۇسۇل بىلەن دەريا-نىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ چىققان ئىمىش②. شۇنىڭ-دىن كېيىن ئۇ، يۇمشاق-قاتتىق ۋاسىتىلارنى ئىشقا سې-لىپ، كەڭ خەلقنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، بىر قانچە يىل جا-پالىق ئىشلەپ، تۆمەن دەرياسىنى شەرققە يىگىرمە نەچچە كىلومېتىر ئۇزارتىپ ياسىتىپ، ئۇنىڭغا سۇ باشلىتىپ يېڭىئۆستەڭ تەۋەسىنى تۇراقلىق ئېقىن سۇ بىلەن تەمىنلىگەن. ئاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى قوغان، پاختەكلە، سەمەن، ئاۋات، ئا-تۇش ۋە يېڭىشەھەر، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردىن بىر تۈركۈم ئاممىنى — بەزىلىرىنى ئىختىيارى، بەزىلىرىنى مەجبۇرىي يوسۇندا بۇ يەرگە ئېلىپ بارغان. ئۇلارغا يەر، سۇ، ئۇرۇقلۇق بۆلۈپ بەرگەن، يەنى باشقا ئىش-لەپچىقىرىش سايمانلىرى بىلەنمۇ تەمىنلىگەن. ئېي-تىشلارغا قارىغاندا، ئۇلاردىن ئۈچ يىلغىچە باج - سېلىق ئالماسلىقنى بەلگىلىگەنىكەن. يېڭىئۆستەڭ تەۋە-سىگە ئاھالە كۆچۈرۈشتە نامراتلارنى كۆچۈرۈپلا قال-ماستىن بەلكى بايلار، ھۆكۈمران تەبىقە كىشىلەر، بە-زى ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىمۇ كۆچۈرۈپ بېرىشقا سە-پەرۋەر قىلغان.

بۇنىڭغا بىر مىسال كەلتۈرسەك: تەكتى بەشكېرەم قازىرىق بەگلىكىنىڭ يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدىن (ھازىر بۇ كەنت قوغان يېزىسىغا تەۋە) ئۆز ۋاقتىدا قەشقەر شەھىرى مەھكىمىسىنىڭ قازىلىرىدىن بىرى بولغان ھەم كېيىنچە بەشكېرەم قازىرىق بەگلىكىنىڭ

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يېڭىئۆستەڭ يېزىسى دەسلەپ شەكىللەنگەن چاغدا بەشكېرەم، قازىرىدىق بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، (بەزىلەر ئاۋات بەگلىكىگە قارىغان دېسە، يەنە بەزىلەر ئايرىم بىر بەگلىك ھېسابلانغان دېيىشىدۇ)، «يېڭىئۆستەڭ» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى بولسا تۈمەن دەرياسىنىڭ ئۇزارتىلىپ يېڭىدىن ياسىلىپ مۇشۇ يېزىغىچە بارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېڭىئۆستەڭ يېزىسى بىنا قىلىنغاندىن كېيىن، دەسلەپ ئاچا تام (ئاق تام دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ھەرەمباغ، يىڭنە قاش، سۇگۈلاچ، چېچەكلىك، دۆڭكۆل، لەنگەر، ئاققاش قاتارلىق كەنت، مەھەللىلەر بارلىققا كەلگەن. ھازىر يېڭىئۆستەڭ، ئاققاش يېزىلىرىدا 22 كەنت، مەھەللە بار بولىدى. يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ بىنا قىلىنىشى بەگلىك تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، بۇ يەردە يەنە ھازىر 32 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە (ئاققاش يېزىسى قوشۇلۇپ ھېسابلانغاندا) تىرىكچىلىك قىلىۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا ئەلۋەتتە بۇ خىل تەرەققىياتنىڭ نەتىجە بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئىزاھات:

① ئابدۇرېھىم سابىت «بەدەخشانلىق غالچىلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇغدۇرغان پاراكەندىچىلىك ۋەقەلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1992 - يىلى 2 - سان 11 - بەت.

② بۇ رىۋايەتنى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە قوغان يېزا يۇقىرىقى قازىرىدىق كەنتىدىكى ئوسمان قاسىم سۆزلەپ بەرگەن.

③ بۇ مەلۇماتنى يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ دۆڭكۆل كەنتىدىكى رىزۋانخان مامۇت سۆزلەپ بەرگەن.

④ ئابدۇرېھىم سابىت «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» ئىككىنچى كىتاب 2 - قىسىم 392 - بەت.

-سىڭئۆستەڭ يېزىسىنىڭ «ھەرەمباغ» (باغى ئېرەم) كەنتى-
دىن بىر ئېقىق سۇ، بىر قىسىم بىنام يەر ئاجرىتىپ
بەرگەن، سەبورى ئائىلىسى بىلەن ئۇ يەرگە كۆچۈپ
بېرىپ ماكانلىشىپ ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇرغان.④ دېمەك،
ئۇ، يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ھەسسە
قوشقان.

قەشقەر شەھىرىدىكى بىر قىسىم بايلارمۇ يېڭىئۆس-
تەڭ يېزىسىدىن يەر ئىگىلەپ، كېيىنچە بەزى-
لىرى ئۆزلەشتۈرگەن يەرنى سېتى-
ۋېلىپ قوغۇن - تاۋۇز تېرىپ، باغ بىنا قىلىپ،
قورۇ-جاي ياسىتىپ، ئۇ ئورۇننى يازلىق ئىستىراھەت
ئورنىغا ئايلاندۇرغان. ئۇلار ھەر يازدا، بولۇپمۇ قو-
غۇن- تاۋۇز پىشقاندا خوتۇن-بالىلىرى، دوست - بۇرا-
دەرلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بىر قانچە ئاي تۇرۇپ ياز-
نىڭ مەئىشەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقان.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي تە-
ۋەسىدە يەنە نۇرغۇن قۇم - بارخانلىرى بولۇپ بۇمۇ
كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپتۇرغان. يەنە ئاغرىدىق-
سىلاپ (ئاساسەن رىماتىزم بولغان) كىشىلەر يېقىن -
يىراقتىن بۇ يەرگە كېلىپ قۇمغا كۆمۈلۈپ شىپالىق
تاپقان.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسى مانا شۇنداق نۇرغۇن كىشى-
لەرنىڭ جاپالىق ئىشلىشى ئارقىسىدا بۈگۈنكىدەك ئا-
ۋات، باياشات چوڭ يېزا بولۇپ قالغان. شۇنداق ھې-
سابلىغاندا يېڭىئۆستەڭ يېزىسى 1834 — 1835 - يىل-
لاردىن كېيىن بىنا قىلىنىشقا باشلىغان دەپ ئېيتىشقا
بولىدۇ.

بېسىپ ئۆتۈپ، ئۆز قولى بىلەن پارلاق مەدەنىيەت بەربا قىلىپ، هازىرقى زامان مەدەنىيىتى دەۋرىگە يېتىپ كېلىشكەن. بۇنى ئازادلىقتىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ئىلمىي قېدىرىشلاردا دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈپ، ئېنىقلاپ بېكىتكەن. نۇرغۇنلىغان قەبرىستانلىق، مازالار يۇقىرى تارىخىي ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مول مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

مۇناسىۋەتلىك مەسئۇل تارماقلار ۋە ئىلمىي خادىملار تەرىپىدىن يۈزەكى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ناھىيىمىز تەۋەسىدىن بېكىتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىق 109 بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى مازىرى، مۇرا بۇددا مۇنارىسى، خانئۆي قەدىمكى شەھىرى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىپ باشقۇرۇلىدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتىلگەن، ئۇنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

بىرىنچى ، قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى

(1) خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى (بەشكېرەم يېزىسىدا)

(2) مانكەنت قەدىمكى شەھەر خارابىسى (سايباغ يېزىسىدا)

(3) باغچا قەدىمكى شەھەر خارابىسى (ئوپال يېزىسىدا)

(4) يا قورغان قەدىمكى شەھەر خارابىسى (ئوپال يېزىسىدا)

(5) دەقيانوس قەدىمكى شەھەر خارابىسى (خاگدى يېزىسىدا)

ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

ھېيت كېرىم

كونىشەھەر ناھىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. قەشقەر بوستانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا، قىزىلسۇ ۋە گەز دەريالىرىنىڭ ئىندۇرما تۈزلەڭلىكىگە ئورۇنلاشقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 9 - يىلى (1883 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەسىس قىلىنغىنىغا ئاران 110 يىل بولغان بولسىمۇ، ناھىيىمىز تېررىتورىيىسى تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەڭ قەدىمكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان، بۇ يەردە ياشىغۇچى ئەجدادلىرىمىز مىلادىيىدىن نەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا سۇ بويلىرىدا دېھقانچىلىق، ئوتلاقلاردا چارۋىچىلىق، ئورمانلاردا ئوۋچىلىق قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك قىلغان.

شەھەر - قەلئەلەرنى بىنا قىلىپ، ھۈنەر-سەنئەت، سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ئۆز بېشىدىن مەدەنىيەتنىڭ ھەممە باسقۇچلىرىنى — يونىما تاش قوراللار دەۋرى، سىلىق تاش قوراللار دەۋرى، مىس، تۇچ، چويۇن ۋە تۆمۈر دەۋرى، (مەدەن دەۋرى) مەدەنىيىتى باسقۇچلىرىنى ئۆز ئايىغى بىلەن

(7) بەشكېرەم يېزىسىدىن: بۇمەريەم خېنىم مازىرى.
(8) مۇش يېزىسىدىن: قوش گۈمبەزقە برىستا نلىقى.
(9) ئوپال يېزىسىدىن: غاجو قونار مازىرى.
(10) ئوپال يېزىسىدىن: ھەزتى پاشا يىم مازىرى.
(11) ئوپال يېزىسىدىن: بۇۋى رابىيەم مازىرى.
(12) ئوپال يېزىسىدىن: ئىما ملىرىم مازىرى.
(13) ئوپال يېزىسىدىن: خوجا سەيپىدىن بۇزرۇك-
ۋار مازىرى.
(14) ئوپال يېزىسىدىن: سۇلتان ئالىپ مازىرى.
(15) ئوپال يېزىسىدىن: كونا قوغان مازىرى.
(16) ئوپال يېزىسىدىن: سۇبۇك تىگىن مازىرى.
(17) ئوپال يېزىسىدىن: ئالىپ تىگىن مازىرى.
(18) ئوپال يېزىسىدىن قىلىچ بۇغراخان مازىرى.
(19) لەنگەر يېزىسىدىن: غوجاۋاغ غوجام مازىرى.
(20) ئاۋات يېزىسىدىن: قىلىچ بۇغراخان مازىرى.

تۆتىنچى، تېپىلغان تۇر

(1) لەنگەر يېزىسىدىن: ئاقتام تۇر (پوتەي).
(2) بەشكېرەم يېزىسىدىن: مورا مۇناردىسى.
(3) ئاقىاش يېزىسىدىن: تۇر (مۇنار).
(4) تۆتۈر گىدىكى توققۇز ھۇجرا.

بەشىنچى، مەدەنىي يادىكارلىقلارغا ئائىت

ماددىي نەرسىلەر

(1) تاش قورال دەۋرىگە ئائىت تاش پىچاق، تاش ئوغاق، تاش ھاۋانچا، تۈگمەن تېشى، ياغۇنچاق، تاشقا ئويۇلغان خەت نۇسخىلىرى، تاشقا ئايلانغان قۇشلارنىڭ ئۇلگىلىرى.

(6) ئاقتالا قەدىمكى شەھەر خارابىسى (ئوپال يېزىسىدا)

ئىككىنچى، خارابە ئىزلار

(1) تېرىم يېزىسىدىن تېپىلغان شەھەرخارابە ئىزى.
(2) كامران ساي ئىزى (تېرىم يېزىسىدا)
(3) تېرىم يېزىسىدىن تېپىلغان ئەش خېنىمنىڭ چېكىسى ئىزى.
(4) زەمىن يېزىسىدىن تېپىلغان تۆگمەنبېشى ئىزى.
(5) زەمىندىن تېپىلغان ئېرىقبېشى ئىزى.
(6) بەشكېرەمدىن تېپىلغان مۇرا مۇنارىسى.
(7) بەشكېرەمدىن تېپىلغان كەپتەرخانا ئىزى.
(8) قوغاندىن تېپىلغان ياۋۇلۇق ئىزى.
(9) ئوغۇساقتىن تېپىلغان ئوغۇساق ئىزى.
(10) مۇش يېزىسىدىن تېپىلغان قۇدۇق كۆۋرۈك خۇمدان ئىزى.
(11) ئوپالدىن تېپىلغان موللام تېغى ئىزى.
(12) چاشقان جاڭگال ئىزى (ئوپال يېزىسىدا)

ئۈچىنچى، مەشھۇر مازارلار

(1) لەنگەر يېزىسىدىن: بۇۋى ئانام مازىرى.
(2) تېرىم يېزىسىدىن: قىلىچ بۇغراخان مازىرى.
(3) تېرىم يېزىسىدىن: تاشموللام مازىرى.
(4) زەمىن يېزىسىدىن: تاشموللام مازىرى.
(5) قوغان يېزىسىدىن: شامپاشا مازىرى.
(6) بەشكېرەم يېزىسىدىن: لايلىق تاش قەبرىسى

ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئورۇنلار توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھات

ۋارىسجان رەھىم

مەھمۇد قەشقەرى مەقبەرىسى

مەقبەرە — ئوپال يېزا، موللام بېغى كەنتىگە تەۋە ئازىختا بولۇپ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن ئۈچ كىلومېتىر كېلىدىغان ھەزرىتى موللام تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقان.

ئېنىق ئورنى: E 38° 18′46″ N 75° 30′38″ بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1430 مېتىر ئېگىز. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1983 - يىلى 12 - ئايدا بۇ مەقبەرىنى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئورۇن دەپ ئېلان قىلغان. بۇ مەقبەرە قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىدىن بۇغراخان مۇھەممەد بىن يۈسۈپنىڭ ئوغلى، مىلادىيە 1056 — 1057 - يىللىرىدىكى باھارىسخان ھاكىمى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىم، مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى. ئۇ، تەخمىنەن 11- ئەسىرنىڭ 1- چارىكىدە

(2) كۆلالچىلىق مەدەنىيىتىگە ئائىت ساپال، كۈپ، كوزا، يام، ئەۋرىق، خۇمرا، ھەر خىل قاچا - قۇ- چىلار ۋە ئۇنىڭغا تىزىلغان ئادەم، گۈل - گىياھ، نەق- قاش قاتارلىق ھەر خىل شەكىل نۇسخىلىرى.

(3) ھەر خىل مىس پول، تۇچ ھەيكەل، تۆمۈر، ساۋۇتچاپان، ھەر خىل، ھەر ياغزا مارجان قاتارلىق نەر- سىلەر قىزىلغان بولۇپ، ئاسارە-ئەتىقە ئورنىدا ساق- لانماقتا.

خان ئۆي قەدىمكى شەھىرى

خان ئۆيدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى بەشكېرەم يېزا دائىرىسىدە بولۇپ، بەشكېرەم يېزا خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق ئورۇندىن شەرقىي شىمال 6.4 كىلومېتىر يىراقلىقتا، شەرق تەرىپى سېرىق توپا ئېگىزلىكى، شىمال تەرىپى قامال تاغ تىزمىسى، غەربىي جەنۇب تەرىپى تەكشى كەتكەن مۇنبەت دالا بولۇپ، ئېنىق ئورنى N76° 11′28″، E39° 33′03″، كۆلىمى 8924 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1957 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئورۇن قىلىپ ئېلان قىلغان.

قەدىمكى شەھەر قۇرۇلۇشى سېرىق توپىلىق پەلەمپەيسىمان دالىغا قۇرۇلغان بولۇپ، شەرقىدىكى شەھەر سېپىلىدىن بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان. (ئۇزۇنلۇقى 65 مېتىر) شەھەر چاسا شەكىلدە بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئىككى تەرەپىنىڭ ئوتتۇرا ئارىلىقى 92 × 97 مېتىر، تاملىرى لاي بىلەن كۆككۈرلۈق قىلىپ قوپۇرۇلغان، سېپىلىنىڭ ئاستى كەڭلىكى 6 — 7.5 مېتىر، قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 3.8 مېتىر، شىمالىي قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئات يۈزى شەكىللىك دالان ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىلگىرى كېيىن بولۇپ يۈەنفىڭ يامبۇسى، پارس كۈمۈش پۇلى، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى كۈمۈش پۇل قاتارلىق ئاسارە-ئەتىقىلەر تېپىلغان.

تارىختىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قاراخا-

ئوپا لىنىڭ ئازىق كە نتىدە تۇغۇلۇپ 12 ـ ئەسىر نىڭ بىرىنچى چارىكىدە 97 يېشىدا ۋاپات بولغان ھەم شۇ يەردە دەپنە قىلىنغان.

ئالىم تۈركىي تىللار ئۈستىدىكى ئۇزۇن نەچچە يىللىق ئەمەلىي تەكشۈرۈشلىرى ۋە تەتقىقاتى ئاساسىدا مىلادىيە 1074 ـ يىلى «دىۋان لۇغەتتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنى يازغان، ئالىمنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ يەنە «كىتابۇ جاۋاھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى) دېگەن بىر كىتابنى يازغان. لېكىن بۇ كىتاب بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن.

89 تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئالىم يېشىدا باغداتتىن قايتىپ كېلىپ، ئۆز ئۆمرىنى ئوپال ئازىقتا ئىلىم مەرىپەت تارقىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. شۇڭا، بۇ يەرلەر «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز قولى بىلەن قويغان «ھاي ـ ھاي تېرەك» كى ئالىمنىڭ ئوبرازىنى نامايان قىلىپ تۇرسا، «چەشمە زىلال»، «ئەجىبا غارى»، «ھەزرىتى موللام تېغى» قاتارلىق ئۇزۇن نەچچە دەۋرلەن مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللىك ئىلىم مۇتەخەسسىلىرى، ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلىپ ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. 1993 ـ يىلى مەقبەرە يېنىدىكى ئورمانلىق ئوتتۇرىسىغا ئالىمنىڭ پۈتۈن گەۋدىلىك تەقلىدىي ھەيكىلى ئورنىتىلىپ، كىشىلەر ئالدىدا ئالىمنىڭ بۈيۈك ئوبرازى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈلدى.

مەتلىك مىس بۇيۇملار تېپىلغان. 83 — 90 - يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى تەكشۈرۈپ بېكىتكەن. لېكىن قېزىش خاراكتېرلىك قېزىلمىغان.

قىرغىز يولى بېشى ئىزى

«ئىز» ئوپال يېزىسىدا بولۇپ، يېزىلىق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. ئۈچ كىلومېتىر يىراقلىقتا. (ئىز) نىڭ كۆلىمى 20 مىڭ كۋادرات مېتىر، دېڭىز يۈزىدىن 1440 مېتىر ئېگىز. ئەمىنىيە يىغىلىق دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئېنىق ئورنى: E39° 17′ 16″ N79° 29′ 40″

«ئىز» نىڭ كۆلىمى كەڭ بولغاچقا شۇ دائىرىگە ئائىت ساپال بۇيۇم ۋە ساپال پارچىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. «ئىز» نىڭ جەنۇب تەرىپى بۇلاق سۈيىدىن شەكىللەنگەن ئۆستەڭگە تۇتىشىدۇ، «ئىز» نىڭ يۇقىرى تەرىپى جاڭگاللىق، «ئىز» نىڭ بەزى يەرلىرى يېزىلاردا ئورمان قويۇش جەريانىدا بۇزۇلغان. 1984 — 1985 - يىللىرى ئورمان قويۇش جەريانىدا جەسەت بىلەن قويۇلغان ساپال كوزا، خۇمرا قاتارلىقلار تېپىلغان، بۇ كوزا قاتارلىقلار قىزىل قۇم كوزا بولۇپ، ئالاھىدە پۇختا ياسالغان. «ئاقىدا ئىزى» دىن تېپىلغانلىرى بىلەن ئوخشايدۇ. ئارخېئولوگلار تەكشۈرۈپ 1990 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن دەپ ئېلان قىلغان. لېكىن قېزىش خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىغان.

ئىلار خاندانلىقى مىلادىيە 8 ـ 9 ـ ئەسىردە بۇ شەـ
ھەرنى پايتەخت قىلغان بولۇپ، سۇتۇق بۇغراخان
ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن مۇسۇلمان ئۇيـ
غۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان قاتـ
تىق جەڭدە بۇ شەھەر خارابىلىققا ئايلانغان. يەنە
بىر مەلۇماتتا بۇ شەھەر چاقماق دەرياسىدىن كەلگەن
كەلكۈن سۈيىدە ۋەيران بولغان دېيىلىدۇ.

خوجا قونار ئىزى

«خوجا قونار ئىزى» كونىشەھەر ئوپال يېزىسىـ
نىڭ دۆڭ ئۆستەڭ كەنتىدە بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەتـ
تىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە 2 ـ 3 كىلومېتىر يىراقـ
لىققا ئورۇنلاشقان. «ئىز» دۆڭ ئەتراپىدىكى ئېرىقنىڭ
شەرقىي تەرىپىدىكى بىر تۆپىلىكتە بولۇپ، شەرقىي
تەرىپىدە خوجاقونار مازىرى بار. شىمال تەرىپى ئۆسـ
تەڭ، جەنۇب تەرىپى بۇلاق، «ئىز» ئاساسەن شامالدا
بۇزۇلغان. «ئىز» نىڭ كۆلىمى 10 مىڭكۋادرات مېتىر.

ئېنىق ئورنى: $E39^\circ 16'25''$ ، $N75^\circ 31'32''$ دېڭىز يۈزىدىن

تەخمىنەن 1468 مېتىر ئېگىز.

«ئىز» يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ، ئۇسـ
تىدىن قارىغاندا «ئىز» نىڭ بۇزۇلىشى ئېغىر، لېكىن
قەدىمكى قەبرىستانلىق ساقلىنىپ قالغان. ئۇ يەردىن
83 ـ، 85 ـ، 90 ـ يىللىرى ۋە تا ھازىرغىچە تاش قوـ
رال، تاش پىچاق، قوم قازان، تاش يارغۇ، (قورال)
قىزىل ساپال ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قىمـ

تۆگمە نېپشى ئىزى

تۆگمەنېپشى ئىزى زەمىن يېزىسىنىڭ كوچا كەنتىدە بولۇپ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 7.8 كىلومېتىر كېلىدۇ. «ئىز» سېرىق توپا ئېگىزلىكىدە بولۇپ، تۆت ئەتراپى تەكشى كەتكەن تېرىلغۇ يەر، «ئىز» نىڭ كۆلىمى 25 مىڭ كۋادرات مېتىر، ئېنىق ئورنى: $E39°23'42''$ $N75°43'43''$ «ئىز»دا ساپال پارچىلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ساپال پارچىلىرى ئىچىدە كوزىنىڭ ئېغىزى ۋە قۇلاق پارچىلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا ساپال پارچىلىرىدا قەدىمكى نەقىش ئۈلگىلىرى بار. «ئىز» نىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى قىرغاقتا قەدىمكى كۆلاچلىق خۇمدىنى بار بولۇپ، ئۈستىنىڭ چاپقاندا بۇزۇۋېتىلگەن. «ئىز» دا مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇسخىلىرىنى يىغىۋېلىش قاتارلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، 1991 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن دەپ ئېلان قىلىنغان.

ياۋلۇق ئىزى

ياۋلۇق ئىزى ــ كونىشەھەر ناھىيە قوغان يېزا، يۇقىرىقى قازىرىق كەنتى دائىرىسى ئىچىگە جايلاشقان. قەشقەر شەھىرى مەركىزىدىن ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ. چاقماق دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا، ئۈرۈمچى ـ قەشقەر تاشيولىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە. ئومۇمىي كۆلىمى 360 مىڭ كۋادرات مېتىر،

ئاقدالا قەدىمكى شەھەر خارابىسى

ئاقدالا قەدىمكى شەھەرى خارابىسى ئوپال يېزىسىدا بولۇپ، ئوپىلات دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان. ئاقدالا قەدىمكى شەھىرىنىڭ جەنۇبىي شىمال تەرەپلىرىدە چوڭقۇر خەندەك بار. خەندەك ئىچىدە ئۆستەڭ بار، بۇ ئۆستەڭ قەدىمكى شەھەرنى قورشاپ تۇرىدۇ. قەدىمكى شەھەر ئىككى خەندەك ئوتتۇرىسىدىكى تۆپىلىكتە. دېڭىز يۈزىدىن 1550 مېتىر ئېگىز، كۆلىمى 7884 كۋادرات مېتىر، ئېنىق ئورنى:

E76° 26′
N31° 21′5″ تەخمىنەن مىلادىدىن

ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردە ياسالغان.

بۇ قەلئەنى قەدىمكى شەھەر مەركىزى دېيىشكە بولىدۇ. شەھەر تۆت چاسا شەكىللىك بولۇپ، تاملىرى ساقلاپ قېلىنغان، ھەر بىر تەرىپى تەخمىنەن 80 مېتىر كېلىدۇ. قەلئە ئىچىدىن قىزىل ۋە كۆلرەڭ ساپال پارچىلىرى ۋە يىرىك قۇم ساپال پارچىلىرى قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمىغان ساق كوزا چىققان. بۇ 3 ـ ئەسىر دەۋرىنى تەتقىق قىلىشقا ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قەلئە ئىچىدە تۇنجى قېتىم قېزىۋېلىش ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، 90 ـ يىللى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن دەپ ئېلان قىلىنغان.

بازىرى ئارقىلىق «ھورا بۇددا مۇنارىسى» غا بارىدىغان يولنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن 200 مېتىر يىراقلىقتا، كۆلىمى 100 كۋادرات مېتىر.

ئېنىق ئورنى: E 39° 34′09″ N 76° 12′48″

«ئىز» ئاساسەن بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇپ، سۇنىشى ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئىبادەتخانىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىدىكى ئىككى تېمىلا قېلىپ، قالغىنى ئۆرۈلۈپ كەتكەن، شۇنداق بولسىمۇ ساقلىنىپ قالغان تامنىڭ ئىچى تەرىپىدە تەكشى كەتكەن كىچىك بۇت تەكچىلىرى بار. ئىبادەتخانىنىڭ ئىشىكى جەنۇب تەرەپتە، تام ئېگىزلىكى بەش مېتىر، بۇت تەكچىلىرى بىر خىل تەكشىلىكتە ئالتە قەۋەت ياسالغان، دېھقانلار بۇ ئىبادەتخانا ئەتراپى ۋە ئىچىدىن ھەر خىل ساپال ۋە مېتال بۇيۇملارنى تېپىۋالغان.

مىڭيول تۇر ئىزى

تۇر «ئىزى» مۇش يېزا مىڭيول كەنت كومىتېتىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدە، مۇش يېزا مەركىزىدىن غەربىي شىمال 11 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايدا. «تۇر» ئىزىنىڭ شەرق تەرىپىدە دەريا بار. قالغان ئۈچ تەرىپى تەكشى كەتكەن تېرىلغۇ يەر، بۇ جايدا ئىككى بارىخان بار، «تۇر» غەربىي شىمالىدىكى بارىخان ئۈستىدە، بارىخانىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بەش مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چوققا قىسمىنىڭ كۆلىمى 300 كۋادرات مېتىر. بارىخان

ئېنىق ئورنى : E39° 34′24″، N75° 59′06″

«ئىز» ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن بۇرۇنقى ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. «ئىز» دا ساپال پارچىلىرى كەڭرى بولۇپلا قالماستىن، يەردىن چىقىپ كۆرۈنۈپ قالغان قىزىل ساپالدىن ياسالغان كۈپلەرنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. 1990 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا «ئىز» نىڭ جەنۇبىدىن بىر كوزا تېپىلغان بولۇپ، كوزىنىڭ ھۈنەر-سەنئىتى ناھايىتى يۇقىرى ھەم كۆركەم.

1992 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىش ئېلىپ بارغانىدى. قېزىش جەريانىدا ھېچقانداق تەبىئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان ئۈچ دانە چوڭ كۈپ قېزىۋېلىندى. كۈپلەرنىڭ گىرۋەكلىرى ۋە ھەر خىل نەقىشلىرى ناھايىتى كۆركەم، ئارخېئولوگلارنىڭ قارىشىچە، قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار 3 - ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۇلالچىلىق مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىيال ئىكەن.

كەپتەرخانا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى

بۇ «ئىز» بەشكېرەم يېزىسىنىڭ كەپتەرخانا كەنت دائىرىسىدە بولۇپ، يېزا مەركىزىدىن شەرقىي شىمالغا سەككىز كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا. يەر شەكلى تەكشى، «ئىز» نىڭ غەرب تەرىپىدىكى يول بىلەن خانىشۈي كەنتىگە بارغىلى بولىدۇ. «ئىز» بەشكېرەم

قەبرە ۋە تاش بىلەن ئورالغان ئىككى قەبرە بولۇپ، تاش دۆۋە قەبرە كۆپ، چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 3 — 2 مېتىر ئەتراپىدا، ئېگىزلىكى بىر مېتىر، كىچىكىنىڭ دىئامېتىرى 2 — 1.5 مېتىر ئەتراپىدا تاش بىلەن ئورالغان قەبرە يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، قەبرىگە ئورالغان تاشنىڭ دىئامېتىرى: 0.4 — 0.3 مېتىر، تاشلار بىلەن شەكىللەندۈرۈلگەن بىر جايدىكى تاش دۆۋە قەبرىنى قانۇنسىز ئۇنسۇرلار كولاپ باققان. بۇ قەبرىلەردە قېزىش خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغان.

كونا قورغان قەبرىستانلىقى

كونا قورغان قەبرىستانلىقى ئوپال يېزىسىنىڭ موللام بېغى كەنت تەۋەسىدە بولۇپ، ھەزرىتى موللام تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. يېزا مەركىزىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 2.2 كىلومېتىر جايدا، شەرقىي شىمال تەرىپىدە بىر دەريا بار، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1410 مېتىر.

ئېنىق ئورنى: $E39^{\circ} 90'0''$ $N75^{\circ} 31'33''$ قەبرىستانلىق يارلىقتىن يېرىم ئىللىپىس شەكىلدە چىقىپ تۇرىدۇ. قەبرىنىڭ ئېغىزى جەنۇبقا قارىغان. قەبرە ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتىر، كەڭلىكى 1.8 مېتىر، ئېگىزلىكى 1.4 — 1.3 مېتىر، قەبرە ئېغىزى بىر مېتىر ئېگىزلىكتە، 0.7 مېتىر كەڭلىكتە بولۇپ، قەبرە ئىچىدە بىر تال ئادەم سۆڭىكى بار. يارلىق ئەتراپىدىن ئادەم سۆڭىكى ۋە ساپال پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئېلىنىپ شەكىللىك، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1740 مېتىر.

ئېنىق ئورنى: $E39^{\circ}\,33'\,29''$ $N75^{\circ}\,32'\,15''$ «تۇر» ئىزى شەرقتىن غەربكە قاراپ ئورۇنلاشقان. قارىغاندا مۇنارسىمان كۆرۈنىدۇ. سۇپا ئىزى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 14 مېتىر. جەنۇپتىن شىمالغا كەڭلىكى 10 مېتىر، «تۇر» ئىزى بولغان مۇنار ئەتراپىغا ئازراق ساپال پارچىلىرى چېچىلغان بولۇپ، پارچە - پۇرات، تەركىبىدە ئاز مىقداردا قۇم ئارىلاشقان قىزىل ساپال بار. بۇ بىزنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى كۇلالچىلىق مەدەنىيىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قوۋۇرغا گۈمبەز قەبرىستانلىقى

قوۋۇرغا گۈمبەز قەبرىستانلىقى مۇش يېزا مىڭيول كەنت تەۋەسىدە بولۇپ، كەنت مەركىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا، يېزا مەركىزىدىن غەربىي شىمال 20.5 كىلومېتىر جايدا، قاراڭغۇلۇك دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمال قىرغىقىدىكى ئېگىزلىكتە، قەبرىستانلىقنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئۆزبېكىستانغا بارىدىغان تاشيول ۋە ئىش باشلاپ توختىتىپ قويۇلغان تۆمۈر يول ئۇلى بار. كۆلىمى 10 مىڭ 300 كۋادرات مېتىر،

ئېنىق ئورنى: $E39^{\circ}\,34'\,03''$ $N75^{\circ}\,25'\,14''$ كۆلەمدائىرىسىگە قەبرىستانلىق تارقالغان. قەبرىستانلىق ئاساسەن تاش دۆۋە

تېرېم يېزىسىدىكى تارىخىي ئىزلار توغرىسىدا

ئەسقەر توختى

تېرېم يېزىسى — تاشمىلىق يېزىسىدىن بۆلۈنگەن بىر كىچىك يېزا بولۇپ، يېزىمىزدا «قىلىچ بۇغرا مازىرى» كەنتى، تام ۋاران ـ خارابە ئىزى، «ئاقتام» خارابىسى، «تۆتكۆل» كەنتى، «يېيىلغان مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدىغان ئورۇنلار بار.

مەن ئوقۇش ۋە خىزمەت جەريانىدا ئوقۇغان تارىخىي كىتابلاردىكى قاراخانىيلارنىڭ پادىشاھلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا باغلاپ، دادام توختى غوجى، (1933 — 1993) يۇقىرىدىقى ئورۇنلارنىڭ نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سورىغانىدىم.

دادامنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، چوڭ دادام موللا ئېبلى موللام (1879 — 1941) مۇنداق دەپ چۈشەندۈرگەنىكەن:

قىلىچ بۇغراخان مازىرى

قاراخان سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىۋاتقان مەزگىلدە قىدىرخان بۇغرا ئىسىملىك ماھارەتلىك، چەبدەس، غالىب بىر سەركەردە ئۆتكەنىكەن. ئۇ كىشى راسچىل، جەڭدە كەسكىن ۋە غالىب بولغانلىقى ئۈچۈن «قىلىچخان» دەپ ئۇنۋان ئالغانىكەن.

زاراتگاھلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىن يىراق بولمىغان جايدا كىشىلەر ياسىغان كونا بىر ئۆي بار. ئېگىزلىكى ئىككى مېتر، قالدۇق ئۇزۇنلۇقى ئۈچ مېتر، كەڭلىكى 2.5 مېتر، زاراتگاھلىقىنىڭ يېنىدا تېمىغار ئۆڭكۈر بولغان. بۇ زاراتگاھلىق تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت دەپ قارالماقتا، قېزىش خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغان.

سوبوكتىگىن مازىرى

سو بوكتىگىن مازىرى ئوپال تەۋەسىدە بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 0.9 كىلومېتر كېلىدۇ. شىمالىي ئاي ئىركى جىلغىسىغا يېقىن. دېڭىز يۈزىدىن 1410 مېتر ئېگىز. ئېنىق ئورنى: $E39^{\circ}\ 17'35''$ $N75^{\circ}\ 32'36''$ كۆلىمى يەتتە كۋادرات مېتر بولۇپ، مىلادى 10 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. مازار ناھايىتى بۇزۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، تەبىئىي ھالدا ئۈستىدىكى گۈمبىزى ئۆرۈلۈپ كېتىپ، يالغۇز قەبرىلا قالغان، قەبرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 مېتر، كەڭلىكى 1.5 مېتر، قەبرە ئىككى قەۋەت پەلەمپەي ئۈستىدە، بىرىنچى پەلەمپەينىڭ ئېگىزلىكى يەتتە مېتر، مازارنىڭ تۆت ئەتراپى ھازىرقى زامان زاراتگاھلىقى.

تېكىن — شاھزادە ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ كىشى قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىنىڭ بىر سەردارى ئىكەن. بىزدە بۇ كىشى ھەققىدە تولۇق تەزكىرە يوق.

ۋاپات بولۇپ يۇلغۇنلۇقتا دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆزىگە ئورۇن، دەرىجە ۋە شان - شۆھرىتىگە غەلىبە مۇۋاپىقىيەتلىرىگە ئېتىقاد قىلغۇچى ئۇرۇق - تۇغقان، قوۋم - قېرىنداشلىرى، دوست - بۇرادەرلىرى، ئاۋام ئىخلاسمەنلىرى يىراق - يېقىندىن ئىزدەپ كېلىشىپ قىلىچ بۇغراخان قەيەردە؟ دەپ سورۇشتۇرۇپ، «يۇلغۇنلۇقتا» دېگەن جاۋاب تېپىپ، سالام بېرىپ، ئىخلاس بىلدۈرۈپ، پاتىھە ئوقۇپ ياكى كېيىنرەكتە قۇرئان-تىلاۋەت قىلىپ قايتىشقان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىسىم شەكىللەنگەن.

تام - ۋاران

قىلىچ بۇغراخان لەشكەرلىرى تۇرغان ساراي، قەلئە، ھەربىي ياتاق، ھەربىي ئاتلار بېقىلىدىغان ئېغىللار، سويۇپ يەيدىغان قوي، قوتازلارنىڭ تام خارابىلىرى ئۇلار ئاپىرىدە قىلغان باغ - ۋارانلارنىڭ ئىزلىرى ھېلىمۇ ھەم مەۋجۇت، تېردىم خەلقى شۇ ئىزلارنى تام-ۋاران دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

تۆتكۆل

قىلىچ بۇغراخان لەشكەرلىرى ۋە ئات - ئۇلاغ چارۋىلىرى گەز دەرياسىنىڭ لاي سۈيىنى ئىچىپ كېسەل بولۇپ كەتكەندە، سۈزۈك سۇ ئىچىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىش ئۈچۈن ھازىرقى توتكۆل كەنتى دائىرىسىدە تۆت يەرگە كۆل چاپتۇرغانىكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ كەنتنىڭ نامى تۆتكۆل بولۇپ قالغانىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ زاتىنىڭ نامى قىلىچ بۇغراخان دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. قىلىچ بۇغراخاننىڭ لەشكەرلىرى ھازىرقى «يۇلغۇن بۇغرا كەنتىنىڭ شىمالىي-ئۇپال ھۆلچەڭگىدە كەنتىنىڭ جەنۇبىي ئارىلىقىدىكى ئون كىلومېتىر ئارىلىقتىكى سايىنى كېسىپ شەرق - جەنۇب تامان ئاقىدىغان گەز دەرياسىنىڭ بويىدىكى يۇلغۇنلۇققا ئورۇنلاشقانىكەن. ئۇلار بۇ يەردە ھەربىي قەلئە، ھەربىيلەر سارىيى، ھەربىيلەر ياتىقى، سەركەردىلەر سارىيى، باغ، ھەربىي ئاتلار ئۈچۈن ئېغىل، قوتان ... قاتارلىقلارنى بەرپا قىلغانىكەن. بىرقېتىم چوڭ يېغىلىق بولۇپ ئۇشۇ سايدىن بۇلاقسۇ يېزىسىنىڭ قىز كەنتى تەرەپكە قاراپ قاچقان دۈشمەننى ئات سېلىپ قوغلاۋاتقاندا، قىلىچ بۇغراخانغا زەھەر بىلەن سۇغۇرۇلغان يا ئوقى تېگىپ، شېھىت بولۇپتۇ. جەڭ غەلىبىسىدىن كېيىن لەشكەرلىرى قىلىچ بۇغراخاننى يۇلغۇنلۇق ئارىسىدىكى بىر تۆپىلىككە دەپنە قىلىپ، 40 كۈن ھازىسىنى ئاچقانىكەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مازار ھېيت-ئايەم كۈنلىرىدە خەلقنىڭ تاۋاپ گاھى بولۇپ كەلمەكتە.

يۇلغۇن بۇغرا مازىرى

بۇ ھازىرقى تېرىم يېزا 1 - كەنتىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ يۇقىرىقى تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قەدىرخان قىلىچ بۇغراخان يۇلغۇنلۇقتا ھەربىي گازارما بىنا قىلىپ قوشۇن تۇرغۇزغاندىن كېيىن، مەيلى ئۇ ھايات ۋاقتىدا، مەيلى

دىم. ھەزرىتى موللام مەقبەرىسى چوقۇم مەھمۇد قەش-
قەرىنىڭ مازىرى ئوخشايدۇ، بۇنىڭغا مېنىڭ ئۆز كۆزۈم
بىلەن كۆرگەن مۆھۈرلۈك خەتلا ئىسپات بولالايدۇ.

1940 - يىلى قەشقەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەۋقاپ
مۇدىرى ئابدىرىشىتئاخۇن ئوپالغا چىقىپ ۋەخپە زېمىنلارنى
ئېنىقلاش، ئىجارىگە بېرىش خىزمىتىنى ئىشلىگىلى
باشلىدى. بىر كۈنى مەن ئۇ كىشىنى باشلاپ سۆسەر
ئاغزىغا بېرىپ، غوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارلىرىم مازارى-
نىڭ ۋەخپىسىنى ئېنىقلاشقا كىرىشتۇق. شۇ ۋاقىتتا
مەتتىكام دېگەن كىشى ئۆيىدىن بىر پارچە مۆھۈرلۈك
خەتنى ئېلىپ چىقتى. ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغانىكەن:

«ئازىق مەھەللىسىقا تارتېرەك ئېرىقىدىن سۇكس-
رىدىغان بەش پاتمان يېرىمنى (بىر پاتمان بىر يې-
رىم موغا توغرا كېلەتتى) غوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋار-
لىرىمغا ۋەخپە قىلدىم. چىراغ يېقىش، نەزىرە - نۇز-
رەتلىرىگە ئىشلەتسۇن»، دېيىلگەنىكەن. بۇ زېمىن ئوپال
لەڭزە ئەتراپىغا توغرا كېلەتتى، مۇشۇنىڭغا قارى-
غاندا، ئازىق مەھەللىسىمۇ ئوپالدا،
مەھمۇت قەشقەرى ئوپالدا تۇغۇلغان، ئوپالدا
ۋاپات بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.
سىلىنىڭ قاشلىرىغا كېلىشىم مەدەنىيەت يۇرتى مەدەنىي
يادىكارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇڭا سىلە ۋاقىت
چىقىرىپ بارسىلا بىز ئىز قوغلاپ ھەزرىتى موللام شە-
يىخلىرى ۋە پېشقەدەم كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ ماتې-
رىيال توپلىساق، بۇ ئالىمنىڭ مەقبەرىسى يورۇتۇلسا،
مېنىڭ كېسىلىممۇ خېلىلا ئېغىر، ۋاقتىممۇ ئاز قالدى.

ھەزرىتى موللام مەقبەرىسىنىڭ مەھمۇد قەشقىرى مەقبەرىسى ئىكەنلىكىنى بېكىتىش جەريانىدىن بىر ئەسلىمە

ئىسمايىل ئىبراھىم

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ نەشىر قىلىنىپ پۈتۈن جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغان كۈنلەر ئىدى. 1982 - يىلى 4 - ئاينىڭ 21-كۈنى ئەتىگەندە ئوپال قۇمباغ كەنتىدىن پېشقەدەم ئارىپچى قاسىم رېھىم كىرىپ كەلدى. ھال-ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن:

— سىلىنىڭ ۋاقىتلىرى يەتسە، مەن بىر مۇھىم ئىشنى سىلە بىلەن مۇزاكىرىلەشەي، دېگەنىدىم دېدى

مەن قولۇمدىكى ئىشنى توختىتىپ:

— قانداق ئىش ئىدى دېدىم.

قاسىم رېھىم يۆتىلىپ، ھاسىراپ كەتتى. مەن:

—سالامەتلىكلىرى ياخشى ئەمەس ئوخشايدۇ، —دېدىم.

—شۇنداق يۆتىلىم ئۆپكەمنى پۈلەپ ھالىمنى قويمايۋاتىدۇ. ۋاقىتلىرىنى ئالماي، گېپىمنى دەي، — دەپ سۆز باشلاپ، سومكىسىدىن مەھمۇت قەشقىرىنىڭ 1 - تومىنى ئېلىپ، بۇنىڭدا ئوپال مېنىڭ يۇرتۇمنىڭ نامى دەپتۇ، يەنە بىر جايدا ئازىق بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى دەپتۇ، بۇنى ئوقۇغاندىن كېيىن سىلىنى ئىزدەپ كەل-

بىز شۇلارنىڭ دېگىنىنى يېزىپ، راستلىغىلى قول قويدۇرۇپ ئۇ جايدىن يېنىپ، سۆسەر ئاغزىدىغا كەلدۇق. 97 ياشلىق مەممەتكام بىلەن كۆرۈشتۇق.

بىز مۇشۇ جاينىڭ قەدىمكى ئىسمى نېمە؟ -دەپ سورىدۇق. مەممەتكام:

— ماۋۇ مارجان بۇلاقنىڭ سۈيى ئاقىدىغان ئېرىقنى «قاتار تېرەك» ئېرىقى دەيمىز، مەن 6 — 7 ياش ۋاخلىرىمدا دادام «ئوغلاقنى ماۋۇ ئازىق دارىسقا ئېلىپ كىرمەگىن، تۆلكە يەپ كېتىدۇ، ئىلگىرى شۇنداق بولغان» دەيتتى. مۇشۇ جايدا ئىلگىرى كاتتا ئىمارەتلەر، يىپقا تىزغاندەك قاتار تېرەكلەر، كۆركەم باغ، چىرايلىق بوستانلار بار ئىكەندۇق. بۇ جاينى ئازىق مەھەللىسى دەپ ئاتايتتى، -دېدى. بۇ كىشىنىڭ سۆزىنى يېزىپ ئايىغىغا قول قويدۇردوق.

ئەتىسى ئېشەك هارۋىسى بىلەن كۆكچى 6-دادۇيىگە چىقىپ، مەدەت ئىمىن ئەمەت دېگەن كىشى بىلەن سۆزلەشتۇق. مەمەت ئىمىن ئەمەت:

— دادام ئۇستا خەتتات ئىدى، كىشىلەر ئەمەت مولام خەتتات دەپ ئاتايتتى. دادامنىڭ دېيىشىچە، ھەزرىتى موللام ئۇلۇغ ئادەم ئىكەن، ئۇنى «ئىلىمگە ھۆددىگار پىرىم» دەپ ئاتايدۇ، ئىلىم تەلەپ قىلىدىغانلار شۇ جايغا بېرىپ تۈنەپ، تەلەپ تەۋەججۇدا بولىدۇ، ھاي-ھاي تېرەكنى شۇ كىشى باغداتتىن كېلىپ تىككەنىكەن. بۇ كىشى چەتتە نۇرغۇن بىلىم ئالغان ئالىم، ئىكەن دېگەنىدى. مەن

كۆزۈمنىڭ ئۇچۇقچىلىقىدا ئىزدەنسەك دەيمەن، ـ دېدى.
بۇ سۆز ماڭا چوڭقۇر تەسىر قىلدى.

ئەتىلا ئىشنى ئورۇنلاشتۇرۇۋېتىپ باراي دېدىم.

قاسىم رېھىم يۆتەلگىنىچە چىقىپ كەتتى. مەن ئۇزىتىپ قويدۇم. ئەتىسى مەن مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ ئوپالغا باردىم. قاسىم رېھىم تەكى توتۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ تەسلىكتە ئورنىدىن تۇرۇپ، ئېشەك هارۋىسىنى قېتىپ چىقتى.

ئىككىمىز ھەزرىتى موللامغا بېرىپ باۋۇدۇن قارىم (ئاتا-بوۋىسى شەيخ)، ئوسمان قارىم، مەتىر ھېم شەيخ قاتارلىق ئونىنەچچە ئادەمنى باۋۇدۇن قارىمنىڭ ئۆيىگە يىغىپ سۆھبەت ئېلىپ باردۇق. قاسىم رېھىم: ھەزرىتى موللامنىڭ ئىسمى نېمە؟ دەپ سورىدى. باۋۇدۇن قارىم: بۇ كىشىنى «ھەزرىتى مەۋلانە شەمشىدىن ئەللامى» دەيمىز دېدى. مەن:

— ھەزرىتى دېگەن ئۇلۇغ مەنىدە، مەۋلانە دېگەن ئۇنۋان، شەمسىدىن دېگەن قۇياش، ئەللامى دېگىنىمىز ئۇنۋان، زادى ئۆز ئىسمى نېمىدۇ؟ دېدىم. ئوسمان قارىم:

— دادام بۇ كىشىنىڭ ھۆسنىيىن بىننى مەھمۇد دېگىنى ئېسىمدە، ـ دېدى. باۋۇدۇن قارىم بىر كىتابنى كۆتۈرۈپ چىقىپ:

— بۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى ئىكەن، بۇنىڭ بۇ يېرىدە ئاقدالا قەدىمكى شەھىرىنى ئەلشەھرام دەپتۇ، مۇشۇنىڭدا ھۆسنىيۇن بىننى مەھمۇد دېگەن ئىسمنى ئۇچراتقانىدىم، ـ دېدى.

قاراباش، يارغۇ، دوغلات قاتارلىق كەنتلەردە 40
يېقىن ئادەم بىلەن ئۇچرىشىپ، پېشقەدەملەرنىڭ سۆزد-
نى ئاڭلىدۇق. بەزىسى «ھەزرىتى موللام ئەجدىھانى
ئۆلتۈرگەن پالۋان ئىكەن، ئوپال يۇرتىنى بالا قا-
زادىن ساقلاپ قاپتىكەن. ھازىر ئەجدىھا غارى مانا
مەن دەپ ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئەجدىھانىڭ ئۆلۈ-
كىنى يانتاق توپلاپ كۆيدۈرۈۋەتكەنىكەن. شۇڭا غارنىڭ
ھەممە تەرىپى ئىس بىلەن قاپلانغان» دېيىشتى، بەزىسى
«ئەجدىھانى ھەزرىتى موللامنىڭ شاگىرتى ئىمام ما-
لىك ئەكبەر بىلەن ئىمام مالىك ئەسقەر موللامدىن
رۇخسەت ئېلىپ ئۆلتۈرۈپتىكەن» دېيىشتى.

ئوپال كۆكچى 6- كەنتتىن توختى ئىمام: ئاخۇنۇممەن
تەزكىرىسىنى ئوقۇغان يۇقىرىقى سۆزلەر ئېنىق يېزىل-
غىنى راست، دەپ قوشۇمچە قىلدى. قۇمباغ 7- داۋيدىن
مۇسا ئەمەت: بىر دانە تاشقا ئويۇلغان خەت بار ئىكەن،
مۇللامېيىغى 5 - داۋيىنىڭ سېكرىتارى
ياقۇپ ئېسا ئوقۇغانىكەن. ئۇنىڭدا: «ھۆ-
سۈيۈن ئوغلى مەھمۇد قەشقىرى، دەپ يېزىلغانىكەن، شۇ
تاشنى تاپساق تېخىمۇ روشەن بولاتتى» دېدى.

بىز قاسىم رەھىم بىلەن ئېشەكھارۋىسىدا مۇللامېيىغى
5-داۋيگە بېرىپ، ياقۇپ ئەيسانى تاپتۇق، خەت ئويۇلغان
تاشنى كۆرگەن جايدا شودۇيجاڭمۇ بار ئىدى، دېدى. سې-
كرىتار شودۇيجاڭنى چاقىرىپ تاشنى كۆرسە-
تىشنى تاپىلاپ بىزگە قوشتى، قاسىم رەھىم ۋە مەن
شودۇيجاڭ بىلەن تاشنى بىر كۈن ئىزدىدۇق.
تاشنىڭ ئورنى بار بولۇپ، تاش يوقالغان. سې-
ھۇنت زاۋۇتىغا تاش توشىغانلار ئېلىپ كەتتىمۇ يا ؟

1930 ـ يىللىرى ئۆمەر داموللامدا تالىپ بولۇپ ئو-
قۇدۇم. بۇ كىشى بۇخارادا بىلىم ئالغان ئىكەن. بىر
كۈنى ئوتتۇزغا يېقىن تالىپنى ئېلىپ چىقىپ ھەزرى-
تى موللامنىڭ ھۇجرىسىدا تۈنىدى، ئۆزى كېچىچە ئى-
بادەت بىلەن بولدى. ئەتىسى نورۇز بۇلاققا ئاپىرىپ
نەزمە تۈزدۇق، نەزمىمىزنى بۇلاققا تاشلاپ، ئايىغىدىن
سۇ ئىچتۇق. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى داموللامدىن سورى-
دۇق. ئۇ كىشى باشتىن دەي دەپ «ھەزرىتى موللام»
دېگەن مازار ھۆسۈيىن ئىبنى مەھمۇد دېگەن ئۇلۇغ
ئالىمنىڭ مەقبەرىسى، ئۇ كىشى«مەدرىس مەھمۇدىيە»
دە نۇرغۇن تالىپلارنى ئوقۇتقان. ھەر يىلى نورۇز
ئېيىدا تالىپلىرىغا نەزمە تۈزدۈرۈپ نورۇز بۇلاققا
ئەكىلىپ سۇغا تاشلاپ ئايىغىدىن ئىچىدىكەن. شۇڭا
ھەممە ئادەم ئۇ كىشىنى «ئىلىمگە ھۆددىگار پىرىم»
دەپ ئاتاپ كەلگەن. بىز بۈگۈن شۇ كىشىنى سېغىنىپ
شۇ كىشىنىڭ يولى بويىچە ئىش قىلدۇق.«ئاۋۇ كۆرۈن-
گەن مازار خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋار دېگەن شۇھەز-
رىتىمىنىڭ چوڭ دادىسى بولىدۇ، قاسىم قازاخۇنۇمنىڭ
ئىشىكى ئالدىدىكى بۇرابىيە بىسرىم دېگەن مازار ئالىمنىڭ
ئانىسىنىڭ مازىرى، بۇ زاتنىڭ دادىسى ھۆسۈيۈن بىننى
مۇھەممەت قەشقەرىدىكى ئوردىدا كاتتا ئەمەلدار ئى-
كەن. سىلەر ئىلىم ئىزلىسەڭلار بۇ كىشىنى ياد ئېتىپ
تۇرۇڭلار، دېگەنىدى دېدى ھەم ئۆز قەلىمى بىلەن سۆزىنىڭ
ئايىغىغا ئىمزاسىنى قويدى. دىلىمىز يورۇپ، ئىشەن-
چىمىز ئېشىپ، ھەزرىتى موللامنىڭ تەزكىرىسىنى ئىز-
دەپ ئون نەچچە كۈن قاسىم رەھىم بىلەن ھۆل جىگدە،

مەمەت زۇنۇن سىدىق (قەشقەر ۋىلايەتلىك ئارخېئولوگىيە ئورنىنىڭ مەسئۇلى) غا دوكلات قىلدۇق. مەمەت زۇنۇن ئىككىنەپەر كادىرنى ھەمراھ قىلىپ، ئۆزى بىر قېتىم تەكشۈردى. ئاخىر شۇ ۋاقىتتىكى مۇئاۋىن ۋالىي ئەيسا شاكىرغا دوكلات قىلدى. ئەيسا شاكىر بۇنى قوللاپ تېخىمۇ چوڭقۇر تەكشۈرۈش توغرىسىدا مۇھىم يوليورۇق بەردى. بۇ ۋاقىتتا قاسىم رەھىمنىڭ كېسەلى ئېغىرلىشىپ كەتكەچ ئورنىدىن تۇرالمىدى. بۇ دوكلاتنى باش ۋالىي مامۇتتۇپ ئاڭلاپ قوللىدى ۋە مۇھىم يوليورۇق بەردى. شۇ يىلى قاسىم رەھىم ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئۇ، جان ئۈزۈش ئالدىدا «مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى ئەمەلىيلىشىپ كەتسە، خاتىرجەم ياتاتتىم» دېگەنىدى.

شۇ يىلى — 1982 - يىلى 10 - ئايدا «تۈركىي تىللار دىۋانىنىڭ 2 - تومى» نى ئىشلەش ئۈچۈن ئىبراھىم مۇتىئى، مىرسۇلتانلار قەشقەرگە كەلگەندە، ۋالىي مامۇتتۇپ ئەھۋالنى ئۇلارغا دېگەن، مەمەت زۇنۇن سىدىق ئەھۋالنى تەپسىلىي دوكلات قىلغان. ئۇلار كونىشەھەر ناھىيىسىگە چىقىپ ئوپالغا باردى. بىز سۆزلەشكەن پېشقەدەم كىشىلەرنى يىغىپ بىر كۈن سۆھبەتلىشىپ، بەزى ماتېرىياللارنى تولۇقلىدى. ئەتىسى ئۇلار قايتىپ كېتىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي مەمۇرىي مەھكىمىدە 25 كىشىلىك ئالىم-مۇتەخەسسىسلەر يىغىنى چاقىرىلدى، ماتېرىيال بېكىتىلدى. چۈشتىن كېيىن ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم يىغىنغا كەلدى. ماتېرىيال، پاكىتلارنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ ئۆزىدىكى «مەسنەۋى شېرىپ» دېگەن كىتابنىڭ ئىچىدە مۆھۈرلۈك بىر ھۆججەت بار، كۆرۈپ

دېدى. بىز قايتىپ كېلىپ شۇ ۋاقىتتا تاش توشۇغانلارنى يىغدۇق، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قۇربان ئىسىملىك بىر ياش: «مەن بىر كۈنى كېيىن قايتىدىكەنمەن، خەت ئويۇلغان تاشنى ئېلىپ بېرىپ، ۋەزىپە ئورۇنداشنى ئويلاپ، ئۇ تاشنى مىدىرلىتالمىدىم، خەتنىڭ بەزى قىسمى ئۇۋۇلۇپ مەنىسىنى يوقاتقان. ھۆسۈيۈن ... مەھمۇد قەشقەرى مەۋلانە ... دېگەن خەتلەر ئوچۇق ئىكەن، تۆت كىشى ئاران ھارۋىغا ئالدۇق، كېيىن شۇ تاشنى ئۆز پېتى تام ئۇلىغا بېسىپ سېمونت قويدۇق، ئۇ تاش تامنىڭ ئۇلىدا بار دېدى. مەن شۇ دۆيجاڭ ۋە تاشچىنى ئېلىپ سېمونت زاۋۇتىنىڭ قورۇسىغا باردۇق. تاشنى باسقان جاي قورۇلۇشىنىڭ ئاساسي گەۋدىسى ئىكەن. ئېلىشقا توغرا كەلسە، ساق ئېلىنىشقا كۆزۈم يەتمىدى. چۈنكى ئۈستىدىن سېمونت قويۇلغان بولۇپ ئېلىشقا مۇمكىن بولمىدى، ئامال بولماي كۆرگۈچىلەردىن ئىسپات ئالدۇق. كەنتمۇ-كەنت ئىزدەپ يۈرۈپ تەزكىرىنى تاپالمىدۇق.

1958- يىلى ھۆلجىگىدە 11- كەنتتىن مەمەت چوڭنىڭ ئۆيىدىن بىر تەزكىرىنى تاپقان بولساقمۇ ئاپتونوم رايونلۇق بۇۋۇگۇۋەنگە ئېلىپ كېتىلگەنىدى.

ئوپال كۆكچى 6 - دادۈيىدىن مەمتىمىن ئىمەت، موللام بېغى 5-دادۈيىدىن ئايىمىنىسا مەمەت قاتارلىقلارمۇ نۇرغۇن ماتېرىيال، پاكىتلار بىلەن تەمىنلىدى.

مەرھۇم قاسىم رەھىمىنىڭ ئىلگىرى قانچە ئۇزۇن ئىزدەنگەنلىكىنى مەن بىلمەيمەن، كېيىن ئۇ مەن بىلەن بىر يىلدىن ئارتۇق ئىزدىنىپ، نۇرغۇن جاپا-رىيازەت چەكتى. ئاخىرى قولىمىزدىكى ماتېرىيالنى —

ئازادلىق ئەرپىسىدە توققۇزاق خەلقىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن ئاجايىپ پاجىئەلىك ۋەقەلەر

ئابدۇرېھىم رازى (پېشقەدەم مائارىپچى)

ئەكسىيەتچىل مۇستەبىت پۇرسەتپەرەس شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ «ئىلغار» لىق چۈمپەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، 1943 - يىلى سۇڭمېيلىڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن جاڭجېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، شىنجاڭدىكى 12 يىللىق فاشىستىك زوراۋانلىقى ۋە قىرغىنچىلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، نەنجىڭغا كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىشلىرى گومىنداڭ پارتىيىسى، ھۆكۈمىتى ۋە ئارمىيىسىگە قالدى. شىڭدەۋردىنمۇ ئېشىپ چۈشكەن زۇلۇم - سىتەم، ئازاب - ئوقۇبەت شىنجاڭ خەلقىگە بىرلا چىقىش يولى قالدۇردى. ئۇ، بولسىمۇ ئىنقىلاب ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىنسان ۋە مىللىي قەدىرىيەتلىرىنى ساقلاش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئەكسىيەتچىل زوراۋانلىققا، زۇلۇم ئىستىبداتقا قارشى ئىنقىلاب ئوتى پارتلىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ زۇلمىنى زۇلۇم بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، ئىستىبداتى ۋە خەلق ئۈستىدىكى قىرغىن-

بېقىڭلا، دېدى. ئۇ ھۆججەت بۇنىڭدىن 152 يىل بۇرۇن ئۆتكەن قەشقەرنىڭ ئەلىمى دوللا سادىق ئەلەمىنىڭ «مەسنەۋى شېرىپ» دېگەن كىتابىنى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۇپرىقىغا ھەدىيە قىلغانلىقى، «چەشمەزۇلال» قېشىدا ئولتۇرۇپ، توققۇز كىشىنىڭ گۇۋاھلىقى بىلەن ئۆز مۆھۈرىنى باسقانلىقى قەيت قىلىنغان ھۆججەت ئىكەن. بۇنىڭ بىلەن تەكشۈرۈپ بېكىتىشىمىزنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، ھەزرىتى موللام مەقبەرىسى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسى ئىكەنلىكى پولاتتەك پاكىتلار ئارقىلىق ئېنىقلاندى.

يۇرتدىشىمىز قاسىم رەھىم ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا كېسەل ئازابىنى يېڭىپ، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەقبەرىسىنى بېكىتىشتە ئاجايىپ ياخشى خىزمەت كۆرسەتتى، مەرھۇم قاسىم رەھىمنىڭ بۇ تۆھپىسى مەڭگۇ قەدىرلەشكە، ھۆرمەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

توققۇزاقتىكى پاششىپ، ھەرشەپ، يۈز بېشى، بوجاڭلار بىر نەچچە ئون بېشى، دوغىلارغا بۇ ئاتلارنى كېچىسى (كۈندۈزى يولدا ئادەم كۆپ ھۈركۈپ كېتىدۇ، باشقۇرماق تەس دەپ قاراپ) ھەيدىتىپ، تەلۋىسچۈك دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، قىزىل دەرياسىنى ياقىلاپ پايتىما كۆۋرۈك بىلەن يېڭىشەھەردىكى گومىنداڭنىڭ ھەربىي رايونىغا ئۆتكۈزۈپ بېرەمەكچى بولىشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا گومىنداڭنىڭ كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەر-ساقچىلىرى تاشقورغان، ئوپال، تاشمىلىق، يېڭىسار، قاتارلىق جايلاردا ھەرىكەت قىلىۋاتقان تاغ ئىنقىلابچىلىرىدىن قورقۇپ، ھۈركەك بولۇپ قالغان. كېچىلىرى شەھەر ئەتراپى، دەريا بويلىرى ھەتتا كوچا-مەھەللىلەرگىمۇ قورااللىق پوس قويۇپ خاتىرجەم ئۇخلىيالمايدىغان كۈنلەر بولۇپ، ئۆز-ئۆزىدىنمۇ قورقۇپ ھۈركۈپ، ئاما نىخۇدا ئۇخلىيالماس بولۇپ قالغانىكەن. دەريا بويى ۋە يول ئېغىز-ئاچاللارغا قويۇلغان گومىنداڭ ساقچىلىرى مۇنچىۋالا كۆپ ئاتنىڭ ئاياغ تىۋۇشىنى ئاڭلاپ ئوق چىقىرىشىپ بىر-بىرىگە بەلگە بېرىشىپ، «تاغلىق ئاتلىق ئوغرى» كەلدى، دەپ خەۋەر قىلىش ئۈچۈن شەھەرگە تىكىۋېتىدۇ. («گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاغ ئىنقىلابچىلىرىنى تاغلىق ئاتلىق ئوغرى» دەپ ئاقارەت قىلىشاتتى) پۈتۈن بىر كېچە كونىشەھەردىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىيلىرى قورقۇپ پاراكەندە بولىشىدۇ.

بىرەر ئادەم، بىرەر ئاتقا ئوق تېگمىشتەك ئەھۋاللار

چىلىقىنى ئىستىبىداتلىق ۋە قىرغىنچىلىق بىلەن مۇس-
تەھكەملىمەكچى، ئىنقىلاب ئارقىلىق ئېچىپ تاشلانغان ھىيلە-نەيرەڭلىرىنى يېڭى ھىيلە-نەيرەڭلەر بىلەن ياپى-
ماقچى بولدى. بولۇپمۇ «11 بېتىمدىن» كېيىن ئۆز-
ىنىڭ ئەشەددى ياۋۇزلۇقىنى «11 بېتىم» نى يېپىرتىپ
تاشلاش ئارقىلىق يېڭى-يېڭىسانسىز ياۋۇزلۇقلار بى-
لەن جىنايەتلىرىنى مۇپەسسەل تولدۇردى. بۇنىڭغا ئازادلىق ئەرپىسىدە يۇرتىمىز توققۇزاقتا يۈز بەرگەن تۆۋەندىكى پاجىئەلەر مىسال بولالايدۇ.

ئات سېلىقى

1946-يىلىنىڭ ئاخىرى 1947-يىلىنىڭ باشلى-
رى قىش پەسلى گومىنداڭچىلارنىڭ فاشىستىك قىر-
غىنچىلىقى زۇلۇم ئىستىبىداتى ئەۋجىگە چىققان، ئال-
ۋاڭ-ياساق، ھاشار-سېيىلەرنىڭ تورلىرىمۇ، قېتىم سانىمۇ تازا كۆپەيگەن ۋاقىت ئىدى. ئاشلىق، ئوتۇن، يىدە، سامان، پۇل... قاتارلىق سېلىقلارنىڭ قۇيرۇقى ئۈزۈلمەيتتى. ماناشۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە توققۇ-
زاق تەۋەسىدىكى ھەر بىر كەنتكە ئۈچ-تۆت تۇياقتىن ئات سېلىقى چۈشتى. ھەر قايسى يۇرتنىڭ بەگ، يۈز بېشى، بوجاڭلىرى سېلىق مىقدارىنى پۇلغا سۇندۇرۇپ، خەلقنى قاقشىتىپ پۇل يىغىپ ئۆز چۆنتىكىنى تولدۇ-
رۇپ، قالغىنىغا قانچە تۇياق ئات سېلىقى چۈشكەن بول-
سا، شۇنچە تۇياق ئات سېتىۋېلىشىپ، توققۇزاق رايونلۇق ھۆكۈمەت ئالدىغا 100 تۇياقتەك ئاتنى يىغىشقانى-
كەن، بۇ ئاتلارنى يېڭىشەھەردىكى گومىنداڭ ئارمى-
يىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن.

ئوقۇتقۇچىسى) نىڭ ئىسپات ماتېرىيالى قوشۇمچە قىلىندى.

مەرھۇم دادام سىدىقاخۇن سامسىپەز ئۆلۈمى توغرىسىدا ئانام ۋە باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن ئاڭلىغانلىرىم:

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى گومىنداڭنىڭ بىر بۆلۈك قوراللىق ئەسكەرلىرى (بىرپەي بولسا كېرەك) يۇرتىمىز سايباغ يېزا تۆۋەندىكى مەنگەن 14 - دادۈي 11 - مەھەللە (تاز قوغان)، 12 - مەھەللە (تۆگمەنبېشى) گە بىگۇناھ پۇقرالارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش مەقسىتىدە كەلگەنىكەن. كەچ سائەت ئونلار بىلەن مەتسىدىق مەتتاھ (مالىيە نازارىتىدىكى ئابلىز چۇجاڭنىڭ دادىسىنىڭ ئۆيى) ئابدۇرېھىم قارى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆيىنى بۇلىغانىكەن. ئابدۇرېھىم قارى دېگەن ئادەم دادامنى «بىزنىڭ ئۆينى بۇلاپ قۇرۇقداپ قويدى، چىقىپ ماڭا ياردەم قىلساڭلار» دەپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەنىكەن. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى دادام ۋە باشقا ئۇرۇق-تۇغقانلارنى تۇتىۋېلىپ ئۇرغان ۋە بىزنىڭ تۆگمەنگە سولىۋېلىپ ئۇرۇپ سوراق قىلغان. دادامنى ئۇرۇپ قىيىنىغانىدا دادام تۆگمەندىكى كەكە بىلەن گومىنداڭ ئەسكىرىنى چانىغانىدا دادامغا ئوق چىقىرىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىكەن. مەھەللىمىزدىكى چوڭ - كىچىك كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگەندەك قوناقلىققا مۆكۈپ يۈرگەنىكەن. تۇتىۋالغان بىرقىسىم كىشىلەرنى باغلاپ شۇ چاغدىكى توققۇزاق قورچاق ساقچى ئىدارىسىغا سولاپ ئۆلگىدەك ئۇرغان. دادامنىڭ ئىنىسى

يۈز بەرمەي ئاتلار ئەتىسى ئەتىگەندە يېڭىشەھەر-
دىكى گومىنداڭ ھەربىي رايونىغا تاپشۇرۇلدۇ. لېكىن
شۇ بىر كېچىلىك پاراكەندىچىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمى-
تى ۋە ئۇنىڭ قۇراللىق كۈچىنىڭ نامى-ئەھۋالۋە «قۇد-
رىتىنى» خەلق-ئالەمگە پاش قىلىپ قويدى.

بۇلاڭ - تالاڭ

ئازادلىق ئەرپىسىدە قەشقەردىكى گومىنداڭ ھەر-
بىي ئەمەلدارلىرى شۇ دەرىجىدە چىرىكلىشىپ كېتىدۇ-
كى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتى ۋە مائاشىغا چاڭ سېلىپ
يانچۇقىنى تومىلاش بىلەن بولۇپ كېتىدۇ. ئەس-
كەرلىرى بىلەن چاتىقى بولمايدۇ. گومىنداڭ ئەسكەر-
لىرى ئىككى ئۈچتىن بىرلىشىۋېلىپ، كېچىلىرى گا-
زارمىدىن چىقىپ يېقىن ئەتراپتىكى بىچارە دېھقان-
لارنى بۇلاپ - تالايدۇ.

1949 - يىلى 9 - ئايلاردا يېڭىشەھەردىن بۇ-
لاڭچىلىققا چىققان بىر بۆلۈك گومىنداڭ ئەسكەرلىرى
توققۇزاق سايباغ يېزا تۆۋەنكى مەنگەن كەنتى تۈگمەن-
بېشى مەھەللىسىگە كېلىپ، بىر نەچچە ئۆينى بۇلىغان.
قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ئۇرۇپ ھەتتا ئېتىپ ئۆلتۈر-
گەن. مەسىلەن: تۈگمەنبېشى مەھەللىسىدىن سىدىقا-
خۇن سامساپەز دېگەن كىشى بۇلاڭچىلارغا يان بېسىپ
قارشىلىق كۆرسەتكەندە ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

تۆۋەندە پاكىت ئۈچۈن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئې-
تىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن سىدىقاخۇن ئۇستامنىڭ ئوغلى مە-
مەت سىدىق (ھازىر ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ

سوۋېت گىراژدانلىرىنىڭ
ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى

ئىسمايىل ئورايىم، ئابدۇرېھىم رازى

«11 بېتىم» ئىمزالىنىپ مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغانىدىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەردە ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلىپ، ھاكىمىيەت تەرتىپكە سېلىنىدى. بېتىم بويىچە سىياسىي مەھبۇسلار قويۇپ بېرىلدى. لېكىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتى «بېتىم»گە چېكىلگەن ئىمزاسىنىڭ سىياسى قۇرۇماي تۇرۇپلا «بېتىم» نى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ساختا قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىكى زۇلۇم ئىستىبداتىنى كۈچەيتتى، بولۇپمۇ قەشقەر شەھىرىدە ئىلگىرى «بېتىم» بويىچە قويۇپ بېرىلگەنلەرنى يوقىلاڭ باھانە سەۋەبلەر بىلەن يەنە تۇتقۇن قىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ ئىنقىلابىي كەيپىياتتىكى سوۋېت گىراژدانلىرى ئۈستىدىكى ئىسكەنجە يەنىمۇ كۈچەيدى. قانۇنسىز ئاختۇرۇش، قانۇنسىز نەزەربەنت قىلىش، قانۇنسىز قولغا ئېلىش، قانۇنسىز قىستاپ ئىقرار قىلدۇرۇش، ئىز - تىۋىشسىز ئۆلتۈرۈۋېتىش ئەھۋاللىرى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. جەمئىيەتنى ۋەھىمە قاپلىدى. زىيالىيلار ئۈستىدىكى بېسىم ۋە نازارەت كۈچەيدى. بىر قىسىم ئىنقىلابىي زىيالىيلار، جۈملىدىن ئىلغار ۋە ئىنقى-

ئابدۇللا ئېلىنى شۇچاغدا قاتتىق ئۇرغانلىقتىن دۇمچەك بولۇپ قالغان. (بۇ كىشى 1994 ـ يىلى 3ـ ئاينىڭ 14ـ كۈنى ئۆلۈپ كەتتى).

دادام ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن چوڭ ئانامەۋۇمى ـ نىڭ بالام دېيەلمەي «بۇ بالىنىڭ ئاتا ئانىسى يـوق يېتىم بالا ئىدى. ئىت يالاپ قويمىسۇن دەپ قېشىمدا ساقلاپ ئولتۇردۇم» دەپ قويغان . مېنىڭ بالام دېسە، چوڭ ئانامنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولاتتى.

يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدا بىزنىڭ دادىمىزنى گـو ـ مىنداڭنىڭ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ بىز ـ نىڭ ئائىلىگە بىر قاپ كۈرۈچ، بىر توپاق موزاي قا ـ تارلىقلارنى مېۋە قىلىپ تەقسىم قىلىپ بەرگەنىكەن.

بىزنىڭ ئۆينىمۇ بۇلاپ سەككىز قوي، كىيىم ـ كې ـ چەك، گۈرۈچ قاتارلىق نەرسىلەرنى بۇلاپكەتكەن. مەن شۇ چاغدا ئۈچ ياشتا بولغانلىقىم ئۈچۈن كۆپ نەرسى ـ لەرنى بىلمەيمەن. پەقەت ئانامدىن ئاڭلىغانلىرىمغا ئاساسەن شۇنچىلىكلا ماتېرىيال يازالىدىم.

قاراپ كېلىۋاتقان ئوپالنىڭ بېكى مەھەممەن بەگ ئۇچراپ قالىدۇ. مەھەممەن بەگمۇ گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونى ئىدى. جۈمە پوقچى بۇ 13 نەپەر ئادەمگە ئەگىشىپ نازارەت قىلىشنى مەھەممەن بەگكە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ،ساقچىغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن شەھەرگە قايتىدۇ.

مەھەممەن بەگ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئوپالغا كېلىپ، بۇ ئەھۋالنى گومىنداڭنىڭ ئوپال لەڭزىسىدىكى ئەيسا لەنجاڭ دېگەنگە خەۋەر قىلىدۇ. ئەيسا: بىز لەڭزىدىن ئايرىلساق بولمايدۇ،ۋەزىيەت جىددىي، ئېغىر،سەن قول ئاستىڭدىكى ئادەملىرىڭ بىلەن ئۇلارنى تۇتۇپ ئېلىپ كەل ، دەپ بۇيرۇيدۇ. مەھەممەن بەگ يۇنۇس يۈسۈپ، قادىر چوقا، سۇلايمان چوك هاشىم چىكەدى قاتارلىق توققۇز نەپەر ئادەمنى قوراللاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭىدۇ. بۇ قوراللىق توققۇز ئاتلىق كېچە قاراڭغۇسىدا قارىماي قىزىل مەسچىت ئاتام تېغىنى ئارىلاپ كېتىۋېتىپ بارغاندا، ئاتنىڭ كىشنىگەن ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار دارىغا ئات بىلەن يېتىپ بېرىپ، تاغ ئۆڭكۈرىگە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ ۋە ئۇلارنى تۇتىۋالىدۇ. ئۇلار ئۇن تىللارنى چىقىرىپ بىزنى قويۇپ بەرسەڭلار، دەپ يالۋۇرىدۇ، يالۋۇرۇشلىرىغا قارىماي ئۇلارنى باغلاپ لەڭزىگە ئېلىپ كېلىدۇ. گومىنداڭنىڭ ليەنجىڭى ئەيسا مەمتيمىن بەگ قاتارلىقلارنى ئات، پۇل قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن مۇكاپاتلاپ قايتۇرۇۋېتىدۇ ـ دە، دەرھال ئۇلارنى سوراق-قىستاققا ئالىدۇ. بۇلار جەمئىي 13 نەپەر كىشى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر ئايال

لابىي كەيىپىياتتىكى سوۋېت گىراژدانلىرى غۇلجىغا ،
سوۋېت ئىستىتسىپا قىسقىغا قاچىدىغان
ئەھۋاللار يۈز بەردى. 1947- يىلى كۈزدە قەش-
قەر شەھىرىدە ئۆلتۈرۈشلۈق ئابدۇسالام ، قوشقارباي ،
تۆرىخان، بەگمەت، خالمەت قاتارلىق 13 نەپەر كى-
شىنىڭ ئۆلتۈرۈلىشى يۇقىرىدىقى سۆزلىرىمىزنىڭ پاكى-
تى بولالايدۇ. ھازىرقى قەشقەر شەھىرى شامالباغ يېزا 1-دا-
دۆي تەۋەسىدىن جۇمە (لەقىمى - پوقچى) گومىنداڭنىڭ
ئىشپىيونى بولۇپ، ئۇ سوۋېت كونسۇلخانىسىغا
كىملەرنىڭ كىرىپ چىققانلىقىغا نازارەت
قىلىدىغان ئايغاقچى ئىكەن. جۇمە پوقچى يۇقى-
رىدا ئىسمى ئېيتىلغان كىشىلەرنىڭ كونسۇلخانىغا
كىرىپ چىققانلىقىنى گومىنداڭ ساقچى ئورگىنىغا خە-
ۋەر قىلىدۇ. گومىنداڭ ساقچى ئورگىنى ئۇنىڭغا نازا-
رەتنى كۈچەيتىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىدۇ. شۇ-
نىڭ بىلەن جۇمە پوقچى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قارا
كۆرۈنۈپ ئەگىشىپ نازارەت قىلىدۇ. بىر كۈنى ئابدۇسا-
لام باشلىق 13 نەپەر ئادەمنىڭ كونسۇلخانىدىن چىقىپ
قۇمدەرۋازىسى تەرەپكە ماڭغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ
پېيىگە چۈشىدۇ. ئۇلار قۇمدەرۋازىدىكى بىر دەڭگە كى-
رىپ، ئىككى دانە ئاتنى ئېلىپ قوللىرىدىكى خورجۇن-
قاچىلىرىنى ئاتقا يۈكلەپ، پاختەكلە بىلەن قىزىل
كۆۋرۈكى تەرەپكە ماڭىدۇ. ئۇلار تەلۋە چۆك كۆۋرۈكىدىن
ئۆتۈپ ئوغۇساقنىڭ دۆڭى ئارقىلىق ئويباغ تەرەپكە
بۇرۇلىدۇ، ئەگىشىپ مېڭىشىنىمۇ ياكى ئارقىسىغا يېنىپ
گومىنداڭ ساقچىلىرىغا خەۋەر قىلىشىنىمۇ بىلەلمەي
تۇرغان جۇمەك پوقچىغا شەھەرگە

جاك جىجۇڭنىڭ ئۆز ئەسلىمىسىدە يازغان «سوۋېتكە قارشى ۋەقەلەر توختىماي يۈز بېرىپ تۇردى. بولۇپمۇ قەشقەردە بولغان ئىشلار بىزنى چوڭقۇر ئەپسۇسلاندۇردۇ» دېگەن سۆزى مۇشۇ ۋەقەنى كۆرسىتىشى كېرەك. («جاك جىجۇڭ ئەسلىمىسى» 461 - بەت يۇقىرىسىدىن 3 -، 4 - قۇرلار).

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش ھەرىكىتىدە گومىنداڭنىڭ ياللاقچىسى مەمتىمىن بەگ ھۆكۈمىتىمىز تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. يۇنۇس يۈسۈپكە 19 يىللىق، قادىر چوقىغا 20 يىللىق قاماق جازاسى بېرىلدى.

ۋە بىر كىچىك بالا بار بولۇپ، ھەر قانچە قىيىن-قىس-
تاق بىلەن سوراق قىلسىمۇ ئۇلار ھېچ نېمىگە ئىقرار
قىلمايدۇ. ئەھۋالنى قەشقەر ساقچى ئورگىنىغا مەلۇم
قىلغاندا، قەشقەر ساقچى ئورگىنى ئۈن - تىۋىشسىز يو-
قىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەيسا
باشلىق گومىنداڭچىلار لەگزە سېپىلىنىڭ شىمالىي تەرەپ
ئۇلىغا ئورەك كولاپ بۇ 13 نەپەر ئادەمنى تىرىك كۆ-
مۈپ يوقىتىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن 1950 - يىلى 3 -، 4 - ئايلاردا
مۇسايوپ باشچىلىقىدىكى ھەربىي ۋەكىللەر ئوپال لەگ-
زىسىگە يىغىلىپ، بۇ 13 نەپەر ئادەمنىڭ جەسىتىنى
تېپىشقا كىرىشىدۇ. ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئۇرۇق- تۇغقانلىرى،
ئوغۇل-قىزلىرى ۋە كۆرگىلى كەلگەن ئوپال جاماەت-
چىلىكى يىغىلىدۇ. بىر نەچچە ئادەم قوللىرىدا كەتمەن
ئېلىپ ئۇ يەر- بۇ يەرنى كولايدۇ. شۇ ئارىدا مەمتىمىن
بەگنىڭ يىللىقچىسى جەسەت كۆمۈلگەن ئورۇننى كۆر-
سىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەر كولىنىپ بىر
كىچىك بالىدىن باشقا 12 كىشىنىڭ جەسىتى قېزىپ
ئېلىنىدۇ. جەسەتلەر يېڭى رەختكە ئورۇلۇپ، ھەر ھار-
ۋىغا ئىككىدىن ياتقۇزۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىلىدۇ
ھەم تەنتەنىلىك دەپنە مۇراسىمى بىلەن ئاپپاق غوجا
مازىرىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

1947 - يىلى كۈزدە يۈز بەرگەن سوۋېت گىراژ-
دانلىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى تۈپەيلىدىن گومىنداڭ
ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ھۆكۈمىتى
ئوتتۇرىسىدا دىپلوماتىك سۈركىلىش يۈز بېرىدۇ.

رەئىسى، ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، بىرلىكسەپ ئەزاسى، مەھەممەت ھاجىم مەۋلەۋى داموللام ئىدى.

مەھەممەت ھاجىم مەۋلەۋى داموللام 1906 - يىلى پاختەكلە يېزا قاقۇللا كەنتى ئىچى مەھەللىسىدە ئاددى دېھقان ئىمىناخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مەھەممەت ھاجىم مەۋلەۋى بالىلىق چاغلىرىدىلا تەبىئەت، ئالەم ۋە تۇرمۇش سىرلىرىغا قىزىققان، سوئال سوراپ زېرىكمەيدىغان، ئانداق-مۇنداق جاۋابلاردىن قانائەتلەنمەيدىغان، ئەقىللىق بالا بولۇپ ئۆسكەن، ئەقىللىق ئوغلىغا مايىلىكى كەلگەن ئاتا - ئانىسى ئۇنى ئوقۇتۇشقا بەل باغلىغان. ئالەم زامان سىرلىرىنى بىلىشكە قىزىققان بۇ ئوغۇل 1914 - يىلىدىن 1929 - يىلىغىچە ئاۋۋال قاقۇللىدا، ئاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرىدىكى دۆڭمەسچىتتە، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى قارىخانا، مەدرىسىلەردە ئىلىم - تەھسىل قىلغان، قاغىلىق ۋە خوتەندە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە سەئىد ھۆسەيىنخان (تەجەللى)، ئابدۇۋاقى داموللام قاتارلىق مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر شائىر ۋە ئالىملار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغان، ئىلىمگە بولغان ئىشتىياقى ئېشىپ 1929 - يىلى سودا كارۋانلىرىغا قوشۇلۇپ لاداغ، كەشمىر ئارقىلىق ھىندىستانغا بېرىپ، مەشھۇر خەلقئارالىق بىلىم يۇرتى «ئىمرادىل ئۇلۇم»غا كىرىپ ئوقۇغان. بۇ يەردە دىنىي ئىلىملاردىن باشقا، ھىندى، ئىنگلىز، ئوردۇ تىللىرىنى ئۆگىنىپ، ئەدەبىيات، لوگىكا (ئىلمى - مەنتىق)، پەل-

تارىخىي شەخسلەر

مەھەممەت ھاجىم مەۋلىۋى داموللام

(1986 — 1906)

ئابدۇللا قاسىم

ئىسمايىل ئۇرايىم، ئابدۇكېرىم ئەخمىدى

1986 - يىلى 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى باھار. قۇياش ئانا تەبىئەتكە باھار زىننىتىنى بېرىۋاتقان باھار ھىدى قەلبلەردىكى باھار ئارزۇلىرىنى ئەركىلىتىپ ئويغىتىۋاتقان، باھار جۇلاسى يېزا- قىشلاقلىرىمىز سەيلىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلغان ئاجايىپ گۈزەل كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مىڭلىغان پاختەكلە جامائىتى قا - قۇللا كىنىشكە يىغىلىپ ۋىلايەت، ناھىيە ۋە يېزا رەھ - بەرلىرى، قەشقەر شەھىرى ۋە ناھىيە بازىرىدىن كەل - گەن ھەر ساھە، ھەر كەسىپ، ھەر تەبىقە ئىلىم ئەھلى ۋە خالىس ئىخلاسمەنلەر بىلەن بىرلىكتە ئىچ - ئىچ - چىدىن ئۆۋۈلۈپ دىريا - دەريا ياش تۆكۈپ يىغلىشىپ بىر مەرھۇمنى ئۇزىتىپ قويۇشتى.

بۇ كىشى ئىككى دۇنيا ئىلىملىرىدىن كامىل خە - ۋەردار، كەمتەر، ئاز سۆزلۈك، ئاز بولغانىدىمۇ ساز سۆزلۈك، يېتۈك تارىخشۇناس، تىلشۇناس، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ناھى - يىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، كو - نىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن

بۇرچىنى ئادا قىلىش، جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ئېرىشكەن بىلىمىنى ئانا دىيار تەرەققىياتىغا بېغىشلاشتىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن چەت ئەلدىكى ياخشى ئىمكانىيەت ۋە باياشات تۇرمۇش شارائىتىدىن ۋاز كېچىپ، 1947 - يىلى كۈزدە ئافغانىستاندىكى جۇڭگو كونسۇلخانىسىدىن رەسمىيەت ئۆتەپ، تاشقورغان ئارقىلىق ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. بىر مەزگىل ئۆز يېزىسىدا مەدرىس ئېچىپ مۇدەررىسلىك قىلىپ تىرىكچىلىك قىلغان. مەدرىس تاقالغاندا دېھقانچىلىق قىلغان. «سول» لۇشيەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن يىللاردا ھەرخىل بەتنامىلار بىلەن جىق رىيازەت تارتقان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىن روھى ئۇنىڭغىمۇ قايتا يېڭى بەخت-سائادەت، يېڭى غەيرەت ئېلىپ كەلدى. مەھەممەت ھاجىم مەۋلەۋى پارتىيىمىزنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتىنىڭ نۇرى بىلەن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، دائىمىي ئەزاسى قاتارلىق شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. يەنە بىر جەھەتتىن ئۆز بىلىمىنى ۋەتەن خەلققە تەقدىم قىلىش ئۈچۈن زور غەيرەت بىلەن قولىغا قەلەم ئېلىپ 800 بەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ناملىق كىتابىنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، كىتابنىڭ يېزىلىشىغا ئىلھام ۋە ماددى، مەنىۋى مەدەت بەرگەن كونىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشكە ھەدىيە قىلدى. كىتاب ئەسلىدە ئافغانىستاننىڭ پايتەختى كابولدا 1940 - يىلى 18 - ئاپرېلدا يېزىلىشقا

سەپە، تارىخ، جۇغراپىيە، فىزىكا، خىمىيە، ئاسترونو-
مىيە (ئىلمىي نۇجۇم) قاتارلىق پەنلەرنى بېرىلىپ
ئۆگەنگەن. يەتتە يىل زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ
ئەلا نەتىجە بىلەن بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن
1936 - يىلى ھەج تاۋاپ ۋە ئىلىم ئىزلەش مەقسە-
تىدە سەئۇدى ئەرەبىستانغا بارغان، ئۇ مەملىكەتتە
ئۈچ يىل تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئەرەب تىلى ئاساسىنى مۇ-
كەممەللەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، ئەرەب ئىسلام تارىخى،
ئەرەب ئەدەبىياتى، ئەرەب جەمئىيىتىنى ئۆگەنگەن ۋە
مۇتالىيە قىلغان. 1939 - يىلى تەكلىپ بىلەن ئافغا-
نىستانغا كېلىپ، كابۇلدىكى «جامئۇل ئۇلۇم» ناملىق
ئىلىم دەرگاھىدا مۇدەررىسلىك قىلغان ۋە يەنە بىر
تەرەپتىن ئۆزىنىڭ پارس، ئافغان تىلى ئاساسىنى
مۇستەھكەملەش ئاساسىدا، پارس، ئافغان تارىخى،
پەلسەپىسى، پارس، ئاۋغان، ئوردو، ئەرەب، ئىنگ-
لىز، ھىندى تىللىرىدىكى ئىلمىي تارىخىي ئەسەرلەرنى
بېرىلىپ ئوقۇغان ۋە تەتقىق قىلغان. ئوقۇتۇش ئېھتىيا-
جى بىلەن ئوردو تىلىدا، «زۆرۆرى رىسالەت» (زۆرۆرد-
يەتلەر رىسالىسى) ناملىق كىتاب يېزىپ، نەشىر قىلى-
دۇرغان، نەتىجىدە، ئىسلام ئۆلىمالىرى ئارىسىدا زور
ھۆرمەت ۋە شۆھرەت قازانغان. 18 يىللىق مۇھاجىرلىق ھا-
ياتىدا ئۆزى كۆرگەن ئەللەردىكى ئويغىنىش، ئىلىم - پەن،
مەدەنىيەت تەرەققىياتى، مەھەممەت ھاجىم مەۋلەۋى دا-
موللام قەلبىگە ۋەتەن سېغىنچى ۋە ئىشتىياقىنىڭ ئوچەس
گۈلخانىنى ياققان، شۇنىڭ بىلەن ۋەتەن خەلقى بىلەن
ھەمنەپەس بولۇش، ئانا يۇرت ئالدىدىكى ئوغۇللۇق

ئىدىقۇت، قاراخانىيلار، سامانىيلار ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدىن تارتىپ كىدانلار، موڭغۇل ئىستىلاسى ۋە توغلۇق، تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، سەئىدىيە دەۋرى ۋە ئاپپاق خوجىنىڭ ماجىرالىق زامانلىرى تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخى پەسلى، خوجىلار پاراكەندىچىلىكى ۋە مانجۇلار ئىستىلاسى، زوزۇڭتاڭ ئىشغالىيىتىدىن تارتىپ تاكى 1930 - يىلدىكى قۇمۇل ئىنقىلابىغىچە بولغان تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

كىتابتا يونوما تاش، سىلىق تاش ۋە مىس، توچ، تۆمۈر (مەدەن) مەدەنىيىدىن باشلاپ ھەر قايسى دەۋر ۋە دۆلەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەر، مەدەنىيەت، يېزىق، ئىگىلىك، ھۈنەر-سانائەت، ھەربىي ۋە مەمۇرىي تۈزۈملەر، دۆلەت ئورگانلىرى، ئۇنۋانلار، پەخرى ناملارمۇ خېلى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلگەن. سوغدى يېزىقى، ئاساسىدا شەكىللەندۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بولۇپمۇ ئورخۇن، يىنىسەي (ئانا ساي) يېزىقى ھەرپلىرىنىڭ ئوقۇلۇشى، يېزىلىشى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن ھەتتا ئورخۇن ھەرپلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر نەچچە جۈملىنى يېزىپ ئۈلگە بەرگەن. ئالىم بۇ كىتابىنىڭ ئورخۇن يېزىقىدىكى تاش ئابىدىلەر بابىدا «خۇدا ئىمكانىيەت بەرسە فىنلاندىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ فوتوگراف نۇسخىسىنى ئۆز لەھجىمىزدە (تىل-

باشلىغان. شۇنىڭدىن بۇيان ئۈچ قېتىم يېزىپ تاماملانغان بولسىمۇ، ئالدىنقى ئىككى ۋارىيانتى سىياسىي، ئىقتىسادىي پالاكەتلەر تۈپەيلىدىن يوقالغان. ئاخىرقى ۋارىيانت بىر مۇقەددىمە ئۈچ پەسىل (بۆلۈم) 127 باب ۋە بىر خاتىمە، ئىزاھلاردىن تۈزۈلگەن. (خاتىمە، ئىزاھات قىسمىنى يېزىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن)

مۇقەددىمە قىسمىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە تارىخىي ئورنى، قەبىلە ئۇلۇس، پىراتىرىيە، دۆلەتلەر، ئىتتىپادىيە، (كونا پىدراتسىپ) لەرنىڭ زامانىمىزغىچە يېزىلغان تارىخىي كىتابلىرىغا باھا، بۇ كىتابنى يېزىش سەۋەبى، ئوقۇغۇچىلاردىن (كىتابخانلاردىن) ئۈمىدى، تەلىپى قاتارلىق مەزمۇنلار سۆزلەنگەن. كىتابنىڭ رەسمىي تېكىستى ئۈچ پەسىل (بۆلۈمگە) ئايرىلغان.

بىرىنچى پەسىلدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخى.

ئىككىنچى پەسىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى.

ئۈچىنچى پەسىلدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخى يېزىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخىي پەسلى (بۆلۈم) تارىختىن بۇيانقى ۋە تارىختىن كېيىنكى دەۋرلەردىن باشلىنىپ تاكى قاراخانىيلار سۇلالىسى ئەرپىسىگىچە بولغان دەۋرلەر تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىي پەسلى

يېزىش جەريانىدا ئۇنىڭ ئەرەب، پارس، ئوردۇ، ھىندى، تۈرك تىللىرىدىكى مەشھۇر كىتابلاردىن نەقىللەرنى كەلتۈرۈپ، بۇ كىتابلارنىڭ نامى، تىلى، توم، بۆلۈم، باب، بەتلىرىگىچە ئىزاھلاپ ماڭىدۇ. بۇ ھال ئالىمنىڭ يۇقىرىقىلارغا پىششىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قىسقىسى، ئۆگىنىپ ئەقىل-ئىدراك، ئىلىم - بىلىمنى، ۋەتەن، مىللەتكە تەقدىم قىلىش ئارزۇسى بىلەن 800 بەتلىك كىتاب تېكىستىنى پۈتتۈرۈشكە ئاران ئۈلگۈرەلىگەن. بۇ ئالىم قالغان ئارزۇلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمەي يۇرتنى ۋە ئىخلاسمەنلىرىنىڭ ھۆرمىتى ۋە قايغۇ-ماتەمگە چۆمۈلگەن ھالدا 1686-يىلى 9-مارت كۈنى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى.

مىزدا) تەرجىمە قىلىپ ۋە تەنداشلىرىمىغا تونۇشتۇ-
رۇپ «ئۆتمەكچىمەن» دېگەن ياخشى ئارزۇسىنى ئوت-
تۇرىغا قويغان.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئالىم ئورخۇن يېزىقى ۋە
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى (سوغدى) نى ئوقۇيالايدۇ. بۇ
كىتاب هازىرقى زامان تارىخ كىتابلىرىنىڭ تۈزۈلە-
شىدە ئورۇن، ۋاقىت، ۋەقە، سەۋەب، نەتىجىلەر راۋان
ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. تارىخىي ۋاقىت مى-
لادىيە يىلنامىسى بويىچە ئېلىنغان. ھىجرىيە يىل-
نامىسى باشلانغاندىن كېيىنكى تارىخقا — مىلادىيە
يىلنامىسىغا قوشۇمچە ھىجرىيە يىلنامىسى بويىچە
ئىزاھلانغان. يەكۈن ۋە باھادا ئۇنداق، مۇنداق ها-
زىرقى زامان سىياسىي ئېھتىياجغا تازا ئۇيغۇن كې-
لىپ كەتمەيدىغان قىسمەن مەسىلىلەر بولسىمۇ تا-
رىخىي ۋەقەلەر ئۆز ئەينى بويىچە ئەكس ئەتتۈرۈل-
گەن. ئەڭ مۇھىمى ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئەسلى
ماكانى ئوران، تۇتىملىرى، تەرەققىياتى، كۆچۈش ئا-
قىۋىتى، قەبىلە نامىنىڭ مەنىسى، كېلىپ چىقىشى، قە-
دىمكى زامان يەر ناملىرى ۋە هازىرقى ئاتىلىشى،
قىسمەن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، قە-
بىلە، مىللەت ۋە خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي،
ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، سودا مۇنا-
سىۋەتلىرى توغرىسىدا بىزى يېڭى تارىخىي پاكىت-
لارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئەلۋەتتە پايدىلىنىشقا
ئەرزىيدۇ. ئالىم يالغۇز تارىخشۇناسلا بولۇپ قال-
ماستىن، يەنە مۆتىۋەر تىلشۇناستۇر. ئالىم. بۇ كىتابىنى

باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئالىدە، ئوتتۇرا مەلۇماتىنى كۆكچى لاي پەشتاق مەدرىسىدە، ئالىي مەلۇماتىنى قەشقەر خانلىق مەدرىستە ئالغان. خانلىق مەدرىستىن ئىبارەت بۇ مەشھۇر ئىلىم دەرگاھىدا شائىر مۇددەرىسلەر ۋە شائىر تەلەبەلەرنىڭ تەسىرىدە. شېئىرىيەت مۇخلىسى موللا ھالاۋىدىن «غېرىبى» تەخەللۇسى بىلەن نۇرغۇنلىغان شېئىر، غەزەللەرنى، جۈملىدىن ئادالەتسىزلىك قاپلىغان جاھالەتنى ئېكسپىلاتا-تسىيە ۋە ئاچكۆزلۈكنى، ھىيلە-نەيرەڭ، ئالدامچىلىقنى، دىنىي چۈمپەردە قىلغان ياۋۇزلۇقنى، كەمبەغەللەر ئۈستىدىكى زۇلۇم-ئىسكەنجە، بۇلاڭ-تالاڭنى رىياكارلىق، ئالدامچىلىقنى پاش قىلىدىغان ساتىرىك، شېئىر غەزەللەرنىمۇ يېزىپ مەدرىس ئەھلى ۋە جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت-ئېتىبارى ۋە ھۆرمىتىگە مۇشەررەپ بولغان.

ئوپال خەلقى ئىچىدە ياد بولۇپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن تۆۋەندىكى بىر پارچە غەزەل بۇ قارىشىمىزنى كەم-كۈتىسىز ئىسپاتلايدۇ.

ئى ۋايى ئوپال كەنتىدە بار بىر خېتىمۋاخۇن،
ھەم قازىيۇ ھەم موپتىيۇ، موپتەسۋاخۇن.
دۇنيالىقىدا بار ئىردى بىر تاۋۇقۇم (توخۇ)،
ھۇقۇش بولىبان ئالدى كېلىدىن سىقىۋاخۇن.
مەن رازى ئەمەسمەن بۇ تاۋقۇمنى يېگەنگە،
مونناق چىقىبان ئاقسا كېلىدىن تېشىۋاخۇن.

بۇ غەزەلدىكى شېئىردي پاساھەت، ئاچچىق

موللا ھالاۋىدىن غېرىبى

(1931 - 1880)

ئىسمايىل ئۇرايىم

ئوپال دىيارى ناھىيىمىز تەۋەسىدىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى. بۇ يېزا دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان يونۇما تاش، سىلىق تاش، مىس، تۇچ دەۋرلىرىگە تەئەللۇق مەدەنىي يادىكارلىقلار، مانى ۋە بۇددىزم دەۋرىگە تەئەللۇق جەسەت قاچىسى ۋە جەسەت كۆلى قاچىسى، شەھەر تۈر، بۇتخانا خارابىلىرى، قەدىمكى ئىزلار بۇ يېزا تارىخىنىڭ تولىمۇ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئوپالدا مەھمۇد قەشقەرى زامانىسىدا ئۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىن كۆپلىگەن ئىلىم - پەن ئەربابلىرى، ئالىملار، يازغۇچى، شائىرلار ئۆتكەن. شۇلاردىن بىرى مەرىپەتپەرۋەر شائىر موللا ھالاۋىدىن غېرىبىدۇر.

موللا ھالاۋىدىن غېرىبى تەخمىنەن 1880 - يىللىرى ئوپال يېزا قارا باش كەنتىدە ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئاباق موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. موللا ھالاۋىدىن ئاباق موللا ئوغلى غېرىبى

كېيىن كېسەل بولۇپ قالغان، يۇرتىغا يانغان سەپەردىشى ۋە بۇرادىرى ھالاۋۇدۇن ھاجىمغا شېئىرلىرىنى ئامانەت قىلىپ «سىددىق خېتىمۋاخۇنۇم تەۋەرۈك ئېتىپ ساقلاپ قويسۇن» دەپ ئەۋەتكەن.

بىر مەزگىلدىن كېيىن 1931- يىلى يىل بېشىدا شائىر مەككىدە ۋاپات بولغان. ھالاۋۇدۇن ھاجىم شائىرنىڭ تاپىلىشى بويىچە بۇ شېئىردي ئامانەتنى شائىرنىڭ ئىنىسى سىددىق خېتىمۋاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇ كىشى بۇ قول يازمىنى 1955 - يىلى ۋاپاتىغىچە ساقلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنىسى ئاباق موللام ساقلىغان. ئاباق موللامدىن ئوغلى جۇماخۇنغا قالغان. ئاباق موللامنىڭ ئۆلۈم پەيتىدە چىققان قەشقەر شەھەرلىك ئۆمەر موللام دېگەن كىشى بۇ قول يازمىنى بىر كۆرۈۋالاي دەپ ئېلىپ كىرىپ كەتكەن. ئاز ئۆتمەي ئۆمەر مولللامۇ ۋاپات بولۇپ كەتكەن. جۇماخۇن بىر نەچچە قېتىم سۈرۈشتۈرگەندە مەرھۇم ئۆمەر موللامنىڭ ئوغۇللىرىمۇ ئۇقمايمىز، دەپ قايتۇرۇپ بەرمىگەن.

ئەلەمۋەغەزەپ، ئىسيانكار روھ شائىرىمىزنىڭ چوڭقۇر بىلىملىك ئىجتىمائىي چۈشەنچىسى مۇكەممەل، زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىككە قارشى قەيسەرانە ئىسيانكارلىق روھىغا ئىگە كامىل شائىر ئىكەنلىكىدىن تولۇق دالالەت بېرىدۇ.

شائىرنىڭ «غېرىبى» دېگەن تەخەللۇسىغا كەلسەك، ئۇ خانلىق مەدرىستە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىدا ئۆزى توغۇلۇشتىن 40 يىل بۇرۇن مەيدانغا چىققان ئۇيغۇر شائىرى توردوش ئاخۇن غېرىبى يازغان «كىتابىي غېرىب» ناملىق كىتاب ياش شائىرغا چوڭقۇر تەسىر قىلغانلىقى ئۈچۈن شائىر توردوش ئاخۇن غېرىبىنىڭ ۋارىسى، ئىزچىسى بولۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ بۇ تەخەللۇسنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ۋە كېيىنكى پائالىيىتى توغرىسىدا

كىچىك ئىنىسى ئاباق موللامنىڭ ئوغلى جۇماخۇنىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، شائىر ھاياتىدا يازغان ئىككى يۈز پارچىدىن ئارتۇق شېئىرىنى ئۆز قەلىمى بىلەن «دىۋان غېرىبى» ناملىق كىتاب قىلغان. «جاھالەتكە چىراغ يېقىلسا، شېئىرلىرىم ياغ بولۇر» دەپ يېنىدا ساقلىغان ھەم سۆھبەت-دىلكەشلىرىگە سورۇنىدا مۇۋاپىق شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بېرىپ يۈرگەن، 1930 - يىللىرى شائىر ئىبراھىم ھاجىم، ماھۇت ھاجىم، سۇلايمان ھاجىم، ھالاۋۇدۇن ھاجىم قاتارلىقلار بىلەن ھەجگە بېرىپ، ھەج پائالىيىتىدىن

ئۆلۈپ كېتىپ، ئۆگەي دادىسىنىڭ ئالدىدا چوڭ بولغان. كىچىك چېغىدا يېزىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. كىچىكىدىنلا بىلىم ئۆگىنىشكە بېرىلىپ كەتكەن ئابدۇللا زارى ئۆزىنىڭ ياشقا كى- چىك، يېتىملىكىگە قارىماي ئىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپىدىكى مەشھۇر نامايەندە ئۈستىن ئاتۇش ئىكساق يېزىسىدا 1885 - يىلى قۇرۇلغان «ھۆسەيىن» مەكتىپىگە ئوقۇش- قا كىرىدۇ. ئابدۇللا زارى بۇ مەكتەپتە ئۈچ يىل ئو- قۇغاندىن كېيىن يېڭىچە مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت دۈشمەنلىرى بولغان ئەكسىيەتچىل مۇتەئەسسىپ كۈچ- لەرنىڭ بۆھتانلىرى ۋە چېقىمچىلىقى بىلەن شۇ دەۋر ھۆ- كۈمرانلىرى تەرىپىدىن مەكتەپ تاقىلىپ قالىدۇ. ئو- قۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت بولمىغانلىقتىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. «ئاپرېل ئۆزگىرىشى»- دىن كېيىن پۈتۈن شىنجاڭدا، جۈملىدىن قەشقەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىمۇ يېڭى مائارىپ دولقۇنى بار- لىققا كېلىدۇ. بۇ دولقۇندىن ئىلھاملانغان ئابدۇللا زارىمۇ دوست-دىلكەشى ئىسمايىل ھەققى بىلەن بىر- لىكتە توققۇزاق بازىرىدىكى بىر گۆرۈكەشنىڭ بىر ئې- غىز بىكار ئۆيىدە سىنىپ تەشكىللەپ، يەنىمۇ دەرس (تىل، ھېساب، تەبىئەت) ئوقۇتۇشنى يولغا قويىدۇ. 1934 - يىلى يېڭى مەكتەپ پۈتۈپ ئوقۇغۇچىلار يېڭى مەكتەپكە كۆچۈپ چىقتى.

ئاز ئۆتمەي ئابدۇللا زارى ۋە باشقا يېڭى

توققۇزاقتىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تەشەببۇسچىسى ۋە ئاساسچىسى ئابدۇللا زارى توغرىسىدا

ئابدۇرېھىم رازى

ھەر قانداق بىر يېڭىلىق نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشلەر، ئىرىشچانلىق ۋە بەدەللەر ئارقىلىق ئوتتۇرىغا چىقىپ ئومۇملىشىدۇ.

يېقىنقى زامان ناھىيىمىز مائارىپ تارىخىدىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىمۇ تارىخىمىزدىكى چوڭ بىر يېڭىلىق سۈپىتىدە نۇرغۇن ئەگرى - توقايلىقلار، قايتىلىنىشلار، جاپالىق ئىزدىنىش ۋە ئىرىشچانلىقلار، سانسىز قان-تەر، روھىي، ماددىي بەدەللەر ھېسابىغا بارلىققا كەلگەن.

يېقىنقى زامان مائارىپ تارىخىمىزدا توققۇزاق مائارىپىدا تۆرتكىلىك، ئۈلگىلىك رول ئوينىغان، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان ئىلغار كىشىلەردىن بىرى ئابدۇللا رازى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئابدۇللا زارى 1885 - يىلى ھازىرقى ئوغۇساق يېزىسىنىڭ غوجۇلا كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ھەسەن داموللا مەرىپەتپەرۋەر دىنىي ئۆلىما كىشى بولغان. ئاز ئۆتمەي ئابدۇللا زارىنىڭ دادىسى

ـئوت قويۇپ، تاش قىزدىغاندا سۇ قۇيۇپ بۇ تاشنى
پارە - پارە قىلىۋەتكەن.

پېشقەدەم مائارىپچى ئابدۇللا زارى جۇشقۇن نا-
تىق، ئىنتايىن سۆزمەن، خۇشچاقچاق، مۇزىكا ۋە
سەنئەتخۇمار، ئەدەبىياتقا، بولۇپمۇ شېئىرىيەتكە ھې-
رىسمەن كىشى ئىدى. مارش تېكىستلىرىنى ئۆزى يې-
زىپ، ئۆزى مۇزىكىغا سېلىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىتىپ،
مەكتەپ بويىچە ئومۇملاشتۇراتتى. شۇڭا، ئابدۇللا زا-
رى شوجاڭ بولغان توققۇزاق بازار مەكتەپ تەنتەر-
بىيە پائالىيەتلىرىدە بىر نەچچە قېتىم ماددىي نەر-
سىلەر بىلەن مۇكاپات ئالغانىدى.

قاينام-تاشقىنلىق بىلەن ئىجتىھاد قىلىپ ئۆمە-
رىنى، ياشلىقىنى بىلىم ۋە ئەقىل- پاراسىتىنى توققۇزاق
مائارىپىغا بېغىشلىغان تەرەققىپەرۋەر مائارىپچى ئاب-
دۇللا زارى جاللات شېڭ شىسەي تەرىپىدىن خائىن دې-
گەن بەتنام بىلەن 1937 - يىلى كۈزدە دوستى ئىس-
مايىل ھەققى بىلەن بىرلىكتە قولغا ئېلىنىپ، تۈرمە-
دە دەھشەتلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ دەۋردە ئاب-
دۇللا زارى ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇنى ئۆز كۆ-
زى بىلەن كۆرگەن، تەلىمى ۋە تەنبىھلىرىنى ئاڭلى-
غان پېشقەدەملەر ھازىرمۇ بار. توققۇزاق مائارىپى-
نىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىنى كۆرگىنىمىزدە، 30 - يىل-
لىرىدا توققۇزاق يېڭى مائارىپىغا ئاساس سالغان مەك-
تەپ باشقۇرۇشتىن تارتىپ دوسكا ئالدىدا دەرس ئۆ-
تۈشكىچە ئۆزى بىۋاسىتە ئۈلگە كۆرسىتىپ ماڭىدىغان
مەرھۇم مائارىپپەرۋەر زاتنى ئەسلەپ تۇرىمەن. مەر-
ھۇمنىڭ روھى خۇشخۇي بولغاي.

ماتارىپ ھەرىكىتىنى قوللىغۇچىلارنىڭ پائال تەشەببۇسى بىلەن توققۇزاق دائىرىسىدە ئون ئورۇندا يېڭى مەكتەپلەر بىنا قىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇش باشلاندى. مەسىلەن: ھېلاكو، ئويباغ، سېيىتىلا، مۇسۇما، چېفمان، مەنگەن، شوغۇز، قولچى، چارەك قاتارلىق مەكتەپلەر.

ئابدۇللا زارى ماتارىپپەرۋەر، خەلقپەرۋەر بىر كىشى بولۇپ خەلق ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن خۇراپىي قاراشلارنى ئۆزگەرتىش يولىدىمۇ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. مەسىلەن: توققۇزاق ئۆستىڭىگە سۇ كېلىدىغان چوڭ توما يېپىلىق كەنتىدە بولۇپ، ئۇ يەردە سۇغا ھۆددىگەر كىشى دەپ ئېتىقاد قىلىنىدىغان تاش موللام ئاتىلىق بىر يېرىم مېتر ئېگىزلىكتە بىر دانە تاش بار ئىدى. بولۇپمۇ سۇ قىس يىللىرى دېھقانلار ئۇ تاشقا قوي ئۆلتۈرۈپ، نەزىرە قىلىپ سۇ تىلىشەتتى. ئابدۇللا زارى دېھقانلارغا «بۇ بىر تاش، ئۇنىڭدىن سۇ چىقمايدۇ، سۇ دېگەن ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئارقىلىق دەريادىن كېلىدۇ، سىلەر قان قىلىپ نەزىرە بېرىپ تاشتىن سۇ تىلىگىچە، ئېرىق - ئۆستەڭ، توما - تاقالارنى رېمونت قىلىڭلار» دەپ كۆپ نەسىھەت قىلسىمۇ دېھقانلار قايىل بولمىغان. ئاخىرى ئابدۇللا زارى بۇ خىل خۇراپىي ئادەتنى ئۆزگەرتىش ۋە بۇ تاشنىڭ سېھرىنى ئېچىپ تاشلاش ئۈچۈن توققۇزاق بازار مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلارنى باشلاپ، «يېپىلىق» كەنتىگە بېرىپ تاشنى ھارۋىغا بېسىپ ئېلىپ كېلىپ توققۇزاق بازىرىدا توختىتىپ، چۆرىسىگە ئوتۇن دۆۋىلەپ

ئىشىنىپ ـ ئىشەنمەي، قىلىنغان دىل ئازارلىرىغا
كۆپ دۇچار بولغان، لېكىن پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ
ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا بېشىدىكى دەستە ـ
قالپاقلار ۋە بۇ قالپاقلارنىڭ ئۇن نەچچە يىلدىن بېرى
ئۇنىڭ بېشىدا چۆرگىلەتكەن تاپا ـ تەنە، دەرد ـ ئە-
لەم، جاپا ـ كۈلپەتلەردىن ئەمدىلا قۇتۇلۇپ يېڭى بىر
ھاياتنى كۈچ بىلەن پەن، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن
بۇ يېزىنىڭ تارىخىي شەجەرىسى ۋە بۇ يەردە ئۆتكەن
ئاجايىپ ئادەملەر ئۈستىدە بىر چوڭ جاسارەت بىلەن
نەتىجىلىك ئىزدىنىشلەردە بولۇۋاتقان بۇ مەرھۇمنىڭ
ئۆلۈمىگە چىن يۈرىكىدىن قايغۇرۇپ ياش تۆكۈۋاتقان
سەمىمىي ئىخلاسمەنلىرىمۇ، ئۆزىنىڭ بۇ ئادەمگە بولغان
مۇناسىۋىتىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى چۈشىنەلمەي مېيىت-
نىڭ ئەتراپىدا ئىپادىلىنىۋاتقان ھۆرمەت، ئېھتىرام
ۋە چوڭقۇر ئەقىدە-ئىخلاس ئىپادىلىرىدىن تەمتىرەپ
قالغان، كۆرەش، پىيەنسەھنىلىرىدە نەزەربەنت ۋە مەج-
بۇرىي ئەمگەكلەردە تۇۋۇلغان شوئارلىرى، ئۇرغان
مۇشت ـ تەستەكلىرى، قىلغان تىل ـ ھاقارەتلىرى ھەم
ئورۇنسىز زورلۇقلىرىدىن خىجىل بولۇپ مۇرەككەپ
خىياللار ئىلكىدە سۈكۈت بىلەن كېتىپ بارغانلارمۇ،
پېشقەدەم قېرىلارمۇ، ئوتتۇرا ياش ۋە ياشلارمۇ، ئوقۇت-
قۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارمۇ ھەتتا كىچىك گۆدەك بالىلار-
مۇ بار ئىدى.

بۇ، مەرھۇم ـ پېشقەدەم مائارىپچى، مەرىپەتپەرۋەر
دېموكراتىك زات، يۇرت تارىخچىسى، ئۇلۇغ ئالىم مەھ-
مۇد قەشقەرىنىڭ قەبرىسىنى بېكىتىشتە ئالاھىدە تۆھپە

پېشقەدەم مائارىپچى مەرىپەتپەرۋەر دېموكراتىك زات قاسىم رەھىم

(1982 — 1905)

ئوپۇر قاسىم (مەرھۇمنىڭ ئوغلى)

1982 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى (شەنبە) ئوپال يېزىسىنىڭ قۇمباغ كەنتىدە ھازىدارلىرى كۆپ، نامىزىنى چۈشۈرگەنلەر مۇرەككەپ، نامازغا قاتناشقانـ لارمۇ ئىنتايىن كۆپ بولغان مەرھۇم باقىيئالەمگە ئۇـ زۇتۇپ قويۇلدى. جىنازا ئالدىدا بېلىغا ئاق باغلىغان ھازىدارلار يۈزدىن ئاشاتتى. مەرھۇمنىڭ ئوغۇل ـ قىزـ لىرى، كېلىن ـ كۈيئوغۇللىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، تەقدىرداش، زامانداش، دوست ـ يارەنلىرى بار ئىدى. جىنازا ئارقىسىدا مەرھۇمنىڭ يۇرتداشـ لىرى، يېقىن ـ يىراقتىن كەلگەن ھەمسۆھبەتلىرى، ھەمكەسىپ ـ تەكتۈشلىرى، شاگىرتلىرى، خالىس ئىخلاسـ مەنلىرى ۋە باشقىلار بولۇپ نەچچە يۈز ئادەم كېتىپ باراتتى، ناماز ئىشتىراكچىلىرى ئىچىدە چەت قەلبىـ دىن ئۇلۇغ ئىشلارنى سان جەھەتتىن كەمرەك قىلىشىمۇ ئۆمرى بويى ئۇلۇغ ئىشلار ئارزۇسىدا كۆيۈپـ پىشقان، ئۆزى ئاددىي ـ سادىدا بولسىمۇ كەچمىشى مۇـ رەككەپ، كىشىلەرگە ئۆمۈر بويى ياخشىلىق قىلىپ، ئازار بەرمىگەن بولسىمۇ، چۈشىنىپ ـ چۈشەنمەي،

سىلەش ئۈچۈن ئالاھىدە كۈچ چىقارغان. ئۇ يەنە، ئىمتانىڭە تايىنىپ 1937 -، 1938 - يىللىرى ئوپال بازار مەكتەپ ۋە ھۆلجىڭدە مەكتەپلىرى ئىچىگە ئاستى - ئۈستى تاختا يېلىق ئىككى ئېغىز 1500 كىشىلىكتىن كۆلۈب ياساتقان، كۆلۈب ئىچىگە ئورۇندۇقلارنى ياسىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، سەھنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈپ 16 كىشىلىك سانايى نەپىسە (سەنئەت ئۆمىكى) تەشكىللىگەن. ئۇلار شۇ يىللىرى «غېرىب - سەنەم»، «باي ۋە مالاي»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق سەككىز پارچە درامىسىنى ئوپال ۋە قەشقەر سەھنىلىرىدە ئويناپ، ئوپال ۋە قەشقەر جامائەتچىلىكىنىڭ ئالقىشى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. بۇ ئۆمەك بۇ پائالىيىتىنى تاكى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ داۋاملاشتۇرۇپ 1956 - يىلى 3 - ئايغا كەلگەندە ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى نامىدا ناھىيە بازىرىغا يۆتكەپ كېتىلگەن. بۇ سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئىقتىسادىي چىقىمىنى دەسلەپ سىدىق مۇسايوپ باشچىلىقىدىكى ئوپال ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى زىممىسىگە ئالغان. 1947 - يىلىدىن كېيىن قاسىم رەھىم بۇ ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ سەنئەت ئۆمىكى ۋە مەكتەپلەرنىڭ چىقىملىرىنى 1950 - يىلغىچە ئىزچىل زىممىسىگە ئالغان.

1943 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەختكە چىققانىدىن كېيىن تاكى ئازادلىققا قەدەر قاسىم رەھىم گومىنداڭ جاسۇسلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىدا خىزمەت قىلغان ۋە تۈرمۈش كەچۈرگەن. 1943 - يىلى كۈزدە گومىنداڭ جاسۇسلىرى بىر قېتىم ئۆزىنىڭ شەھەردىكى ئۆ-

يارتىسپ خەلقىنىڭ پارتىيە ھۆكۈمىتى ۋە تارىخشۇناس ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان قاسىم رەھىم رەھمەتلىك ئىدى.

قاسىم رەھىم 1905 - يىلى كونىشەھەر ناھىيە ئوپال يېزا قۇمباغ كەنتى لەڭزە مەھەللىسىدە ئوقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. سەككىز يېشىغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولغاندىن كېيىن 1933 - يىلغىچە ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ئوقىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇم مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان، ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن قەشقەردە مائارىپ ئىدارىلىرى قۇرۇلۇپ يېڭى مائارىپ دولقۇنى قوزغالغاندا قاسىم رەھىم، ئۆمەر داموللا، سىدىق مۇسايوپ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە شەخسلەر باشقۇرۇشىدىكى دىنىي مەكتەپلەرنى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا يەنىمۇ مەكتەپلەرنى تەشكىللىگەن. خۇراپاتلىق ۋە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىنى يېمىرىش ئانچە ئاسانغا چۈشمىگەن، ھەتتا زامانىۋى پەن مەدەنىيەت ۋە يېڭى مائارىپقا قارشى كۈچلەرنىڭ چېقىمچىلىقى ھەم بۆھتان قىلىشى تۈپەيلىدىن ئۆمەر داموللا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. شۇنداقتىمۇ يېڭى مائارىپ ھەركىتىگە بارلىقىنى بېغىشلىغان قاسىم رەھىم، سىدىق مۇسايوپ قاتارلىق يېڭى مائارىپ ھەركىتىنى قوللىغۇچىلار بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئىئانە توپلاپ، ئۆزىمۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىئانە بېرىپ، بۇ ئارقىلىق بايلارنىمۇ ئىئانە بەرگۈزۈپ، يېڭى مەكتەپلەرنى يېڭى تۈسكە

ئۇ غەيرەت بىلەن قولىغا قەلەم ئېلىپ ئوپال تارىخى، ئوپالدا ئۆتكەن ئاتاقلىق شەخسلەر، ئوپالدىكى خارابىلەر، مازار - ماشايىقلار، شەھەر - قەلئە، تۇر ئىزلىرى، يۇرت تەزكىرىسى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرت تەۋەلىكى، قەبرە ئورنى، ئوپالدا ئۆتكەن شائىر - يازغۇچىلار، مۇزىكانتلار توغرىسىدا بىلگەن - ئاڭلىغان، ئوقۇغانلىرىنى بىر قانچە دەپتەرگە يېزىپ قالدۇرغان. بىر نەچچە پارچە ماقالىسى ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا»، «ئوپالدىكى مەدەنىيەت ئىزلىرى توغرىسىدا» دېگەنگە ئوخشاش مەتبۇئاتتا يورۇق كۆرگەن ماقالىلىرى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر تىلشۇناس، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئۈچ توملۇق ئەسەرنىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەرجىمىھالىنى ئېنىقلاش يۇرتىنى ۋە مەقبەرىسىنى بېكىتىش ئىشلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە مۇناسىۋەتلىك مەسئۇل تارماقلار ۋە ئالىم، تەتقىقاتچىلار قاسىم رەھىمنىڭ بۇ تۆھپىلىرىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالىغان، ئۇنىڭ تۆھپىلىرى «ئۈچ ياش» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرى، «تارىم ژۇرنىلى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ۋە «مەھمۇد قەشقەرى» ناملىق كىتابلاردا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىغان، تەقدىرلەنگەن ۋە مەدھىيىلەنگەن.

مەرھۇم 1982 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ 30 - كۈنى ئۆز ئىزدىنىشلىرى ئۈستىدە قەلەم تەۋرىتىپ كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش روھى قەلبىمىزدە مەڭگۈ نۇر چاچقۇسى.

يىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ، بارلىق قول-
يازما ۋە كىتابلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن، لېكىن
ھېچنەرسە تاپالمىغان. 1947 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گو-
مىنداڭ ساقچىلىرى قاسىم رەھىمنى قولغا ئېلىشنى پى-
لانلىغاندا، سەدىق مۇسا يوپۇرنىڭ ياردىمى بىلەن قۇتۇ-
لۇپ قالغان.

پەقەت ئۆكتەبىر تېڭىدىلا قاسىم رەھىمگە تىنچ -
ئامانلىق، بەختىيار تۇرمۇش، ياخشى خىزمەت شارائى-
تى بەخش ئەتكەن. ئازادلىقتىن كېيىن مەكتەپ مۇدى-
رى، ئوقۇتقۇچى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان. «سول»
لۇشيەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەرگە كەلگەندە يەنە
ناھەق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. 1966 - يىلى كۆزدە
«ئىنقىلابىي ئاۋانگارتلار» تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئۆيى يەنە
بىر قېتىم ئاختۇرۇلۇپ، مىڭ بىر پارچىدەك يىغىپ توپ-
لىغان كىتابلىرى بىلەن بارلىق قول يازمىلىرى بۇلاپ
چىقىپ كېتىلىپ تەكشۈرۈلگەن ۋە كۆيدۈرۈپ تاشلانغان.

قاسىم رەھىم گەرچە نەزەربەنت قىلىنىپ، ئەڭ
ئېغىر ئەمگەكلەرگە سېلىنىپ، جىسمانىي ۋە روھىي جە-
ھەتلەردىن قاتتىق ئازابلارغا دۇچار بولغان بولسىمۇ،
ئۆزىنى تاشلىۋەتمەي بەرداشلىق بېرىپ ئۆگىنىشتىن
ئىبارەت ۋە ئىزدىنىشتىن ئاسىلىق ھايات پەزىلىتىنى دا-
ۋاملاشتۇرغان. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنى
ھەر مىللەت خەلقى قاتارى جاپا - مۇشەققەتلەر تۈپەيلى
سالامەتلىكىنى يوقاتقان قاسىم رەھىمگە قايتا يەنە بىر
قېتىم ھاياتلىق باھارى بەخش ئەتتى. سىياسەت ئە-
مەلىيلىشىپ، قالپىقى ئېلىپ تاشلىنىپ، نامى ئەسلى-
گە كەلتۈرۈلگەن.

ئۈچۈن «تاشكەنت باي» دەپ ئىسىم قويغان. قادىرخان 1920 - يىلى ئوپال يېزا قۇمباغ كەنت يىكچى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان.

ئەنجانباي 1913 - يىلى يەتتە ياشقا كىرگەندە تاشكەنت 10 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن. 1918 - يىلى 5 - سىنىپنى پۈتتۈرگەن. بۇ مەزگىل دۇنيادا تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەت سوۋېتلەر ئىتتىپاقى قۇرۇلغان ۋاقىت ئىدى. ئوقۇش جەريانىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ جەڭ خەۋەرلىرى، ئىنقىلابنىڭ مەقسىتىنى، قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى ئوقۇتقۇچىلار ئارقىلىق ئاڭلاپ تۇرغان ئەنجانبايدا يېڭى ئاڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشكە باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئەنجانبايدا زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن زۇلۇم ئوچىقى بولغان مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى يوقىتىش لازىم ئىكەن، دېگەن تونۇش بارلىققا كەلگەن. 1919 - يىلى ئەنجان باي 13 ياشقا كىرگەندە ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆز ۋەتىنىنى سېغىنىش ئارزۇسى كۈچىيىپ، ئۆز دىيارى ئوپالغا قايتىپ كەلگەن. ئەنجانباي كىچىكىدىنلا شوخ، تېتىك ئىدى. شۇ ۋاقىتتا ئوپالدا تېخى يېڭى مەكتەپ بولمىغاچقا ئاتا - ئانىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇمباغ كەنتى دۆڭ ئۆستەڭدىكى توختى موللام ئاچقان دىنىي مەكتەپتە 1920 - يىلدىن 1923 - يىلىغىچە ئوقۇغان. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان يىللىرى ئەنجان باي چۆمگەن تېغىدا چىقىپ تاھىر - زاھىر دېگەن ئىككى ئاكا - ئۇكا قىرغىز بىلەن دوست بولدى. ئۇلار ئۇستا مەرگەنلەر ئىدى. ئەنجانباي ئۇۋغا قىزىقىدىغان بول-

ئەنجانباي

(1946 — 1906)

ئىسمايىل ئۇرايىم

ئەنجانباي قەشقەر كونىشەھەر نىياھىيەسىنىڭ ئوپال يېزا قۇمباغ كەنت يىكچى مەھەللىسىدىن. دادىسى باقىكام، ئانىسى توختىخان ئاچاملار يۇرتتا بولۇۋاتقان ئالۋاڭ - ياساق، زۇلۇم - سىتەمىلەرگە ۋە نامراتلارنىڭ ئاھۇ - پەريادىغا چىدىماي،ھەم ئۆز تۇرمۇشىنىڭ قىيىن ئىكەنلىكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئەر - ئايال ئىككىيلەن مەسلىھەتلىشىپ سەپەر قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، بولۇۋاتقان دەھشەتلىك ئېزىش، ئېزىلىشنى كۆزىمىز كۆرمىسۇن دەپ، ئالتە ياشلىق ئوغلى جۇماخۇننى ئېلىپ 1905 - يىلى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى ئەنجان ۋىلايىتىگە چىقىپ ماكانلاشقان. 1906 - يىلى ئەنجان بايشۇ جايدا تۇغۇلغان،شۇڭا ،سەپەر خانىمىسى ئۇچۇن تۇغۇلغان جاينىڭ نامى بىلەن «ئەنجان باي» دەپ ئات قويغان. بۇلار بىر ئاتا - ئانىدىن بەش بالا ئىدى. چوڭى جۇماخۇن، ئوپال يېزا قۇمباغ كەنتىنكى يىكچى مەھەللىسىدە 1902 - يىلى تۇغۇلغان. ئەنجانباي 1906 - يىلى ئەنجاندا تۇغۇلغان. ئايىم ئىللا 1908 - يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغان. تاشكەنت باي 1910 - يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلغانلىقى

ئەسكەر ئېلىپ ئۇۋ مىلتىقى، قىلىچ، چوماق بىلەن
قوراللىنىپ ئىنقىلابقا تەييارلىق قىلىش باشلاندى.
ئۆمەر داموللا 40 نەپەر ئەسكەر ئالدى. تۇردى چوڭ
بىلەن ئۆمەر خەلىپە بىرلىشىپ 70 نەپەر ئەسكەر ئال-
دى. ئەنجانىباي ئۆمەر دامولىلىغا فۇكۇەن بولۇپ
قاتناشتى. بۇلار ئوپال، بۇلاقسۇ، تاشمىلىق، يېڭىسار
قاتارلىق جايلاردا يۇرۇپ قورال ئىزدىدى. يەنە بىر
تەرەپتىن ئۆز دائىرىسىنى مۇداپىئە قىلىمىز دېگەن
بىلەن 1933-يىلى تۆمۈر سىلىڭ قەشقەرگە كەلگىچە بولغان
ئارىلىقتا ئۆز ئەسكەرلىرىنى تارقاتمىدى. تۆمۈر سى-
لىڭنى تاشلاپ ئوسمان توغلۇق ئولۇغچاتقا كېتىپ، بۆ-
لۈنۈش بولغاندا تۆمۈر سىلىڭنى ماخۇسەن ئادەملىرى
لەنگەردە ئېتىپ تاشلىغانىدى. ئۇندىن كېيىن ئەسكەرلى-
رىنى تارقىتىۋەتتى. ئەنجانىباي ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لاندى.

1939 - يىلى ئەنجانىباي گومىنداڭنىڭ تۈرمى-
سىگە قامالدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى 1935 - يىلى لەن-
گەردىكى بۇۋى ئانام سەيلىسىدە ئاۋات يېزىسىدىن
ئەمەت بۆرىنىڭ ئوغلى خەلپەت بايۋەچچە بىر خور-
جۇن پۇل، بىر ئاتنى تىكىپ، ئەنجانىباي بىلەن ئۇچ
مۇشت بىلەن بىر - بىرىنى يىقىتسا ئوتتۇۋېلىشقا باغ-
لىشىدۇ. ئەنجان باي نوۋەتنى ئالدىن بايۋەچچىگە
بېرىدۇ. بايۋەچچە ئالدىن ئىككى مۇشت ئېتىپ يىقى-
تالماي، نوۋەتنى ئەنجانىبايغا بەرگەندە بىر مۇشت
بىلەن خەلپەتنى يىقىتىۋېتىپ ئېتىنى، پۇلىنى ئۇتتۇۋې-
لىپ، قەشقەر قۇمدەرۋازىدىكى مەمەتكامىنىڭ سارىيىدا

غاچقا، ئات چېپىش، ئوغلاق ئويناش، قارىغا ئېتىش قاتارلىقلارنى مەشق قىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، ئۇستا مەرگەن بولۇپ يېتىشتى. ئىككى قىرغىز دوستى بىلەن تاكى قۇربان بولغىچە باردى - كەلدى قىلىشتى. ئەن-جانباي ئۇستا دۇتارچى، راۋابنىمۇ ياخشى چالاتتى. شۇڭا ياشلار بىلەن ئامراق، ئىناق ئىدى. ئۇلار بىلەن ئېگىزگە سەكرەش، يىراققا سەكرەش، ئېگىزدە چاپان قويۇپ تېپىپ چۈشۈرۈش، 6،5 قاتار ئەنجان تامغا تۇت-ماي سەكرەپ چىقىش، تۈز دەرەخكە چىقىش، قارىغا ئې-تىش، ئوۋغا چىقىشتەك يەرلىك مىللىي تەنھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىناتتى.

1924 - يىلى ئەنجانباي دادىسىنىڭ دېھقانچىلىقىغا ياردەملىشىپ ئېرىق بويىدا دەم ئېلى-ۋاتقاندا، تاغ تەرەپتىن ئون ئاتلىق كېلىپ قالىدۇ. ئۇلار باي باللىرى بولۇپ، چوڭى خۇدايار ئىدى، ئۇ، سۆز باشلاپ: ھە ئەنجانباي سىلىنى ئۇستا مەرگەن دېيىشىدۇ، بۈگۈن سىنىشىپ باقمايدۇ؟ دېدى. ئەنجان-باي: «بولىدۇ» دېدى ۋە ئۇتتۇۋالسا ئوۋ مىلتىقىنى ئې-لىشقا پۈتۈشتى. تېرەككە يۇمىلاق دائىرە سىزىپ قاپ ئوتتۇرىسىغا تۆشۈكلۈك داچەننى بېكىتىپ داچىنگە تەگكۈزۈشنى شەرت قىلىشتى. ئاۋۋال باي بالىسى خۇ-دايار ئاتتى، تەككۈزەلمىدى. ئاندىن ئەنجانباي ئات-تى، دەل داچەننىڭ تۆشۈكىگە تەگدى. ئوۋ مىلتىقىنى ئۇتتۇۋالدى.

قۇمۇل، تۇرپاندا قوزغالغان ئىنقىلابنىڭ تەسى-رى بىلەن 1932 - يىلى 4 - ئايدا ئوپالدا ئۆزئالدىغا

ئارقا ئىشىكتىن قاچقان يەگ ئۇدۇل قەشقەرگە كېلىپ ياسىن فۇشەنجاڭغا ئەرز قىلىدۇ.
ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەي يېڭى شەھەردىكى ھاجى ئەلەمنىڭ كاتتا تويى بولىدۇ. ئەنجانباي ئوغلاقىغا بېرىپ،كېيىن چېلىش مەيدانىدا ئون ئادەمنى ئاتقان چىرىك بىلەن چېلىشىپ،چىرىكنى كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇرىدۇ. خەلق خۇش بولغان بولسىمۇ، چىرىكلەر غەۋغا كۆتۈرۈپ ئەنجانباينى قوغلايدۇ. سەمەنگچە قېچىپ كېلىپ،ئاغىنىسى مەمەتكامىنىڭ ئۆيىگە مۆكۈنىۋالىدۇ. چىرىكلەر شەنگەن ياڭۇلىغا كىرىپ ئەرز قىلىپ قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇقىرىدىكى سەۋەبلەر بىلەن ئەنجانباينى تۈرمىگە تاشلايدۇ. ئەنجانباي تۈرمىدە ئۈچ يىل يېتىپ 1942- يىلى قويۇپ بېرىلىدۇ.
1945- يىلى 9- ئاينىڭ 24- كۈنى دۈشەنبە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر بۆلىكى بولغان تاشقورغان ئىنقىلابىغا قاتناشقان جەڭچىلەر ئوپالغا كەلدى. ئۇلاردا قورال خىل ئىدى. پىلىموت، مىنامىيوت، ئالتە ئاتار مىلتىق ۋە ئاپتومات بىلەن قوراللانغانىدى. ئۇلار ھەممە يوللارغا پوست قويۇپ پىلىموت ئورناتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي تاملارغا شوئار چاپلاندى. مەزمۇنى ئەزگۈچىلەرنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. چۈشتىن كېيىن ئوپال ئۇيۇشمىسىنىڭ زالىدا يىغىن بار دەپ پۈتۈن بازارغا كەلگەنلەرنى زالغا ئېلىپ كىردى. بۇ زال 1500 كىشى سىغىدىغان زال ئىدى. زال ئادەم بىلەن لىق تولدى. سەھنىگە ئۈچ كىشى چىقتى. بىرى ئۆزىنى يۈسۈپجان دېدى. ئىككىنچىسى، ئەينىدىن،

قوي سويۇپ مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇرادەرلەرى
بىلەن نەغمە - ناۋا قىلىدۇ بۇنى ئاڭلاپ، ئۆزى-
نى ھېچكىم بىلەن تەڭ قىلمايدىغان خەلپەت نومۇس
قىلىپ دادىسى ئەمەت بۆرىگە ئەھۋالىنى دېگەندە،
ئەمەت بۆرىنىڭ كۆڭلى يېقىن ياسىن سەتەڭ ۋە باشقا
شەنگەنلەرگە چاققانلىقى سەۋەب بولغان.

ئوپالنىڭ بېگى مەھەممەتمىن بەگنىڭ ئىنىسى
تېزىز، ئەنجانبىاينىڭ ئىنىسى قادىر بىلەن خوراز
سوقۇشتۇرۇپ ئۇرۇشۇپ قالىدۇ. ئاخىرى بەگنىڭ ئىنى-
سىنى قادىرخان ئۇرىدۇ. دوغىلار بەگكە «ئىنىلىرىنى
ئەنجانباينىڭ ئىنىسى ئۇرۇپ كەتتى» دېگەن خەۋەر-
نى يەتكۈزىدۇ. بەگ چېپىپ كېلىپ قادىرخاننى قاتتىق
تىللايدۇ، ھەتتا ئەنجانبايىنى قوشۇپ تىللايدۇ. شۇ
مەيداندىلا ئەنجانباي ئوتتۇرىغا چىقىپ «بېگىم مەن
ناماقۇل، ئىككى گۆدەك ئىككىمىزنىڭ يۈزىنى قىلماپتۇ»
دەيدۇ. (بەگ بولمىغان چاغدا مەھەممەتمىن ئەنجان-
باينىڭ ئاغىنىسى ئىدى.) بەگ: «سەن كىم، مەن كىم،
ھەر قايسىڭنىڭ دەردىڭنى يۇرت ئارام ئالالمامدۇ» دەيدۇ.

ئەنجانباي: «سەن كىم بولاتتىڭ، مېنىڭ
كونا دوستۇم، رېھىم گالىلىقىنىڭ بالىسى مەھەممەتمىن.
مەن باقىنىڭ بالىسى، يۇرتنىڭ ئوغلى ئەنجانباي
بولسەم بىلمەمتىڭ؟» دەيدۇ. چىدىمىغان بەگ قامچا بى-
لەن ئەنجانبايىنى ئۇرىدۇ. ئەنجانباي «ھەي ئوپال ئەھلى
كۆردۈڭلارمۇ بۇ مۇتەھەممىننىڭ يولسىزلىقىنى، بۈگۈن
مەھەممەتمىننىڭ قاتىلى مەن» دەپ بېشىدىن پىچىقىنى
ئېلىپ قوغلايدۇ. بەگ قېچىپ قازىخانىغا كىرىۋالىدۇ.
قازىلار ئەنجانبايغا نەسىھەت قىلىپ توسىۋالىدۇ.

شۇ كۈنى يەتمىش نەچچە ئادەم يېزىلدى. تولىسى ئەنجانباينىڭ دوس بۇرادەرلىرى ئىدى. يەغىن تۈگىدى، ھەممىسىنى قۇراللاندۇرۇپ «شىتاب تاشىلىقتا، شۇ يەرگە بارىمىز» دەپ كەچ سائەت تۆتتە تاشىلىقتا ئېلىپ ماڭدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەنجانباي ئىنقىلابچىلارنىڭ باتۇر، قەيسەرجەڭچىسىگە ئايلاندى.

تۇنجى كېچىككىنە جەڭنى 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئەنجانباي باشلىدى. چۈنكى ئەنجانباي ئىنقىلابچىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن گومىنداڭ ئوپال لەڭزىسىگە ئىككى يۈزدەك چېرىكنى ئورۇنلاشتۇردى، كۈندە ئەنجانباينىڭ ئائىلىسىنى نازارەت ئاستىغا ئالغانىدى. بۇ خەۋەر ئەنجانبايغا يەتكەندىن كېيىن ئاتا - ئانىسىدىن ئەنسىرەپ 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 30 ئەسكەرنى ئېلىپ شور جاڭگىلىنىڭ قاراڭغۇ يار دائىرىسى بىلەن كېلىپ 27 نەپەر ئەسكەرنى تەييارلىق ھالەتتە قالدۇرۇپ، ئەنجانباي ئۈچ مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ يېڭىچەكە ئاغزىدا پوستتا تۇرغان تۆت نەپەر گومىنداڭ ئەسكىرىگە يېقىنلىشىپ تاڭ يورۇشى بىلەن تۆتىنى تۆتەيلەن قارىغا ئېلىپ تەڭ ئوق ئۈزۈپ يەرچىشلەتتى، مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلىغان لەڭزىدىكى گومىنداڭچىلار پاتىپاراق بولۇپ ئاپىغان يارلىقى بىلەن قەشقەرگە قاراپ قاچتى. چۈنكى ئۇلار قورشاۋدا قاپتۇق، دېگەن ئويدا بولدى. پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئەنجانباي 30 نەپەر ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ توققۇزاق بازىرىغىچە قوغلاپ كەلدى. گومىنداڭچىلار شەھەرگە كېلىپ «تاغ ئوغرىلىرى تۇرغۇن

ئۈچىنچىسى، جامالىدىنلەر ئىدى. يۈسۈپجان سۆزلەپ «بىز ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تاشقورغان قوشۇنى، بىزدە قورال خىل، ئادىمىمىز ئاز، بىز زۇلۇمغا، ئەزگۈچىلەرگە، مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە قارشى جەڭ قىلغۇچىلار. جەڭنى قورال ئەمەس ئادەم قىلىدۇ. قورال ئىنقىلابتا غەلىبە قىلىشتىكى ۋاسىتە. كىشىنىڭ قىسمىتى ئىنقىلاب قىلىشنى خالايدىغان، يۈرىكى دەرد بىلەن تولغان، زۇلۇمغا ئۇچرىغان، ئانىسى ئوغۇل بالا دەپ تۇغقان جىگەرلىك يىگىتلەر بولسا قوشۇنىمىزغا قاتناشتۇرۇپ، ئىنقىلابنى پات ئارىدا غەلىبىگە ئېرىشتۈرىمىز» دېدى. تەقەززا بولۇپ تۇرغان ئەنجانباي ئورنىدىن دەس تۇرۇپ «مېنى يېزىڭ، ئىسمىم ئەنجانباي، دادامنىڭ ئىسمى باقى، يېشىم 39 ياش، مەرگەنلىكتىن خەۋىرىم بار» دېدى.

يۈسۈپجان «چىقىڭ يىگىت سەھنىگە» دەپ سەھنىگە چىققانىدىن كېيىن مىلتىق، قىلىچ ئېسىپ قويىدى. ئارقىدىن ئەنجانباينىڭ ئىنىسى قادىرخان «مېنىمۇ يازسىلا، ئېتىم قادىر، دادامنىڭ ئېتى باقى» دېدى. ئۇمۇ سەھنىگە چىقتى. ئارقىدىن سىڭلىسىنىڭ ئوغلى ئېزىز «مېنىمۇ يېزىڭ» دەپ سەھنىگە چىقتى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئەنجانباينىڭ ئاكىسى جۇماخۇن «مېنىمۇ يېزىڭ» دەپ ئورنىدىن تۇردى. شۇ ۋاقىتتا ئەنجان باي «ئاكا ئانام، دادامغا كىم قارايدۇ؟ بىز ئائىلىدىن ئۈچ كىشى يېزىلدۇق، سىلى تۇرۇپ تۇرسىلا» دېدى. يۈسۈپجانمۇ «ئەنجانباي توغرا دەيدۇ، سىلى تۇرۇپ تۇرمىسىلا بولمايدۇ» دېدى.

قىلىق چەش تاغ ئۈستىگە چىقىدىغان يول ياساپ بەخرامان ياتقاندا، ئەنجانىباي ئىككى نەپەر ئەسكەرگە ئاتنى يېتىلىتىپ ئاق ھويلىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى توت دانە گىراناتنى باغلاپ ھويلىغا ئاتىدۇ، ئوقىنىڭ دەھشەتلىك پارتىلىشى ئۇيقۇدا ياتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى كېيىم كىيىشكە ئۈلگۈرەلمەي ئاكوپ بىلەن چەش تاغ ئۈستىگە چىقىپ قالايمىقان ئوق ئۈزۈپ چەش تاغ ئۈستىگە توپلىنىدۇ. بۇ تۇيۇقسىز پارتلاشتىن گومىنداڭچىلار قاتتىق چۆچۈيدۇ. ئەنجانىباي تاغ ئىچى بىلەن قايتىپ كېتىدۇ. ئەھمەت بەگ بېقىۋاتقان 70 نەپەر ھەرگەنىمۇ قورقۇپ كېتىدۇ. 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شىتاب تاغ ئىنقىلابچىلىرىنى گومىنداڭچىلار «تاغ ئوغرىلىرى» دەپ تەشۋىق قىلىپ خەلقنىڭ رايىنى بۇراشقا ئۇرۇنىۋېتىپتۇ، بىز قوراللىمىز ۋە بىكسىمىزنى بىر قېتىم كۆرسىتىپ قويۇش پەيتى كەلدى، تاڭ سەھەر چەش تاغقا ھۇجۇم قىلىپ، گومىنداڭچىلارنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىتىپ، خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى ساقلاپ قېلىش كېرەك، دېگەننى بېكىتتى. بۇ جەڭنى يەر شارائىتىنى پۇختا بىلىدىغان ئەنجانىباي ئېلىپ بارسۇن دەپ قارار قىلدى.

ئەھۋالنى ئېنىقلاش ئۈچۈن يەرلىك قىرغىز جەڭچىلەرنى چام ئېردىققا ئەۋەتتى. خەۋەرچىنىڭ ئېنىقلىشىچە، چەش تاغدىكى گومىنداڭچىلار 700 نەپەردىن ئارتۇق ئىكەن. ئەگەر ھەرىكەت قوللانسا، ئوپال لەڭزىسىدىكى، يېڭىسار، ئاقتۇدىكى ئەسكەرلەر ياردەمگە كېلىدىكەن. بىر قويچى ئۇ تاغدىكى ئىنقىلابچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشىگە ئەۋەتىلىپتۇ. ئۇلار ھازىرچە ئويتاغقا ھۇجۇم

ئەسكىرىي كۈچى بىلەن بىزنى سەمەلگىچە قوغلاپ كەلدى، بۇ ۋاقىتقىچە شەھەرگە يېقىنلاشتى، بىز چېكىنىپ كەلدۇق» دەپ خەۋەر قىلىدۇ. شۇ ئان شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسى تاقالدى، ئىككى كۈن ئادەم كىرىپ-چىقىش مەنئى قىلىندى. ئەنجانباي بولسا توققۇزاق بازىرىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەنىدى. چۈنكى شىتابتىن بۇيرۇق يوق ئىدى. ئۇلار يۇقىرىقى مەنگەندىكى روزى چوڭنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولۇپ، زەمىن بىلەن قايتىپ كەتتى. شۇ كۈنى ئانىسى بىلەن دادىسىنى ئېلىپ ئويتاغقا يۆرۈپ كەتتى. كەچتە قەشقەر تەرەپتىن گومىنداڭنىڭ 500 دەك ئەسكىرى ئوپالغا كەلدى.

گومىنداڭ تەرەپ 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چەش تاغقا يوتۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى 700 نەپەر ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ مۇداپىئەدە تۇردى. خەۋەرچى يوتۇەنجاڭنىڭ كۈچلۈك قوشۇنى ئويتاغقا ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزەۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. قوشۇن مەسئۇللىرى يىغىن ئېچىپ قايتا زەربە بېرىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەم تۇيۇقسىز ئالاقزادە قىلىپ تاشلاشنى ئورۇنلاشتۇردى.

ئەنجانباينى ئون نەپەر ئەسكىرى بىلەن كېچىدە چەش تاغنى پاراكەندە قىلىۋېتىپ دۈشمەن يۈرىكىنى پوكىلدىتىشقا مەسئۇل قىلدى. ئەنجانباي كېچىسى ئون نەپەر ئەسكىرى ۋە دادىسى بىلەن تومشۇق تاغقا كېلىپ، ئاتنى ئاستا يېتىلەپ چەش تاغ باغرىدىكى ئاق ھويلا دېگەن يەرگە كېلىدۇ. يوتۇەنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ ئاكوپ ئار-

سارغا بېرىپ ئەنجانباي يېڭىسار سېپىلىغا تۆت پاي
مىنامىيوت ئېتىپ«بىز بۇ تەرەپتىمۇ بار» دېگەننى ئى-
پادىلەپ ئۇلارنىڭ شەھەرگە ئەركىن بېرىپ كېلىشىگە
ئەندىشە سالدى.

1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئەنجانباي
يەكەنگە 500 ئاتلىق قوشۇن بىلەن بار-
غانىدى. ئۇ جايدا بىر سائەت قاتتىق جەڭدىن كې-
يىن گومىنداڭچىلار سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى: ئىنقىلاب-
چىلاردىن بىرسى بانكىغا تەگكەندە، بۇنى ئۇققان
ئەيىنىدىن دېگەن باشلىق «بىزنى ھېلىمۇ «ئالتە ئوغ-
رى، تاغ ئوغرىلىرى» دەۋاتسا، بۇ ئىشنى قىلساق خەلق-
لەر راست بۇلار ئوغرى ئىكەن دېسە بىزگە ئىشى-
نەمدۇ؟ بىز كىمنى دەپ ئىنقىلاب قىلىمىز؟ بىز پۇلنى
دەپمۇ ياكى خەلقنى دەپمۇ؟» دەپ غەزەپلەندى. ئەنجان-
باي شۇ ئان تاپانچىسىدىن ئوق چىقىرىپ ئۆزى ئىچىدى-
كى ھېلىقى جەڭچىنى ئېتىپ تاشلاپ ئاندىن يېڭى تەر-
تىپ ئورناتتى.

1946 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنلىرىدە جاڭ
تۈەنجاڭ ئېگىز يار ئارقىلىق تاش قورغانغا چىقىپ،
شىتابقا ھۇجۇم قىلىپ، ئىنقىلابچىلارنى ئوجۇقتۇرىدى-
كەن، دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. بۇ ۋاقىتتا پارچە-پۇ-
رات ئۇرۇش بولۇۋاتاتتى. 1946 - يىلى 4 - ئاي مەز-
گىلى رازۋېتچىكلەردىن بىر خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بى-
لەن جامالىدىن دېگەن باشلىق بىر بۆلۈك جەڭچىلەر-
نى تاشقورغان يولىنى توسۇشقا بۇيرىدى. ئەنجانباي
بىر بۆلۈك جەڭچىلەر بىلەن ئېگىز يار ئۇدۇل دارىسى

قىلىشتىن قورقىدىكەن. مۇھەممى قەشقەرگە يېقىنلاشتۇر-
ماسلىق ئۈچۈن مۇداپىئەدە تۇرىدىكەن، يەنە بىر گەپ-
تە تىنىچ ھالەت شەكىللەندۇرۇپ، تۇيۇقسىز ئۈچ تەرەپ-
تىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىدىكەن دىگەن خەۋەرنى يەتكۈز-
دى. پىلان بويىچە چەش تاغدىكىلەر قوزغالغىچە بىر
قېتىم زەربە بېرىش مۇقىملىشىپ يەتمىش نەپەر ئىس-
كەرنى خىللاپ ئۈچكە بۆلۈپ، بىر بۆلىكى تۇمشۇق تاغ-
دىن توپ بىلەن زەربە بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ كېچە
سائەت ئۈچتە ھۇجۇم باشلاش، ئاۋۋال تۇمشۇق تاغدىن
ئېتىش، كېيىن قىزىل تاغدىكىلەر ئوت ئېچىش، ئاندىن
چەش تاغ باغرىدىكىلەر تۇيۇقسىز زەربە بېرىشكە پۈ-
تۈشۈپ، شۇ بويىچە ئورۇنلاشتى. ئەنجانباي چەش تاغ
باغرىدىكىلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى، جەڭ باشلىنىپ
چەش تاغدىكىلەر توپ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن،
يوتۋەنجاڭ ھەم ھۇجۇم قىلىشقا ھەمچېكىنىشكە ئەپلىك
دەپ قاراپ ئۇرايىم جىغانىڭ تۇغرا قىلىقىغا چۈشتى،
بۇ جايدا ئەنجانباينىڭ ئادەملىرى يوشۇرۇنغانىدى.
قىزىل تاغ تەرەپتىن ئوتكۈچى كۈچەيگەنلىكتىن
ئاساسىي كۈچى شۇ يەردە دەپ، دەريا بويىغا سىلجىپ
ئۇچۇقچىلىققا چىققاندا تۇيۇقسىز ئەنجانباي ھۇجۇم
قوزغىدى. يوتۋەنجاڭ ئارقىدا ئىدى. دەسلەپتە ئەن-
جانباي يوتۋەنچاڭنى يېقىتتى، قالغانلار پاتىپاراق
بولۇپ ئۇدۇل كەلگەن يەرگە قاچتى، جەڭ مەيدانىدا
52 كىشىنىڭ جەسىتى قالدى. بۇ زەربە گومىنداڭ
سىلىگبۇسىنى ئەلدىشىگە سالدى.

1 – ئاينىڭ 17 – كۈنى 50 ئاتلىق قوشۇن يېڭى-

تۇەنجاڭ تىك چۈشتى. پىلىموت، مىلتىق تەڭ ھەرىكەتكە كەلدى. بايراقدارى ھەممىنىڭ ئالدىدا ئىدى. ئەنجانباي سۆگەتتىن تېزلىكتە سىيرىلىپ چۈشۈپ ئىشانغا ئالدى. بىر پاي ئوق بىلەن بايراق يىقىلدى. دۈشمەن ئېتىنى كەينىگە بۇرىدى. مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلىغان جامالىدىن يۈز ئەسكەر بىلەن دارىدىن چىقتى. ئۇلاردا يېنىك پىلىموت، ئاپتومات بار ئىدى. ئەھۋالنىڭ خەتەرلىكىنى بىلگەندىن كېيىن دۈشمەن سەپ بولۇپ چېكىندى. ئەسكەرلەر ئىككى كىلومېتر يەرگىچە قوغلىدى، كېيىن ئۇلار قايتتى. ئۆلگەن باشلىق كىم ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى، جەسەتمۇ يوق ئىدى. كېيىن دۈشمەن يەرلىك خەۋەرچىلەر جاڭ تۇەنجاڭ ئۆلۈپتۇ، دەپ خەۋەر ئېلىپ كەلدى. گومىنداڭچىلارنىڭ خەۋەرچىلىرى جاڭ تۇەنجاڭنى ئاتقىنى ئۇستا مەرگەن ئەنجانباي دەپ خەۋەر بېرىپتۇ. ئاندىن يېڭىشەھەر سىلىڭبۇسى كىمىكى ئەنجانباينى تىرىك تۇتۇپ بەرسە، يۈز تىللا بېرىمىز دەپ ئېلان چىقاردى. جاڭ تۇەنجاڭنىڭ ئۆلۈمى گومىنداڭچىلار ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ يوقىتىش بولۇپ ئۇلارنى لەرزىگە سالغانىدى. 1946 - يىلى 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولغان تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى گېنېرال ئىساق بەگ تاشقورغانغا كەلدى. پۈتۈن جەڭچىلەر قىزغىن قارشى ئالدى ھەم مۇھىم يوليورۇق بەردى. ئۇ «بىزنىڭ كۈرىشىمىز ئازادلىق كۈرىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ غەلىبىسى بىزنىڭ غەلىبىمىز» دېدى. ئۇ، «ئۈچ ۋىلايەت جەڭچىلىرى سىلەرگە سالام يوللىدى»

ئارقىلىق 300 ئەسكەرنى باشلاپ تاغ باغرىغا ئورۇن-
لاشتى. ئەنجانباي ئۈچ ئەسكەر ئېلىپ رازۋېتكا قى-
لىشقا ئېگىز يارغا كەلدى، مەھەتتىنىڭ يالغۇز ئۆيىگە
چۈشتى. بۇ ھويلىنىڭ ئالدىدا بۈك - باراقسان ئال-
تە تۈپ سۆگەت بار ئىدى. باشقا تەرەپ تىپتىنچ
ئىدى. شۇنداقتىمۇ تاغ ئۈستىگە پوس قويدى. ئىككى
ئەسكەرنى سۆگەت تەرەپكە ئەۋەتتى، سۆگەت تەرەپكە
كەتكەن ئاتلىق تېز قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن ئاتلىق ئەس-
كەر مۇشۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتىدۇ دەپ خەۋەر قىل-
دى. ئەنجانباي سۆگەتكە چىقىپ دۇربۇن بىلەن قارى-
دى. راست دېگەندەك مىڭغا يېقىن ئاتلىق قىزىل تاغ-
قا كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلار ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ بىرى ئې-
گىز يار دەريا ئېقىمى بىلەن، بىر بۆلىكى تاغنىڭ غەر-
بىنى ئايلىنىپ، يەنە بىر بۆلىكى ئۇدۇلدىن كېلىۋاتا-
تتى. ئەنجانباي ھەممە جەڭچىنى ئاتلاندۇرۇپ ئىككى
ئەسكەرنى دارىدىكى جامالىدىنغا خەۋەر قىلىشقا ماڭ-
دۇردى. ئوتتۇز ئەسكەردە بىرلا پىلىموت بار ئىدى، ئۇ-
دۇلدىن كەلگەنلەرگە توغرىلاپ پىلىموتنى تاغ باغرى-
دىكى ئەپلىك جايغا بېكىتىپ ئۆزى سۆگەت ئۈستىدە دۇر-
بۇن بىلەن كۆزىتىۋاتاتتى. جاڭ تۈەنجاڭ
دۇربۇندا كۆرۈپ قالغانىكەن، ئاز ئادەم
دەپ مۆلچەرلەپ ئۇدۇللاپ كېلىۋاتقانلارغا قو-
ماندانلىق قىلىپ ئالغا دەپ ئاق ئاتقا مىنگەن جاڭ تۈەن-
جاڭ قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئات سالدى. ئەنجان-
باي قولىدىكى مىلتىقىنى جاڭ تۈەنجاڭغا توغرىلاپ
تۇرۇپ 300 مېتر يېقىن كەلگەندە ئوق ئۈزدى. جاڭ

تاشلىقتىن چۈشۈرەيلى، دېدى. ھېلىقى ئەسكەر ھازىر رازۋېدكا قىلىۋاتىمىز ئەمەسمۇ؟ دېدى. ئەنجانباي پەسەنت قىلمىدى، زەيدىن ئۆز ئادىمى ئارقىلىق «ئەمەت بەگ بىلەن ئالاقىلىشىپ بۇداقى ھۇجۇمدا چوقۇم سىلەر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىمەن» دېگەنىدى. شىتاب ھۇجۇم پىلانىنى تۈزۈپ بولغانىدى. جەڭچىلەرنى ئۈچكە بۆلدى. بىرى ئۇدۇل تۇمشۇق تاغدىن پۈتۈن خىل قوراللار بىلەن ھۇجۇم قىلىش، ئىككىنچى قوشۇن چام ئېرىق بىلەن ھۇجۇم قىلىش، ئوپالدىن كېلىدىغان ياردەمنى توسۇش، ئۈچىنچى قوشۇن خىللانغان ئازراق جەڭچى بىلەن تېرىمغا ئۆتۈپ دۈشمەنىنىڭ شەھەرگە قاراپ چېكىنىش يولىنى توسۇش.

بىرىنچى دۈيگە زەيدىن، ئۆڭ قانىتى خان تېرەك يولىغا ئورۇنلىشىپ ئاقتۇ يېڭىساردىن كېلىدىغان قوشۇنغا زەربە بېرىش. بۇ قوشۇندا ئەنجانباينىڭ ئىنىسى قادىر، غوجى ئابدىراخمانلار بار ئىدى.

ئىككىنچى قوشۇنغا سايىت بەگ، جامالىدىن مەسئۇل بولۇش.

ئۈچىنچى تېرىمغا بارىدىغان قوشۇنغا ئەنجانباي مەسئۇل، ئەسكىرى كۈچى 30 مەرگەننى ئېلىپ چۈشۈش بېكىتىلدى. ھۇجۇم بەلگە ئوقىنى زەيدىنىنىڭ قوشۇنى بېرىدىغان، ئۈچ تەرەپ تەڭ ئوت ئاچىدىغان بولدى. كېچە سائەت بەشكىچە ھۇجۇم سىگنالى بېرىلمىدى. ئەنجانباي ئەندىشە قىلىپ، زەيدىن توغرىسىدىكى جەڭچىنىڭ ئەنجانباي گېپىنى ئەسلەپ قالدى. ئۇ جەڭچىلەرگە قاراپ «يولداشلار، تاڭ سۈزۈلدى. تېخىچە بەلگە ئوقى چىقمىدى.

دېدى. يەنە: «بىز غەلىبە قىلىمىز، چۈنكى ئېزىلگەن
خەلق بىز تەرەپتە» دېدى.
جەڭچىلەرنى ماختاپ «ئەنجانباي دېگەن جەڭچى
بارمۇ؟» دېدى. ئۇ «بارىمەن گېنېرال» دەپ ئالدىغا چى-
قىپ، سالام بەردى. ئۇنىڭغا بىر ئات، بىر تاپانچا
مۇكاپات بەردى.
ئىساق گېنېرال، جامالىدىن، ئەيىندىن، قارى
بەگلەرنى شتابقا ئېلىپ كىرىپ ئۇزۇن مۇڭداشتى ۋە
شۇ كۈنى قايتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ جەڭچىلەر چوڭ
جەڭگە تەييارلانماقتا ئىدى. گومىنداڭچىلار چەش تاغ-
دا قوشۇننى كۆپەيتتى. ئادەم سانى ئىككى مىڭغا يې-
قىن ئىدى. ئوپالدا خالىيەن باشچىلىقىدا 200 دىن
ئارتۇق ئەسكەر توختاتتى. يېڭىساردىكى بىر بۆلۈك ئەس-
كەرلەرنى ئاقتۇغا يۆتكىدى. ئىنقىلابچىلار چەش تاغ-
دىكى دۈشمەننى يوقىتىپ قىستاپ بېرىپ قەشقەرنى ئې-
لىشنى نىشان قىلغان جەڭگە تەييارلاندى. مۇھىم شە-
ھەردىن سىرتقا چىققان گومىنداڭنىڭ چەش تاغ قو-
شۇنىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقاتسا، دۈشمەن كۈچلىرى خې-
لىلا ئاجىزلاشقان بولاتتى. ئۇلار خەۋەرچىلەرنى چۈشۈ-
رۈپ دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەۋاتاتتى. شۇ مەزگىلدە
بىر مالچى زەيدىن بەگ بىلەن كۆرۈشكىنى چىقىپ يە-
نە كېچىدە غايىب بولدى، دەپ بىر ئەسكەر ئەنجانباي-
غا دېدى.
ئەنجانباي ئۆيىنىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ چىققان بو-
لۇشى مۇمكىن، زەيدىن ئىشەنچىلىك، چۈنكى باندىت
ئەھەت بەگ بىلەن تېگىدىن ئۆچ، زەيدىن ئەسكەرلىرىنى

قـوغـداپ مېڭىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوق ئۈزۈپ مۇھا-
سىرىنى بۆسۈپ مېڭىشقا ئاتسا لدىۋە «ئارقامدىن مېڭىڭ-
لار» دەپ ۋارقىرىدى. يۇقىرى بېسىملىق كانايدا «ئەن-
جانباي تەسلىم بول، تۆگەشتىڭ مىڭ جېنىڭ بولسى-
مۇ ئامان قالمايسەن» دەپ ۋارقىرىدى، بۇ ئاۋاز ئوپال-
دىن كەلگەن ئەيسا ليەنجاڭنىڭ ئاۋازى ئىدى.
ئەنجانباي «ئاللاھۇ ئەكبەر، ئېتىڭلار» دېدى. ئوت-
تۇز جەڭچى ئوق ياغدۇرۇپ ماڭدى. دۈشمەن پۈتۈن قو-
راللىرىنى ئىشقا سېلىپ « قاچۇرۇپ قويمايلى » دەپ
ۋارقىرىدى. ئەنجانباي پىلىموتتىن ئوق سېيرىپ21كى-
شى قورشاۋدىن بۆسۈپ ئۆتتى، لېكىن، ئويتاغ ئېغىزىنى
توسۇپ ياتقان دۈشمەن شىددەتلىك ئوت ئاچتى. ئۇلار
ئۇلۇغ ئات بەلگە قاراپ بۇرۇلۇپ ئېتىشقاچ چېكىن-
مەكتە ئىدى. قالغان جەڭچىلەر بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈل-
گەچكە ئەنجانباينىڭ ئادىمىلا ئۇرۇشۇۋاتاتتى، پىلى-
موتنىڭ ئوقى تۈگىدى، ئۇنى تاشلىۋېتىپ ئاپتوماتنى
ئىشقا سالدى. ئەنجانباي جىغان بەلگە يېقىنلاشقاندا
دۈشمەن خېلى يىراقتا قالغانىدى. شۇ ئارىدا ئېزىز-
خاننىڭ ئېتىغا ئوق تەگدى . «ئاكا مېنى قۇتۇلدۇر »
دېگەن ئاۋازلا ئەنجانباينى ئارقىغا يېنىشقا مەجبۇر
قىلدى. دۈشمەنگە ئوق ياغدۇرغاچ ئېزىزخاننى ئاتنىڭ
كەينىگە مىندۇرۇپ چاپتى . جىغان بەلگە كەلگەندە
ئات ھاردى. «ئىنىم سەن چۈش دۈشمەننىڭ قەستى مې-
نىڭدە» دەپ ئاتنى تاشلاپ پىيادە بەلگە ياماشتى . شۇ
ئارىدا قوغلىغان دۈشمەننىڭ ئوقى ئەنجان باينىڭ
ئوڭ دولىسىغا تەگدى، بەلدىن سىيرىلىپ كېتىپ يوغان

چوقۇم ئارىمىزدىن خائىن چىقتى. بۈگۈن كۈنگەچە، ئۆلـ
سەك شېھىت، قالساق غازى، بىرەيلەن يۈزگە تېتىمىچەلىك
قىلايلى! قەشقەرنـى ئالغاندىن كېيىن ئۆلسەم ئارمانـ
سىز كېتەتتىم. ئاتلىنىڭلار» دېدى.

شۇ ئارىدا قەشقەردىن ئۈچيۈز ئەسكەر دۈشمەنگە
ياردەمگە كېلىپ قالدى. ئەنجا نىباي قىسمى ئاتتىن
چۈشۈپ پىلىموتنى ئەپلىك جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ يولـ
نىڭ ئىككى تەرىپىگە بۆلۈنۈپ دۈشمەنگە ئوت ئاچتى. بۇ
تۇيۇقسىز زەربىدىن دۈشمەن چېكىندى. پىلىموتچەڭـ
چىلەرنىڭ ئوقىدىن 27 نەپەر دۈشمەن يەر چىشلىدى.
ئۇلار تېرىمىنىڭ ئايىغىدىكى تۈز سايغىچە سۈرۈپ كېـ
لىپ ئاندىن چېكىنىپ، دەريا ياقىلاپ چام ئېرىقىغا يول
ئالدى. زەيدىن پۈتۈن چوڭ پىلاننى دۈشمەنگە مەلۇم
قىلىپ خائىنلىق قىلغانلىقتىن ئوپالدىن كېلىدىغانلار
ۋە 18ـ تۈمەننىڭ ئەسكەرلىرى ئاخشامدىلا ئورۇنلىشىـ
ۋالغانىدى. چەش تاغ تەرەپتىمۇ كۈچلۈك قارشىلىق قىلىـ
غانىدى. زەيدىن قورشاۋدا قالدۇق دېگەننى باھانە قىـ
لىپ بىر پاي ئوق ئاتماي پۈتۈن قوراللارنى دۈشمەنـ
گە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، جەڭچىلەرنى ئەسىر قىلىپ بەرگەـ
نىدى. دۈشمەننىڭ دىققىتى ئەنجا نىبايدا ئىدى. ئۇنىڭ
تېرىم تەرەپتە ئىكەنلىكىنى زەيدىندىن ئۇقۇپ پۈتۈن مۇـ
ھاسىرە چەمبىرىكى ھاسىل قىلىپ پۈتۈن كۈچىنى شۇ
تەرەپكە قاراتقانىدى. ئەنجا نىباي چام ئېرىقىقا يېتىـ
شى بىلەن كۈچلۈك مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ئەنجا نىباي
پىلىموتنى ئات ئالدىغا بېكىتتى. يېنىدىكى ئىنىسى ئېـ
زىز ئابدۇللانى «ياندىش ماڭ» دەپ، ئۇستا مەرگەنلەرنى

مۆتىۋەر زىيالىي ئابدۇللا داموللام توغرىسىدا

(1955 — 1903)

ئابدۇللا داموللام 1903 - يىلى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ قۇمباغ كەنتىدە زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى موللا ئەيسا خەلپىتىم مەھەللە ئىمامى ئىدى. ئابدۇللا داموللام باشلانغۇچ مەلۇماتىنى ئاتىسىدىن ئالغان، كېيىن ئاتۇش مەشھەتتىكى «سۇلتانىم» مەدرىسىدە بىلىم ئالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئالىي بىلىم ئالغان. 18 يېشىدا مەدرىسنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، مەھكىمە شەرئىيىنىڭ باشلىقى بىلەن «ساقىيە» مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە تەيىنلەنگەن. ئابدۇللا داموللام «ساقىيە» مەدرىسىدە 1921-يىلىدىن 1936-يىلىغىچە 15 يىل مۇددەرىسلىك قىلغان. 1939 - يىلى شىڭشىسەينىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ئەنسىرەپ مەخپىي ھالدا شىمالىي شىنجاڭغا كېتىش نىيىتىدە ئىلى ۋىلايىتىگە تەۋە سۈيدۇڭغا يېتىپ بارغاندا، شېڭشىسەينىڭ تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ تۈرمىگە تاشلانغان.

ئابدۇللا داموللام ئۆمۈر بويى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن كۆرەش قىلغان. 1934 -

بىر تاشنىڭ يېنىغا دومىلىدى. بەلبېغىدا قولىنى تېگىپ قارىسا ئىككى گىرانات، تاپانچىدا بەش تال ئوق قاپتۇ. ئەنجانباي سوقۇش بەش سائەتتەك داۋاملاشقان بولسىمۇ، ئۇ تېخى مەيۇس ئەمەس ئىدى. ئوقلىرىنى كۆرۈپ لېۋىنى چىشلىدى. دۈشمەن ئەنجان باينى ئۆلدى دەپ، ئۇن ئەسكەر يېقىنلاپ كەلدى. بىر گىرانات بىلەن تۆتى ئۆلدى، ئالتىسى ياريدار بولدى. ئاندىن ئەنجانباي ياتقان يېرىنى توپقا، پىلىموتقا توتۇپ تىتىۋەتتى. ئەمدى تۈگىدى دەپ يىگىرمە نەپەر ئەسكەر يوپۇرۇلۇپ كەپتى، يەنە بىر گىرانات ئېتىلدى. بەش نەپىرى ئۆلدى، ئۇن نەپىرى ياريدار بولدى. ئالتە تال ئوق بىلەن بەش دۈشمەننى ئېتىپ، بىر تال ئوقتا ئۆزىنى ئاتتى. بۇنى كۆرگەن مەمەت ئىنقىلابچىلار تەرىپىدە ئەنجان باينىڭ ئەسكىرى ئىدى. ئۇ تاغ ئىچى بىلەن شىتابقا مەلۇم قىلدى. ئىنىسى قادىرخان ئاتنى چاچتۇرۇپ ئاكىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىمەن دەپ ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىشى بىلەن بېلىدىكى گىراناتىنىڭ يىپىغا ئىلىنىپ قېلىپ پارتلاپ ئۆلدى. دادىسى باقىكام خەۋەرنى ئۇقۇپ هوشىدىن كېتىپ، تاغدىن دومىلاپ كېتىپ ئۇمۇ قازا قىلدى. ئېزىز خاننى دۈشمەن ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كەتتى. (ئۇ هازىر هايات بار) ئەنجانباي جەمئىي چوڭ - كىچىك 19 قېتىم جەڭگە كىرىپ غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، بۇ قېتىم خائىنىنىڭ چېقىشى بىلەن شېهىت بولدى.

بۇۋى مەريەم خېنىم ھەققىدە

ھەمتىمىن ھېيىت

بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەش توغراق كەنتىدە دائىرىسى چوڭ بولغان بىر مازارلىق بولۇپ، بۇنى كىشىلەر «بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ ھەقتە يەرلىك خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بۇۋى مەريەم خېنىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى بولۇپ، نۇر ئالانۇر خېنىمنىڭ سىڭلىسى ئىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق ھەم چىرايلىق بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇ قىزىنى تەربىيىلەشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپتۇ. بۇۋى مەريەممۇ ناھايىتى ياخشى تەربىيە كۆرۈپ، زامانداشلىرى ئارىسىدا ئىلىم ئىگىسى بولۇپ كۆزگە كۆرۈنۈپتۇ، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق ھەربىي ئىلىملەردە كامالەتكە يېتىپتۇ.

شۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خوتەن بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىي ئۇرۇش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇۋى مەريەم شۇ جەڭگە بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپ، سەركەردىلەر بىلەن ئۇرۇش مەيدانى بولغان يېڭىسارغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە نۇرغۇن قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق بولغاندىن كېيىن ئاخىرى خوتەن بۇددىستلىرى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى يېڭىپ

يىلىدىن 1935 -يىلى ئارىلىقىدا ئابدۇللا داموللامنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بەشكېرەم يېزىسىنىڭ پۈتكۈل كەنت-لىرىدە يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىلغان. بۇنىڭدا ئابدۇللا داموللامنىڭ تۆھپىسى گەۋدىلىك. ياپونغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن باشقىلار بىلەن بىرلىكتە ياپونغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ 1939 - يىلى شۆبە ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان، تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن 1958 - يىلىغىچە يەنە «ساقىيە» مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى بولغان. دىنىدا مۇدەررىس، پەندەزدىيالىمى ئىدى ھەم پەننى تىرىشىپ ئۆگەنگەندى. ئۇنىڭ تەربىيىسىدە يېتىلگەنلەر كۆپ، مە-سىلەن: بايدىن نىمشەھىت ئارمىيە داموللام، پەيزا-ۋاتتىن ئابدۇقادىر داموللام، تۇرپاندىن شاھىمەردان ھا-جىم، نۇردۇن قاراجىم، نەسىردىن داموللا ھاجىم قاتارلىق-لارنى سانىشقا بولىدۇ.

ئابدۇللا داموللام 1958 - يىلى 55 يېشىدا بەشكېرەم يېزىسىدا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

(ماتېرىيالنى ئۇرايىم نىياز يازغان، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ژورنىلى» 1992 - يىلى 2 - سانىدىن ئېلىندى.)

مېنى مۇشۇ يەرگە يەقىنتى، مېنىڭ ئاخىرەتتە ياتىدىغان جايىم مۇشۇ بولسۇن» دەپ ئۇ يەرگە بىر گۈمبەز يا- سىتىپ، گۆر كولىتىپتۇ، دەل گۈمبەز پۈتكەن كۈنى بۇۋى مەريەم قازا تېپىپتۇ. كىشىلەر ئۇ قىزنىڭ ئۇلۇغلۇ- قىغا قايىل بولۇپ ھەيران قېلىشىپتۇ، شۇ يىلى بۇۋى مەريەم 17 ياشقا كىرگەن بولۇپ، تېخى ياتلىق بول- مىغانىكەن.

كېيىن كىشىلەر بۇۋى مەريەمنىڭ ۋەسىيىتى بو- يىچە مەتسەلەي ئاكانىڭ قەبرىسىنى ياسىتىپ قو- يۇپتۇ ھەم ئۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسىنى مەدھىيىلەپ «مەتسەلە يكام ئورما غوجام» دەپ تەرىپلەپ، ئۆزلىرى- نىڭ ئورما پىرى ھېسابلايدىغان بوپتۇ. مەتسەلەيكام- نىڭ مەزىرى ھازىرقى ئاۋات يېزىسىنىڭ قالۇق كەن- تىدە بار بولۇپ، ھازىرمۇ كىشىلەر ئورما ۋاقتىدا ئورما ئورىدىغان بوغدايلىقتا بېرىپلا قولىغا ئورغاقنى ئې- لىپ «يا مەتسەلەيكام ئورما غوجام پىرىم» دېيىشىپ ئاندىن ئورما ئورۇشنى باشلايدىكەن.

نۇرغۇن ئەسكەرلەرنى قەتلە قىپتۇ. بۇۋى مەريەم تۇتۇلۇپ قالسا، بۇددىستلار تەرىپىدىن ئاياغ-ئاستى بولىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپ قېچىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، ئۆزى بىلەن بىرگە بارغان يەتتە نەپەر قىز بىلەن بىرگە قېچىپتۇ. بەختكە قارشى بەش نەپەر قىز ئۇ يەردە ۋاپات بولۇپ، بۇۋى مەريەم بىلەن يەنە ئىككى قىز ئاتقا مىنىپ قېچىپتۇ. ئۇلار بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەش توغراق كەنتىگە كەلگەندە بۇۋى مەريەمگە ئوقيانىڭ زەھەرلىك ئوقى تېگىپ بۇغدايلىققا يىقىلىپتۇ. بۇ دەل ئورما ۋاقتى بولۇپ نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئەتراپتا ئورما ئورۇۋاتقانىكەن. بۇۋى مەريەم ئۇلارغا قاراپ «ئېي مۇسۇلمانلار مېنىڭ ئارقامدىن بۇددىستلار قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ، مېنى يوشۇرۇپ قويۇڭلار ۋە قەيەرگە يوشۇرۇنغانلىقىڭلارنى ئېيتىپ قويماڭلار، ئەگەر ئېيتىپ قويساڭلار، باقىي ئالەمدە ھېسابلىشىمىز» دەپتۇ، دېھقانلار ماقۇل بولۇشۇپتۇ. ئارىدىن مەتسەلەي ئىسىملىك بىر دېھقان ئۇنى بۇغدايلىقتىن ئېلىپ خامانىدىكى ئەنجۈنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇددىستلار ئوما ئوراۋاتقان دېھقانلاردىن سوراپتۇ. مەتسەلە يىكام بىردىنچى بولۇپ «كۆرمىدۇق» دېگەنىكەن، بۇددىستلار دەرھال ئۇنى چېپىپ تاشلاپتۇ ۋە ئاتۇش تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان يەنە ئىككى قىزنى قوغلاپ كېتىپتۇ.

بۇددىستلار ئۆزاپ كەتكەندىن كېيىن بۇۋى مەريەم يوشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ مەتسەلەينى يەرلەكىدە قويۇپ، ئۆزى يىقىلغان يەرگە كەپتۇ. «ئالىلا

بىرىنچى قاراۋۇللۇق پونكىتىغا باش قاراۋۇللۇق
پونكىتى دەپ نام بېرىپتۇ.

باش قاراۋۇللۇق پونكىتىنىڭ بىخەستەلىكىدىن
ئۆتۈپ كەتكەن بۇددىست لەشكەرلىرىنى ئىككىنچى قا-
راۋۇللۇق پونكىتى توسۇپ، ئىككىنچىسىدىن ئۆتۈپ كەت-
سە ئۈچىنچىسى توسۇپ، ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەس-
لىك ھەققىدە ئورۇنلاشتۇرۇش بېرىلگەن ئىكەن.

غەرب تەرەپتىن بۇغراخاننىڭ پايتەختى خان ئۆي-
گە بارىدىغان چوڭ يول بويىدىكى باش قاراۋۇللۇق
پونكىتىغا بۇغراخاننىڭ ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن
بىر ئەسكىرى باش قاراۋۇل قىلىپ قويۇلغان ئىكەن.
(بۇ كىشىنىڭ ئەسلى ئىسمى ھەققىدە مەلۇمات يوق)
باشقا يول ئېغىزلىرىدىكى قاراۋۇللۇق پونكىتلىرىدىن
ئۆتكۈزۈۋېتىلىپ، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەسكىرى ۋە
مالىيە كۈچىنى زور چىقىمغا ئۇچراتقان بولسىمۇ، لې-
كىن غەربتىكى ھېلىقى قاراۋۇللۇق پونكىتىدىكى قارا-
ۋۇل دۈشمەن ئەھۋالىنى ناھايىتى ئاگاھلىق، ھوشيار-
لىق بىلەن كۆزىتىپ، بۇغراخاننىڭ شەھىرىگە قاراپ
ھۇجۇمغا ئاتلانغان بۇددىست لەشكەرلىرىنىڭ بىرىنىمۇ
قاراۋۇللۇق پونكىتىدىن ئۆتكۈزمەي، بۇغراخاننى مەغ-
لۇبىيەت گىردابىدىن ساقلاپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى
ئۈچۈن بۇغراخان تەرىپىدىن تارتۇقلىنىپتۇ، سۇتۇق بۇغرا-
خان ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ قول ئېلىشقاندا «سىز
ناھايىتى ئاگاھ ئىكەنسىز» دەپ ماختاپ ئۇنى ئەسكەر

23. غوجاۋا غوجام (غوجى ئاگاھ غوجام) ھەققىدە

رازىيە قادىر

ئەگەر سىز قەشقەر سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسىغا زىيا-
رەتكە بارماقچى بولسىڭىز قەشقەر شەھىرىدىن غەربكە
قاراپ تەخمىنەن ئون كىلومېتىر يول يۈرگەندىن كېيىن
كونا شەھەر ناھىيە لەڭگەر يېزىسىغا تەۋە كانىدىرا
كەنتىگە كەلگىنىڭىزدە چوڭ يول بويىدىكى ئۈچ تەرە-
پى قەدىمكى زامان سوقما تام نۇسخىسىدىكى پاكارراق
تام بىلەن دائىرىگە ئېلىنغان (چوڭ يول تەرىپى ئوچۇق)
غوجاۋا غوجام قەبرىستانلىقىنى كۆرىسىز. بۇ قەبرىس-
تانلىق ھەققىدە يەرلىك خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر
رىۋايەت بار: سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدا بۇغراخان تەرى-
پىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇلغان ئۇيغۇرلار
بىلەن بۇددىستلار ئوتتۇرىسىدا زور كۆلەملىك جەڭ بو-
لۇپ، بۇ ئۇرۇشتا بۇغراخان شەھەرگە كىرىشكە بولىدى-
غان ھەر قايسى يول ئېغىزلىرىغا بىرقانچىدىن قارا-
ۋۇللۇق پونكىتى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچ-
لىك ئەسكەرلىرىنى تاللاپ قاراۋۇل قويغان ئىكەن.
قارشى تەرەپ قوشۇنلىرى ئەتىمىدىن ھېساپلىغاندا

باشلىغىلىقىدا ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭغا «غوجا ئاكام غوجام» دەپ نام بېرىپتۇ.

بۇ، ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتىگە ئاساسەن غەربىي يولدىكى باش قاراۋۇللۇق پونكىتىنىڭ يېنىدىكى ۋەخپىگە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، بارا- بارا ئۇنىڭ ئۆلگەن ئۇرۇق ئەۋلادلىرى ئۇنى پاناھ تارتىپ يېنىغا دەپنە قىلىنىپ، بۇ قەبرىستانلىق پەيدا بولغانىكەن. ھازىر بۇ قەبرىستانلىق ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن «غوجاۋا غوجام» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

كونىشەھەر تارىخ ماتېرىياللىرى

بىرىنچى توپلام

疏附县文史资料

第一辑

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى

كونىشەھەر ناھىيىلىك كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى

تەھرىر ھەيئىتى تۈزدى

中国人民政协疏附县政协文史资料

编辑委员会出版

«قەشقەر گېزىتى» مەتبەئەسىدە بېسىلدى

喀什日报印刷厂印刷

ئىچكى گېزىت-ژۇرناللارنى بېسىشقا رۇخسەت قىلىش

(ش چ) كىنىشكە نومۇرى: 2555

内部资料准印证号：（新出）2555

باھاسى: 6.00 يۈەن

定价：6.00元